

Д. Ярославська

**ПОМІЖ
БЕРЕГАМИ**

DARIYA YAROSLAWSKA

BETWEEN EXTREMES

NOVEL

(A depiction of the life of Ukrainian D.P.'s in Europe.)

" K Y I W "

Philadelphia 1953

ДАРІЯ ЯРОСЛАВСЬКА

ПОМІЖ БЕРЕГАМИ

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

1953

ВИДАВНИЦТВО „КИЇВ“, ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

Всі права застережені.

Авторка

"KYIW", 838 N. 7th St., Philadelphia 23, Pa.

Printed by "AMERICA"—817 N. Franklin St., Phila. 23, Pa.

МОЇЙ МАМІ

I.

В Переселенському Центрі

1.

Інспектор Теодор Е. Джекобсон почекав хвилину, аж двері за Сріблінським зачиняться, і тоді кликнув убік сусідньої кімнати:

— Гертрудо! Черговий!

— Так! — прийшло відтіля, ніби відголос. В тій хвилині стукіт на машині урвався. Було чути, як секретарка встала від стола, зашурхала паперами й пішла до дверей, що вели на коридор. Відтіля почувся її приглушений голос:

— Савчук Яків!

Інспектор Джекобсон встиг ще кинути оком на розгорнений на кінці письмового стола „камик“ — „Чуда-дії“, поки до канцелярії ввійшов черговий емігрант. „Камик“ приходив з Нью Йорку до Європи двічі в тиждень, а інспектор чекав його з почуттям юнака, який слідкує за оповіданням, що являється у відтинках. У ньому все було виявлено рисунком: і якась пригода, завжди повна небезпек, і спорт, і реклама. Оповідання було повне напруги, неодмінно якимось намаганням злочину великого масштабу, спроба державної зради тощо, і тоді з допомогою приходила чудодійна жінка. Вона завжди була на сторожі, мала невичерпну фантазію й неодмінно викривала злочинців. Ця жінка в буденному житті була нічим незамітною, майже непомітною людиною, але в обличчі небезпеки, яка грозила цілому краю, вона змінювалася до незнання. Іншим ставав її зверхній вигляд, іншою була її роля і ніхто з її довкілля не догадувався цього. На голові мала діядему з зірками, а її скупа, блакитного кольору одіж була теж перетикана зірками. Не було найменшого сумніву, що вона втілювала З'єдинені Держави Північної Америки. Джекобсон завжди з великою насолодою слідкував за фантастичними діями цієї жінки. Це впроваджувало його в добрий настрій, підсилювало певність у свою державну силу, а навіть насувало йому нові, допоміжні думки в його теперішній праці.

Цим разом встиг помітити з перших двох рисунків, що таємничі мешканці планети Марса використали час, коли най-

більше наблизилися до землі і зробили на неї напад. Вони відкрили, що ЗДА багаті в земну руду, якої їм ніяк не вистає, і вирішили здобути її. Узброєні в якусь фантастичну зброю, що на всі боки метала блискавки, вони летіли в напрямі землі літаками, що мали вигляд кружків. Люди на землі помітили їх, стинився переполох, метушня, але вже чудодійна жінка змінила свій одяг і приступила до дії.

Гертруда тихо ввійшла до кімнати Джекобсона і поклала на стіл папери. Джекобсон відірвав погляд від мешканців Марса і взяв у руки жмут документів. Поглянув на світліну прикріплену до документів, а тоді перевів погляд на мужчину, що саме ввійшов до канцелярії.

Людина, що появилася перед його столом, була дуже мало схожа на свою відбитку на світліні. Джекобсон помітив це відразу і навіть здивувався, хоч за час своєї десятирічної праці в органах безпеки звик до розходжень між живою людиною і знімком. Перш усього Савчукове волосся було кольору розтопленої смоли, такі ж самі брови й оправа очей, але самі очі були ніби морська вода. На світліні здавалося навпаки: очі були темні, а волосся ясне. Це відбирало йому енергію й рішучість, яка в ньому живому пробивалася з його руків і з цілої постаті. Світлина ж виявляла якусь приховану не то журу, не то болочу таємницю, яку жива людина намагалася сховати.

„О, це людина не з буденними переживаннями!“ — відмітив у думках інспектор. Події між землею і Марсом зникли з його думок, проте залишилося напруження й обережність, перемішана з підозрінням. Голосно він запропонував:

— Сідайте!

Савчук сів на крісло, що стояло по другій стороні письмового стола, впевнено і твердо. Джекобсон пересунув, ніби неуважний погляд із нього на його папери і перекинув кілька карток. Він ніколи не дивився на людину, яку переслухував, широко відкритими очима, тільки напів заслоненими повіками, і це виглядало трохи заспано й байдуже.

На високо підмурованому вікні білів бузок, а його скромний запах мішався з димом цигарки „Золотий долар“, що догаряла на попелничці. Гертруда знову ввійшла до канцелярії, глянула на Савчука без особливого зацікавлення, взяла з полочки якісь папери і вийшла. Двері до суміжної кімнати, де перевіряв емігрантів інший урядник, були відхилені, відтіля доходили голоси.

— ... Яків Савчук, — читав інспектор, — народжений тисяча дев'ясот десятого року. Неодружений. Зубний лікар. Середню й вищу освіту закінчив у Львові. Практикував теж у Львові. У війську не служив ...

„Як це мало!“ — подумав інспектор, — „і як це нічого не говорить“, — докинув з піднятими вгору бровами. — „Це ще не створює середовища, настрою, товариств, усього, серед чого людина обертається і що формує її світогляд та змушує до дії. А кожна людина має таки щось за собою, поки доходить до нас“.

Хотів спитати Савчука, коли він народився, бо цим питанням завжди починав перевірку людини, що з'являлася перед ним. Він ставив нескладні, здавалось би, найвні питання і зі способу й тону відповідей він знав, чи людина пам'ятає, що писала про себе, тобто, чи говорить правду, чи ні. Але до людини з таким виглядом, як Савчук, треба було якихсь інших запитань, щоб мати хоч приблизне уявлення, що він таке.

— Чому ви їдете до ЗДА? — спитав його нагло, все ще перегортаючи документи.

— Америка подобається мені, — відповів Савчук швидко й рішуче, немов чекав на таке запитання.

— А чому?

— Вільнолюбний нарід з урядом, що не встряє в особисте життя своїх громадян, — була знову готова відповідь.

— Звідки ви це знаєте?

— Читав і чув.

— А чому ви так пізно вибираєтесь туди, коли вам там так подобалося? — спитав Джекобсон, у глибині душі підлещений похвалою на рахунок свого народу й уряду. — Ваші люди їдуть туди вже кілька років.

— Не моя вина в тому, що я так пізно дістав контракт на працю й задоволення мешкання.

— А хто вам прислав „ашюранс“?

— Братова.

Джекобсон знову заглянув до паперів, внизу контракту на працю був підпис Галини Розумовської. Він пошукав очима на першій сторінці реєстраційного листка і спитав спокійно:

— Як це так, що ви Савчук, а братова Розумовська?

— Моя мати вдруге одружилася.

— Вел. А де брат?

— Помер минулого року.

— Ви вчилися тільки у Львові?

— Так.

— Львів добре знаєте?

— Дуже добре.

— А чому ви не були в війську?

— Добровільно я не вважав за доцільне йти до війська.

— Ви одружений?

— Ні.

— А свої діти любите?

— Якби мав, любив би дуже, — відповів без застанови й здивування, на яке чекав Джекобсон.

Інспектор уважно поглянув на нього. Чи він так швидко думає, чи сподівається таких запитань? Помітив, що в його документах не було свідоцтва народження, тільки зложене під присягою свідчення. „Що ця людина робила в житті?“ — подумав. — „Він безсумніву має щось за собою, безумовно має, тільки про це нічого не говорять його документи, ні його слова. Це далеко-далеко заховане в його очах. В якій ділянці це „щось“ було? Чи було важке тільки для нього особисто, чи може бути шкідливе й для нас? До сорок років неодружений? Як це можливо? Що значить ця глибока задума, цей смуток в очах, що їх зрадила світлина? Які переживання склалися на цю глибоку борозду між бровами і цю готовість заховання і оборони себе, що помічається в його словах?“

Інспектор знову пересунувся поглядом по його документах, спинив свою увагу на життєвій діяльності Савчука за останніх сімнадцять років і задумано мовчав. Клінічна практика, робота на фабриці в Німеччині, таборова амбулаторія . . .

— Де ви працювали в Німеччині? — спитав. Інспектор Джекобсон ніколи не керувався упередженням до людей, що день-у-день приходили до нього. Але теж не відчував до них ніякого милосердя з тієї причини, що в наслідок складного політичного положення вони опинилися без дому, без майна, без батьківщини. Це було сумне, навіть страшне, але інспектор пам'ятав тільки про те, що він стоїть на сторожі свого краю, його безпеки, його спокою і тому в першій мірі мусить добре обдумати, чи дана людина гідна того, щоб поселитися в його країні, чи ні.

Завдання не було таке нескладне, як здавалось би з першого погляду. ЗДА завжди приймали нових людей на поселення, або на заробітки з різних держав, але тоді все було ясне. Люди приходили в нормальних часах, мали всі папери, яких від них вимагали, про них кожної хвилини можна було все дізнатися. Вперше тепер, після другої світової війни, люди, які бажали поселитися в ЗДА, були відгороджені від своїх країн, майже не мали своїх документів, а дії, що були за ними, ховалися від нього в мряці підозрінь. Але його уряд погодився саме цих людей прийняти на поселення, тож його, Джекобсона, вислали до одного з переселенських центрів для перевірки людей. Це була важлива, відповідальна праця. Треба було спиратися тільки на свідченнях цих людей, або своїх помічників, яким Джекобсон не завжди вірив. Він швидко познайомився ще з одним інформаційним засобом — листами різ-

ного роду, форми і стилю, що приходили з правдивими і фальшованими підписами. Вони приходили в поважній кількості, і це часто дратувало його, бо хоч він і не цілком вірив їм, але й не міг легковажити. Він додумався до того, що це, певно, були чиїсь дрібні, особисті порахунки, але, може, саме тому вони могли виявити важливу для нього правду.

— Де ви працювали в Німеччині? — спитав він тепер.

— У фабриці частин до літаків, в Авгсбурзі, — відповів Савчук.

— Маєте посвідчення праці?

— Маю.

— Покажіть.

Савчук сягнув рукою до кишені і витягнув портфель. Він був чимсь заповнений, це Джекобсон відразу помітив. Приглядався до його рук, що швидкістю рухів зраджували непевність, чи неспокій. Він витягнув трохи знищений, зложений учетверо папір, а Джекобсон блискавичним рухом накрив своєю рукою і папір і портфель. Дивився на Савчука. Його повіки легко затремтіли, але зараз же він якось гордо випростувався, а його обличчя знову не виявляло ніякого почуття.

Інспектор спокійно розгорнув знищений папір, що показався посвідкою праці, й уважно приглядався до підпису й печатки. Все було ніби в порядку. Відложив його набік і заглянув у переділки портфеля. Гроші, невикористана ще вповні трамвайна карта, щось схоже на малесеньку книжечку в шкіряній оправі. Джекобсон обережно витягнув її і розгорнув. Перед ним були три світлини, однакової величини. Посередині жіноча, по боках дві дитячі: може восьмилітнього хлопчика й шестилітньої дівчинки. Він схопив усі три одним рухом очей і підняв погляд на Савчука, що сидів випростуваний по другій стороні стола з трохи приблизним обличчям і з очима нахабно впертими в нього.

— Це ваша дружина і ваші діти, — сказав поволі Джекобсон.

— Це моя братова і її діти, — відповів Савчук. Перше слово вийшло шорстке і рапаве від нагло захриплого голосу.

— Дивно, що братанич такий дуже схожий на вас...

— Ми з братом були дуже подібні до себе, — сказав уже чистим голосом Савчук. Він вдивився в розгорнений перед Джекобсоном портфель і раптом докинув вказуючи очима: — Там є світлина мого брата.

Джекобсон помалу відложив книжечку з світлинами набік і знову заглянув у портфель. Широкими берегами біліла світлина карткового формату. Він витягнув її і задумано поглядив свою круглу бороду. Світлина була копією обличчя Савчука, була багато більше схожа на нього, ніж ця в документах.

Тільки його уста були розтягнені в усміху і це робило його радісним, веселим та іншим. Джекобсон обернув світліну і побачив накреслених кілька слів незаними собі літерами. Він зацікавлено повернувся до трьох світлин приміщених у книжечці і теж помітив там написи жіночим і дитячим письмом.

Інспектор устав і з світлинами в руках вийшов на коридор. На двох лавках під стінами сиділи люди. Піднялися на нього важкі погляди, в яких пробивалася непевність. Він глянув на них з висоти свого майже двометрового росту і помітив д-ра Сріблінського, що стояв у кутку обширних сіней, де збігалися два протилежні коридори. Він переконував якусь дівчину, що, здавалось, прилипла до стіни. Її очі були здивовані і трохи налякані, проте було видно, що залюбки слухає його слів.

— Бо ти мені люба, дорога, бо ти моє кохання, Квітко! — говорив д-р Сріблінський, і ці слова виголошені в сінях приміщення, де в повітрі хвилювали тільки повні напруження почуття, зв'язані з еміграційними справами, звучали дуже дивно, майже непристойно. — Задоволена? Тепері віриш, що не поїду, хоч мене і запишуть на транспорт?

— Чекай, Маріяне, добре... Але одна справа наше особисте, а цілком інше те, в що ми тут заплутані...

— Я не вірю в положення без виходу, Квітко! Коли я знаю, чого хочу, то напевно знайду стежку до того. Виїдемо разом!

— Це можна сказати тільки тоді, коли ми йдемо на станцію, купуємо квиток і їдемо, куди бажаємо. Коли ми пани своєї волі. Але якщо ми включені в якийсь транспорт і не платимо за дорогу, тоді не ми розпоряджаємо собою.

— Згода, не будемо сперечатися. Йдемо спершу до агенції. Побачиш, як усе діло піде гладко. Тоді підемо до місс Сміт. Вона мене знає, труднощів не буде жадних з відложенням мого транспорту. Ну, ходи, роз'ясни своє личенько...

Він узяв її під руку і хотів вийти з будинку, але голос Джекобсона зупинив його перед порогом:

— Хвилиночку, — промовив інспектор, що цілком не підозривав змісту їх розмови. — Можете мені це прочитати? — спитав його, коли молодий лікар-ветеринар підійшов до нього.

— Це? — спитав Сріблінський. Гертруда поглянула на нього з-над машини і всміхнулася. — Так, очевидно, що можу. „Своєму Юрчикові — все та сама Галка“. „Любому таткові — Родко“. „Найдорозжочому татусеві — Твоя Ляля“. На чоловічій є тільки підпис: Юрій Розумовський.

— Це все? — спитав Джекобсон. Сріблінський простягнув йому світлини і тоді погляд його впав на відвернений зні-

мок Розумовського. Джекобсон помітив, як його брови легко, ніби здивовано піднялися вгору, але він зараз з усміхом глянув на нього і сказав:

— Це все.

— Ви знаєте цього чоловіка? — спитав швидко Джекобсон, показуючи йому світлину.

— Ні, — відповів поволі, — я знаю тільки прізвище. Воно загальновідоме в нашій історії, інспекторе, це все.

Джекобсон знову сів напроти Савчука, що ні на волос не змінив свого положення, начеб був камінною статуєю.

— Як ви поясните, що ці світлини знаходяться у вас? — спитав його.

— Я взяв їх від брата, як він помер.

— Чи ваша братова і її діти такі вам дорогі, що ви їх світлини носите з собою? Світлини, які, до речі, не були призначені для вас?

— Так, дуже дорогі.

— Чому ж не маєте світлин призначених для себе?

— Вони не догадалися прислати мені їх. А втім, може, не мають грошей.

— Чи в Америці маєте намір заопікуватися їх дальшою долею?

— Маю намір одружитися з братовою.

Інспектор відхилився на спинку крісла від цієї несподіваної заяви і приглядався до нього з-під напів спущених повік. „Твердий горіх“ — подумав. Він цілком не вмів пояснити, чи вірив у те, що говорив Савчук, чи ні. Щось у ньому було невідразне й неясне, навіть підозріле, але він не міг збагнути, що саме. „Це обличчя не зраджує нічого“, — подумав інспектор, — „а думка контролює язик“.

Він вложив назад до портфеля світлини і посвідчення праці та поклав їх перед Савчуком.

— Вел, — сказав неозначено і відсунув його документи набік. — „Чи можна таку людину пустити до ЗДА?“ — спитав сам себе.

— Вже? — поставив питання Савчук.

Джекобсон підняв угору брови і притягнув до себе „Чуда-дії“.

— Так, — відповів і не дивився більше на нього.

2.

Доріс Сміт зупинилася біля вікна в своїй канцелярії, де на дверях було написано „Відділ Суспільної Опіки“, і очима, що не помічали нічого довкола, глянула за вікно. Не було там нічого цікавого, безупинний рух людей, що аж втомлював очі.

Широкою асфальтовою дорогою, що бігла повз будинок, де містився Відділ Суспільної Опіки та консуляти держав Південної Америки й Австралії, йшли люди в один і в другий бік, зупинялися, гукали одне одного, плили й плили від ранку до пізнього вечора. Такий похід зажурених, байдужих, щасливих людських облич. Що-хвилини вони відсувалися на край дороги перед особовими автами приналежними до ІРО, санітарками, вантажниками, чи „таксі“, що везли людей, харчі, або матеріал на будову нового будинку, чи паркану. В цілому Переселенський Центр був наче мале містечко, де, крім мешкальних блоків, були ще кантини й кіоски, а для науки й розваги ІМКА влаштувала клуб з часописами, книжками, шахами. З нагоди якогось свята, чи неділі просила всіх на танці. Емігранти, втомлені тіснотою і галасом спільних кімнат, залюбки заходили туди, а молодь бігла потанцювати, заохочена вибором королеви краси, танцю, музики. Кімната в пивниці одного з блоків, де відбувалися курси англійської мови, або ознайомлення з країною, до якої людина бажала виїхати, були завжди повні, трохи зі щирого зацікавлення, а більше з вирахування, що посвідчення з курсів допоможе їм у виїзді. Майже кожної неділі відбувалися змагання кошиківки, тенісу, футболу, а в гарячі дні дівчора й молодь мокли в купальні. Управа Переселенського Центру пильно дбала про те, щоб емігранти не ходили до міста під час урядових годин, тимто й ті, що бажали щось купити, або трохи вирватися з таборового середовища, виходили перед сьомою вранці, коли перед залізною брамою не білів ще шолом поліциста, і це задовільняло обидві сторони: управу, що видала доцільний запорядок, та емігрантів, що ухитрялися виминути його. Дві широкі, асфальтовані дороги оббігали довкола цей великий, обмежений високим муром простір, але при брамі сходилися в одну, і тому на дереві, що росло на краю травника перед будинком адміністрації та американського консуляту, було прибито табличку: „Einbahnstrasse“ - „One Way“. Це робило поважне і яесь наче великоміське враження.

Нарешті Доріс помітила двох літніх чоловіків, що не поспішаючи надходили дорогою, і провадила їх поглядом, сама цього не знаючи. Мали в руках відра і палочки закінчені цвяхом, яким підбирали тут чи там кинений папірець. Були це емігранти, яких Уряд Праці Переселенського Центру призначив того дня до чищення доріг. Кожен із цих людей, що мали намір кудись виїхати, мусів безкоштовно відпрацювати два дні в тижні.

Крізь вікно канцелярії доходили уривки розмов мовами народів середньої і східної Європи, які Доріс назвала загально „мовою ді-ні“. У них щохвилини включалися сирени авт. або

плач дітей. У сусідній кімнаті, де був секретаріят, що деякий час уривався стукіт писальної машини і чулося голоси.

Доріс помітила тільки на одну хвилину все те, що було за вікном, а потім знову повернулася до своїх справ. За яку хвилину чекала її праця, яку вона любила: обділювання дарунками дітей емігрантів. Доріс мала якусь глуху і майже підсвідому погорду до всіх людей, що їх називали „Displaced Persons“, чи емігрантами. Це було якесь поняття людини у найвищому ступені невиразне й підозріле. Все було якесь замотане і ніби окутане серпанком. До тих людей вона ніяк не мала довір'я, у них, на її думку, не було стійкості, солідності, порядності, все, що притаманне людям прикріпленим до землі. Але діти і старші не зараховувалися, у її понятті, до них. Перші були невинні і про світ взагалі мало що знали, другі, певно, завдяки своїм дітям попали в невідрадні положення. Тому вона радо займалася одними й другими, залюбки влегшувала їм життя. Завжди підшукувала якусь нагоду, використовувала кожну можливість, щоб дати дітям крихітку радості. Було Різдво й Великдень, були державні свята, були зміни пір року — все було добре, щоб зібрати дітвору і дати їй малі подаруночки. „Бідні малята“ — думала завжди, коли дивилася на них. — „Вони не мають того, що мають діти їх віку і чим користуються діти в її батьківщині, Англії. Бідні дітваки!“ — і намагалася дати їм хоч у дечому підмінку атмосфери родинного дому.

— Ляймдота! — крикнула вона вбік зачинених дверей секретаріяту. Коли в дверях показалася молоденька лотишка, спитала її: — Ви дали на дверях повідомлення, що сьогодні нікого не приймаємо?

— Я не встигла цього написати, як ціла канцелярія була вже повна людей!

— Випросіть їх! Можуть прийти завтра просити підошов, мила, чи плаців! Сподіваюся, що списки дітей маєте вже доповнені?

— Так, Воронський уже поніс їх.

— Добре. І відправте людей. Зараз ідемо.

— Так, але...

— Що „але“?

— Але між людьми є старенька жінка, — промовила Ляймдота і в її тоні помічалася дрібка хитрості. Доріс цього не підхопила. Спрямувалася без слова до секретаріяту.

Зараз назустріч їй висунувся середнього віку чоловік і ломаною німецькою мовою почав переконувати її, що не може їхати до Австралії, бо не має ні штанів, ні черевиків, ні

плаща. При тому він показав їй подерті черевики, що не знати, як трималися на ногах.

— Прошу! — сказав їй з тріумфом. — Можна так їхати?

— Мої такі самі! — швидко відповіла Доріс. Відповідь прийшла несподівано, необдумано, була викликана злстю, яку ця людина збудила. Підняла ногу і показала свій новенький, замшовий черевичок ще не з заходженими підошвами. — Мої такі самі! — повторила. Ляймдота стояла поруч із нерухожими очима і сильно затисненими губами. — Йти, йти! — промовила Доріс до людини в пошматованих черевиках, що не зражений її тоном, знову почав свою промову. — Ляймдота, впросить усіх! Я сказала! — Доріс пошукала очима старе обличчя і підійшла до низької, сивої жінки в грубих окулярах.

— Так? Що? — спитала її Доріс більше очима, як губами. Бабуня заговорила щось живо і незрозуміло. — Чого вона бажає? — спитала Доріс спокійно і м'яко та повернула обличчя до Ляймдоти. Люди один за одним поволі й нерадо виходили з канцелярії. Вже за дверима чулися їх незадоволені голоси. Ляймдота спитала про щось бабусю мовою „ді-пі“ й уста старої жінки зарухалися у відповідь. Вона говорила багато, дуже багато, але Ляймдота сказала Доріс тільки те, що їй було найлегше переказати. Виганяють з табору. Бо от довго тут сидить і ніяк не може виїхати. Та, мабуть, і не виїде. Вона має дві дочки. Одну в Канаді, другу в Америці. І тут і там обіцяли взяти маму, як діти відпрацюють довг, а от і тут і там не беруть. Канадійська комісія каже, що вона хвора. Американська хоче тисячу доларів кавчії. А тим часом її гонять. Вона стара і не має сили перевозитися що кілька місяців у якийсь інший кут. До того ж її дочки пишуть сюди і заки дізнаються про нову адресу, не один лист пропаде...

— Це з листами, очевидно, пусте, — перервала Доріс. — Проте запевніть її, що вона тут залишиться. Прибийте печатку на її харчовій картці. „Schön!“ — сказала до бабусі, хоч ніколи німецькою мовою не говорила. Всміхнулася підбадьорливо і мило. — Добре. Карашо! — додала, бо це було єдине, що вона присвоїла собі з мови „ді-пі“.

Знову повернулася до своєї кімнати. Взяла в руки слухальце телефону і накрутила число залі кїна, де мало відбувся обдарування дітей емігрантів.

— Галло! Воронський? Слухайте! Все вже готове? Що? Прийшов транспорт людей? Оголосить негайно через голосник, що можуть прийти з своїми дітьми! Та не турбуйтеся! Маємо зайвих кілька пакуночків! Що?... Добре, добре, я зараз приходжу з Ляймдотою!

— Сьогодні нікого не приймаємо! — виринуло за дверима, як тільки відложила слухальце. — Прийдіть завтра!

— Завтра буде запізно! — відповів чоловічий голос і Доріс відразу знала, що він належав до молодій людині. — Це справа транспорту. Це мусить бути полагождене сьогодні!

— А хто це на транспорті? — спитала Ляймдота, і Доріс була зла, що, не дивлячись на її заборону, секретарка ще приймає людей. — Ви?

— Так, я, і справа в тому...

— Ваша мати залишається тут сама, так?

— Ні, не мати залишається, а наречена!

— О, в такому разі співчуваю вам, що ви не встигли ще одружитися, бо наречена не втримає вас від транспорту!

„Ну, що вона справді так багато витрачає слів на якісь дрібниці!“ — подумала подратовано Доріс. — „Ці Ді-Пі були якісь особливі люди: влізливі й невдячні. Все їм належить, все хочуть мати і скрізь шукають співчуття. З усього зараз роблять трагедію. Багато говорилося: ці люди втратили свою батьківщину, треба їм допомогти. Добре. Але ж їм дається змогу і нагоду переселитися в інший край, створити нову батьківщину, жити на іншій землі, але жити. Що з того, що там будуть інші звичаї і, може, інші зорі на небі? Вони зможуть розвинути життя, вже тільки за це треба бути вдячним! Але вони не вміють цього оцінити. Держави витрачають гроші на їх прохарчування і транспорт, а вони навіть не ласкаві цього прийняти!“

— Прошу зголосити нас пані Сміт, — почула тим разом жіночий голос. — Пані Сміт напевно не відмовиться прийняти нас!

Ляймдота щось відповіла, але зараз опинилася в кімнаті Доріс, зачинила за собою двері і промовила обережно:

— Одні панство бажають з вами говорити...

— Панство, чи Ді-Пі? — спитала Доріс і, не зважаючи на нагло задеревіле обличчя Ляймдоти, шарпнула двері до секретаріату.

— В чому справа? — спитала, дивлячись незичливо на Квітку і Маріяна. Вона цілком не пізнала Сріблінського, хоч на одну хвилину мигнула в неї думка, що це обличчя їй знайоме.

— Добрий день, місс Сміт! — промовив майже весело Сріблінський. — Я думаю, що ви не пізнаєте мене. Я був перекладачем у консула Сінклера...

— Так, то в чому справа? — спитала нетерпеливо Доріс, якій цілком не було цікаво, чим був якийсь Ді-Пі.

— Я називаюся Сріблінський, — сказав Маріян і всміхнувся тим своїм усміхом, що в часі його студій чарував студенток. — Мене записали на найближчий транспорт...

— То ви мусите їхати! — перервала рішуче Доріс.

— Я саме прийшов просити вас відложити мені транспорт. Тут письмо з моєї агенції...

— Я не можу вам відложити, — промовила Доріс, не дивлячись на простягнене їй письмо. — У вас нема причини до відложення. Ви є на листі, значить ІРО витратило на вас кошти на дорогу і ви не смієте нехтувати цього! В Бремені все для вас приготоване і вас не сміє бракнути!

— Як когось стягнуть з транспорту, то тоді якось не враховується ні коштів, ні місця! — сказав спокійно Маріян. Квітка стояла поруч і не зводила з Доріс погляду. — Але це так між іншим. Для мене важне те, що в мене наречена і я не можу...

— Ну, це ніяка причина, — не дослухала Доріс до кінця. Раптом мала повну душу гіркости і зависти. — Наречена може їхати окремо, — докинула, повертаючись до дверей.

— Справа в тому, що я не знаю, коли і чи взагалі моя наречена виїде.

— Ще не оформилася на виїзд? — спитала Доріс і була зла на себе, що приділює їм забагато уваги.

— Навпаки. Вона зробила це давно. Але її і батьків стягнуто з транспорту. Вони цілком не знають причини. Трохи дивно, що еміграційна влада так оповиває таємницею справи, які дану людину найбільше обходять. („Претенсія ДіШі число X“ — мигнула в Доріс думка). Як робиться людині якийсь закид, — говорив далі Маріян, — то хіба треба дати їй можливість виправдатися. Тому я не можу виїхати, не вияснивши перед тим справи виїзду моєї нареченої.

— Вона вам напише, — сказала Доріс. Її починало це все щораз більше дратувати. З'являється двоє молодих людей і заявляє, що не бажає розстання. Роблять це в той час, коли хтось ласкаво кормить їх, одягає і платить дорогу. Доріс нічого не казала, коли в тридцятьдев'ятому році її Том пішов на війну. Більше вона його й не побачила. Тут навіть не заходила подібність, проте люди чуються покривджені і роблять трагічні очі.

— Говорив мені консул, у якого я був перекладачем, що Америка ніяк не бажає собі розлуки сімей, — промовив Маріян. Доріс зупинилася в половині дороги до своєї кімнати і дивилася на гладко вистругані дошки підлоги.

— По-перше, це ще не сім'я, — промовила, — а по-друге, яке відношення має консул до моєї праці? Він має свої справи і я до них не втручаюся, тим самим він не має права втручатися в мої!

— Так, справедливо, проте я надіюся, що ви будете такі ввічливі і відложите мені транспорт.

— Ні, я цього не можу зробити! — промовила вона твердо й відчувала, що хоче, що мусить зробити щось болюче цим молодим людям, яких лучило кохання. — А втім, — вона взяла в руку клямку і повернулася до них із усміхом, — ви можете не їхати, але тоді втратите „Status DP“. Ви знаєте, що це значить?

Вона глянула на нього допитливо, піднявши брови вгору, і вираз її обличчя й рух голови, який зробила при тому, ясно вказував, що вона скінчила розмову. Повернулася до дверей, але зараз знову відвернулася.

— Ляймдота! Кидайте роботу! Йдемо!

— Я прошу вас зрозуміти моє положення, — підійшов за нею Сріблінський. Квітка сказала: „Маріяне, лиши!“, але він не слухав її. Його очі мали тепер інший вираз, як досі: були понурі, завзяті. — Я не прошу в вас серця, тільки трохи розуміння. Я не знаю, як залишаю свою наречену...

— Люди йшли на війну і також не знали, як залишають своїх наречених, жінок, матерей, — промовила Доріс і знову бачила в уяві Тома. — А проте йшли. Ваша ситуація куди краща, а ви робите з цього трагедію.

— Ми теж уміли йти в бій, коли цього вимагала наша батьківщина. Але тепер інша ситуація і я не бачу причини, чому мав би я поносити жертви і терпіти розлуку, коли цього нікому не потрібно. І якщо б мою наречену і її батьків не затримало INS...

— Ах, їх затримало INS? — спитала Доріс із несподіваним зацікавленням і знову повернулася до них. Образ Тома, її нареченого, що відійшов з її життя десять років тому, раптом зник, а на його місце появилось інше: близьке, виразне, живе. Раптом відвернулася від дверей й уважно глянула на Квітку. Бачила середню на зріст в'юнку постать у суконці, немов бузок із білими горошками. Бачила бліде обличчя з майже вишневими повними губами в рямцях кучерів, що наводили на думку шкаралуцу лісного горіха. Бачила очі наче пиво, видовжені, з синявими білками. Бачила гарну пару ніг... І ще підхопила погляд, який вона спинювала на Сріблінським. Цей погляд був Доріс знайомий, він нагадував і збуджував тугу за увагою мужчини, за його коханням... — Як ви називаєтеся? — спитала її, а про себе подумала: „Твоєму нареченому дають змогу влаштувати нове життя, наразі ще без тебе і вже трагедія в твоїх очах. Що ти взагалі пережила? Ти тікаєш від зла. Твій хлопець їде за океан і ти вже цього не в силі пережити! Наші їдуть до Індії, Єгипту, Австралії, Канади, ми своїх післали на війну і мусіли бути тверді. Ви ж своїх маєте з собою, так, ви їх зберегли! Що ви знаєте,

що значить утрата?! Ні, моя люба, він поїде без тебе і ти від цього не вмиреш, запевняю тебе“. — Як ви називаєтеся?

Раптом Квітка всміхнулася. Цей усміх був промінюючий, ніжний і так змінив її обличчя, що Доріс здивувалася.

— Квітослава Федяк, — відповіла з надією в голосі. Говорила майже альтом, була ввічлива і впевнена. — Чи не можливо було б вам вглянути в нашу справу? Прізвище мого вітчима — Тарасевич. Богдан Тарасевич.

— Вглянути? — спитала Доріс. Знову мала перед очима мужеське обличчя, що нічим не нагадувало Тома. Напів відчинені очі, глумлива риска в кутиках уст, підстрижене на їжачка темне волосся. — Хто вас перевіряв? — спитала.

— Інспектор Джекобсон, — сказала Квітка і це було ніби відгомном її власних думок.

— Ах, так... — промовила помалу. Раптом почувалася немов грач, що неочікувано дістав добрі карти. Думка живо плела ланцюшок можливостей і нагод. В тій хвилині вона навіть не була свідома, що перед нею стояло двоє людей, які мали до неї якусь свою справу, а від її одного слова залежала їх дальша доля.

— Я впевнена, що вам удасться вглянути в нашу справу і вияснити її, — вчула голос Квітки і знову була думками в своєму секретаріаті перед парою чужих людей.

— Все мусить відбути свою дорогу, — промовила сухо. З якоюсь внутрішньою радістю підхопила, як від її слів зникав ясний промінюючий вираз на обличчі Квітки. — Ніхто не сміє втручатися в чужі справи, — говорила і з насолодою відчувала свою вищість. — Так, а ви, молодий пане, мусите їхати!

Проховзнула всміхненим поглядом по обличчі Маріяна і Квітки і зникла в своїй канцелярії.

Вона могла ще чути голоси в секретаріаті, потім кроки і скрип дверей на коридор, тільки вона не слухала того. „Квітослава Федяк“, повторяла в думках. Це було чуже й важке. „Квітослава Федяк“. Другого прізвища вона навіть не чула. „Квітослава Федяк“. Вона записала це на клаптику паперу, щоб не виховзнулося їй з пам'яті та стояла задумано й нерухомо побіч письмового стола. Вона тепер часто задумувалася, а в душі почувала неспокій, незадоволення, незаспокоєння. Вона здогадувалася причини: це літній вік лякав її самотніми, беззмістовими майбутніми роками. І от тепер вона стояла перед своїм столом із клаптиком паперу, на якому було виписане чуже, байдуже їй прізвище, і почувала в серці забуту вже надію й очікування, що щось ще прийде, щось ще може статися в її життю, що прикрасить його, надасть йому змісту.

Ляймдота застукала й спитала від порога:

— Йдемо?

Доріс повернулася до неї з неprisутними очима.

— Що? — спитала тихо, ніби боялася збудити когось.

— Маю чекати, чи вже йти?

— Так, ідіть, дуже добре, — відповіла розсіяно Доріс і намагалася всміхнутись, бо секретарка не відходила від порога, ніби не розуміла її слів. — Скажіть Воронському, що я зараз приходжу. А замкніть на ключ двері від канцелярії. Я вийду своїми. Повідомлення повісили? Добре. Можете йти.

Коли опинилася сама, ще хвилину стояла нерухомо біля стола, а тоді поволі взяла до рук слухальце. „Це гідно так, чи ні?“ — спитала сама себе, але відповіді не чекала. Швидко накрутила кілька чисел, немов сама боялася, що ще роздумається і приложила слухальце до вуха.

— Мр. Джекобсон? — запитала. Коротка перерва, що наступила після цього, наводила думку, що там думають над відповіддю.

— Я зараз прийду! — кинула в слухальце, осяяна новою думкою. — Я зараз там буду, тільки не говоріть нічого інспекторові!

Взяла перші з краю папери, що лежали на письмовому столі, але по надумі відложила їх і уважно перевірила своє обличчя в маленькому люстерку. На простому носі і круглій бороді трималася ще пудра. Чорність, яку вона наложила вранці на брови і вії, ще також не стерлася. Але губи треба було трохи підчервонити. У малій пляшечці завжди була перфума.

Поглянула на свою відбитку в шибі відчиненого вікна, обтягнула кавового кольору спідничку, поправила сметанкову блюзочку і тільки тоді вийшла.

3.

На столі інспектора Джекобсона все ще стояли документи Якова Савчука, ціла гора паперів, із світлинами й печатками, які він не передав до дальшої дії. Обличчя цього емігранта не зникало з його думок, хоч цілий ряд інших людей пересунувся перед ним після нього. Він не міг позбутися його з своїх думок, навіть щераз поглянув у папері, але в них не знайшов ніякого вияснення, ніякої відповіді.

Вдоволено відітхнув, коли останній емігрант із призначеної на той день групи зник за дверима. Тепер, нарешті, міг робити, що бажав. І зараз воно з'явилося оте його бажання, приглушене, притовчене в часі урядових годин. Інспектор сам собі казав, „не треба“, проте воно було сильніше і не хотіло зникнути. Там, за п'ятими дверима, сиділа в канцелярії місс Волф. Претенсійна, зарозуміла, амбітна й байдуха до ото-

чення панна Волф, яку він у цій хвилині бажав побачити. Вона з'явилася в будинку недавно, провадила Транспортний Відділ, і інспектор незадоволено стверджував, що якось забагато думає про неї. Він розійшовся з своєю першою дружиною, і хоч вона не залишила в його душі ні гіркоти, ні розчарування, проте він майже підсвідомо боявся наближення до іншої жінки. Знову якісь надії, смішні тепер для нього радощі, непотрібні сподівання — все, що з'явиться вслід за тим. Так, він це все признавав, а проте сама згадка про панну Волф якось немов оживляла його серце.

Вийшов на коридор, але не пішов до її канцелярії, тільки просунувся очима по дверях і вийшов надвір. Зупинився під аркадами входу і пошукав очима свого авта. Було гарне, але від якогось часу він бажав уже іншого, швидшого в бігу, новішого моделю. Інспектор дивився на нього з великою увагою, але в той же час знав, що нетерпеливо чекає хвилини, коли з-за рогу будинку покажеться панна Волф з своєю невідлучною собачкою Булі.

„Радо нап'юся пива“, — сказав інспектор сам до себе і знав, що це тільки втеча перед самим собою, перед своїми думками і бажанням зайти до місс Волф. Дивився на двох емігрантів, що скроплювали водою розкішний травник з квітами і водограєм між будинком адміністрації і брамою. Високо, на щоглі, яснів американський прапор у нерухомому повітрі. Якись люди всідали до вантажного авта зараз коло брами. З усіх сторін надходили люди, входили до будинку, виходили з нього, але місс Волф між ними не було.

Джекобсон знову просунувся поглядом по дверях її канцелярії і завернув до себе.

— Гертрудо, — попросив, простуючи до дверей, — можете мені принести пива?

Секретарка сказала „Сертенлі“ і спішно, вдоволено вийшла. Сів за стіл і знову притягнув до себе „Чуда-дії“.

Планета Марс повисла над землею і зараз на землі відчували неспокій. Військовий провідник Марса, Біґо Грізний, приглядається до землі крізь дивовижний далековид. В колесі, що його творить скло далековиду, показується готель „Асторія“ в Нью Йорку з гуртом хмародерів довкола нього. Далекovid посувається далі. Показуються каламутні води океану з пароплавами і човнами, потім знову простори землі. Інспектор пізнавав столиці окремих стейтів, більші та менші міста, доли, гори. „Туди!“ — каже Біґо Грізний і велить цілому загонові безкрилих, плоских літаків летіти в напрямі землі. Летуни з Марса в шоломах насунених на вуха, що прилягали до їх голов немов волосся, в охоронних сталевих сорочках, включають мотори і летять. В їх руках зброя, що мече вогонь.

Вони все ближче й ближче землі. В тому часі чудодійна жінка грає в теніс. Веселі вигуки, розмова, жарти, суперечки, змагання. Раптом вона зупиняється і наслухує.

— Дякую, — промовив інспектор, бо Гертруда саме поклала перед ним склянку пива. Зараз пошукав сигаро і запалив. Фантазія була може задалеко посунена і наївна, проте вона насувала інспекторові цілий ряд думок. Він не заглиблювався в можливість міжпланетарних війн, своєю вдачею і зацікавленнями він всеціло перебував на землі і саме над її справами роздумував. Напад ворога завжди можливий. Але котрий ворог небезпечніший: той, що наступає відкрито, чи той, що прокрадається в нутро країни і робить із нас ворогів самих собі, своїй власній державі? В чому і де початок зла? Чи людина в стилі Савчука шукає в нас охорони, чи несе нам зло?

— Інспекторе Джекобсон! — вчув налякано-насмішкуватий шепіт своєї секретарки, — місс Сміт дзвонила, що зараз приходить сюди!...

— Місс Сміт? — спитав і потер кінчиками пальців свою круглу бороду. — Камінь, кинений згори, ніхто не в силі спити, — докинув з піднятими вгору бровами. — Тедер добре літи б до місс Волф, — сказав ніби до себе, але заледве встиг устати, як почув:

— Галло, Тед! — сказала від порога Доріс.

— Галло, Доріс! — відповів.

— Скінчили? — спитала вона і присіла на краю його стола.

— Скінчив, — підтвердив інспектор і дивився на неї кутиками очей, таким поглядом, яким дивляться на людину, що забирає час.

— Я до вас в одній серйозній справі!

— Як страшно! До речі: я люблю, коли жінки приходять до мене тільки з якимись легкими, милими справами. Серйозні? Серйозні справи бувають тут, бувають на вічах і конференціях, але коли приходить якась... гарна жінка, тоді вся серйозність іде в кут!

Доріс вдарила його по рамени урядовими паперами та всміхнулася задоволено. При цьому показалися її великі, висунені трохи вперед, зуби.

— Що це в вас за журнал? — спитала і повернула до себе „Чуда-ді“.

— Чудова фантазія! Уявіть собі, що Марс наближається до землі і його мешканці роблять на нас напад!

— Несамовита історія. — скривилася Доріс. — Чому ви це називаєте чудовим? Хтось нападає на ваш край, а ви це називаєте чудовим?! У тому відношенні мені важко зрозуміти

американців. А втім, можливо, що світ дійде до міжпланетарних війн, але це вже не за наших часів.

— Ви такі певні того? — спитав інспектор без найменшого зацікавлення.

— Так. На мою думку, на інших планетах нема людини, або чогось подібного до неї. Тільки наша земля може їм дати мешканців. Розумієте мене?

— Значить, ми маємо заселити інші планети? Чудова думка! Ану, зробім початок!

— Що? — спитала Доріс і щось ніби рум'янець розплилось по її обличчі.

— Можемо, наприклад, транспорт Ді-Ші вислати, скажім, на Марса!

— Го-го, чому ні, — сказала вона розчаровано і зараз докинула з відтінком глуму: — Вони зараз приходили б до мене і відкладали б транспорт! Про це мене спитайте. Я в цьому відношенні людина з досвідом!

— Моє співчуття! Ваша праця теж нелегка: виявляти серце за... гроші...

— У вас язик наприкований, Тед. Як можна в бюровій праці виявляти серце? Хіба ви його виявляєте? Серце бережемо для інших цілей... особистих... — вона поглянула на свої червоно мальовані нігті, підняла на нього промовистий погляд і знову дивилася на свої пальці.

Доріс давно вже обрахувала в думках його платню, дізналася про дім у Честер і радісно прийняла до відома вістку, що минулого року інспектор розійшовся з своєю дружиною і ще досі був вільний. Його сталевго кольору блискуче авто, яке займало почесне місце в її думках, вона завжди мала нагоду оглядати, минаючи будинок. Вона завжди гонила з своєї уяви мініатюрне мешкання в місті Волвергемптон на Бритійському острові, в якому дешеві завіси на вікнах завжди тремтіли, коли туди переїздив міський автобус. Тоді цілий дім дрижав, стара будова з бідними мешканцями. Там була тіснота й недостача можливостей розвинути краще і ширше своє життя. Це було причиною, що вона пішла на суходіл до праці, за яку добре платили, бо з грішми можна було реалізувати якісь мрії: купити дім, авто, одягнутися багато й узагалі поставити ціле життя на вищій ступень. Інспектор Джекобсон якось самочинно і непередбачено включився в її мрії, тож раптом і для нього знайшлося в її думках місце поруч авта, дому й одежі. Джекобсон мав впливи. Джекобсон займав становище з високою платнею. Джекобсон не був бідний. Джекобсон виглядав на добру людину. І, нарешті, що найважливіше, був вільний.

— Питання, чи і в особисті справи слід вкладати серце, — почувла його слова.

— Серце, це як капітал: треба знати, в який банк його вложити.

— Щоб не збанкрутувати? — спитав здогадливо.

— Щоб не було банкрутства, — підтвердила Доріс.

— Добра думка, — признав інспектор. — Ви в тому теж маєте досвід? Признайтеся!

— Не досвід, тільки знання, — відповіла. — Ах, досвід! Хто говорить про досвід? Взагалі, це широка тема і я... — вона хотіла додати, що радо говорила б про такі справи, але інспектор вплив у її речення свою думку:

— Але не тут би нам її розв'язувати. Маєте рацію.

Доріс прикусила губи і швидко шукала якогось слова, щоб перервати мовчанку, яка запанувала нагло і цілком не- потрібно.

— Що скажете про оперетку? — спитала, повертаючи до нього обличчя. Ляймдота і Воронський, що чекали на неї в залі кіна, цілком вилетіли з її думок. Вона знала тільки те, що не могла ще відійти, хоч і відчувала, що інспектор нерадо підтримує розмову. Але мусіла якось склеїти можливість побувати з ним удвоє в каварні, опері, чи опереті. Коли грає музика, коли на сцені йде дія, коли довкола елегантно вдягнені люди, всміхнені обличчя, легкий настрій — тоді людина легко виходить із своєї форми і починає говорити і діяти якось цілком інакше, ніж тоді, коли оточена урядовими паперами.

— Що скажете про оперету, Тед?

— Тобто, що маю сказати? — всміхнувся інспектор. — Чи я бачив коли оперету? Чи я знаю, де тут оперета? Чи я взагалі знаю, що це таке оперета?

— Ніодне з цих питань! Чи ви радо дивитесь оперету?

— О, якщо гарні акторки і балет, то чому ні!

Це не була відповідь, якої бажала Доріс. Проте вона не вмiла зражуватися неповодженнями, чи труднощами.

— Тут дуже гарна оперета, — сказала.

— Де? В Переселенському Центрі? — спитав.

— Ох, тут! Я взагалі не знаю, що це таке тут! Іноді нагадує цирк, іноді звіринець, іноді це просто театр драми! — докинула жартівливо і думала не про людей, яких так сміливо окреслила, тільки про те, яке враження роблять її слова на Джекобсона.

Він дивився на „Чуда-дії“, які вона поклала край стола і не відзивався. Доріс поглянула на нього, чекаючи на усміх, або якусь заввагу, але що ні одне ні друге не прийшло, встала із стола й пішла в сторону вікна.

Перед будинком розгорталоя грище з двома брамками. Перед одною вправлялися молоді хлопці, перед другою малі діти бавилися на траві. Доріжкою, що оббігала довкола грище,

надходили люди. Деякі з них розсілися перед будинком, очевидно, втомлені довгим чеканням у пивниці на прийом у консула. Голосники, приміщені на дахах деяких бльоків, подавали вістку в українській і німецькій мовах:

— Увага! Увага! Achtung! Achtung! Всі емігранти до Венесуелі, що досі не були ще у венесуельського консула, мусять негайно зголоситися в шостому бльоці, кімната число 115. Повторюю: всі...

— Ви були в Каракасі? — спитав за її плечима Джекобсон. Доріс заперечливо хитнула головою. — Чудове місто контрастів! Поруч прекрасних будівель, огидні мешкальні буди, з яких показуються елегантні дами!

Доріс не відповіла. Під цю хвилину її нічого не обходила столиця Венесуелі, а тимбільше її елегантні дами. Була зла на себе, за своє невміння провадити розмови по бажаній лінії, на його глумливий тон і на те, що чомусь не могла вже піти, а була тут і ждала на щось. Зараз мала знову повну душу гіркоти, зависти, незичливости. Крізь вікно вона побачила Маріяна з Квіткою, що йшли доріжкою в напрямі будинку, в якому вона була. Він тримав її під рам'я. Вони йшли легким, згідливим кроком, як двоє людей, що їм добре з собою. Щораз голосніші слова з їх розмови долітали до кімнати Джекобсона і могли бути цікаві для інспектора й для Доріс, якби вони розуміли їх.

— Ти знаєш Савчука, Квітко? — спитав Маріян.

— Цього з нашої кімнати? — відбили стіни кімнати її альт. — Так, як принагідного сусіда. Чому питаєш?

— Маю причину думати, що його прізвище звучить інакше. — почувся голос Маріяна вже в кімнаті.

— Це нас не повинно цікавити. Для мене він ідеальний кімнатний сусід, бо в більшості мовчить і не хропить. Другого такого храпуна, як Волондра, і такої верескливої дитини, як малий Стеф, здається, немає більше на світі!

— До чого дійшло наше життя! Ми змушені знати всі інтимні справи чужих нам людей! Як хотів би я бачити тебе в іншому оточенні: добрі образи, килими, квіти і серед того ти, моя Квітко!

— Мій Ти святий Боже! Завтра ти мусиш від'їхати...

— Не забувай, що ще Меліта існує в Переселенському Центрі... — впав у її слова Маріян.

— ...і, можливо, що ми в життя більше не побачимося, але сьогодні ти зробив з мене свою наречену перед місс Сміт і просто влаштуєш у думках якийсь чарівний дім для нас!

— Здається, що це нормальний хід подій, коли закохані люди заручуються! А втім, не думай, що я забув про дійсність.

Тільки, що „всевладність“ цієї відьми Сміт ніяк не могла позбавити мене мого почуття до тебе і радості життя!

— Але ж це чарівниця з Лисої гори! — пробреніли в канцелярії голосні й виразні Квітчині слова.

— Відьма стоїть у вікні, — сказав Маріян, — не дивися туди. Мені шкода, щоб твій ясний погляд торкнувся чогось такого брудного.

— Слухай, а може вона пішла спитати про нашу справу?

— Не вірю! Це просто зідхання kota до грубої солонини!

— Я зацікавлена однією людиною, — повернулася Доріс до Джекобсона, як тільки немила їй пара людей зникла в дверях будинку. — Ви затримали її з транспорту. Це... зараз, хай прочитаю, якесь таке смішне прізвище...

Доріс усміхалася приховано, з насолодою, коли відчитувала прізвище Квітки. Несподівано, з усією ясністю відчула свою силу і владу над цією парою людей. Її одне слово зжене з очей цієї дівчини блиск щастя, спокою. Для них теж прийде розлука і прийде вона через неї, Доріс, як колись хтось причинився до її розстання з Томом! У випадку, коли Сріблінський відважиться не виїхати, вона доведе до того, що він втратить право на емігрування, на виїзд з Європи, на спокійне майбутнє! Так, вона діб'ється того! Стало їй якось відразу весело, легко, а очі, які підняла на Джекобсона, були блискучі, грайливі. Тепер вона знала, що їй потрібен був хтось, на кому вона могла б зігнати свою злість, біль, гіркоту свого самотнього життя. Ця злість звернулася на Квітку за її красу, молодість, за кохання чоловіка до неї. Звернулася до того, хто кидався в очі своєю небуденністю.

Інспектор устав. Заложив назад руки і захитався на п'ятах. Наперед і взад. І знову: наперед і взад. Поволі, розважливо.

— Існують справи, про які не можна говорити, — промовив. — Навіть із гарною жінкою, — додав, але не дивився на неї. Проте обличчя Доріс проясніло, а погляд, що спочив на його обличчі, якось ніби злагіднів. — Навіть, коли ця жінка є начальником Відділу, — сказав і це вже було призначене для неї. Він поглянув на неї з усміхом, але зараз перевів погляд за вікно, туди, звідки доходили вигуки хлопців, що підкидали м'яч. „Як виглядає цей чоловік, коли він обіймає?“ — подумала несподівано Доріс. — „Який його поцілунок?“ — А голосно сказала:

— Я розумію, — і їй стало смішно від самої думки, що він припускає, немов вона прийшла захищати Квітку. — Ви непотрібно ускладнюєте своє державне життя, — промовила, коли він підійшов до вікна і мовчки поглядав крізь нього. —

Щоцjo приймаєте людей, про яких нічого не знаєте. Хіба це люди без землі? Хіба це вони злетіли до вас з Марса? Відішліть їх назад до їх батьківщини, будете мати менше клопотів!

Джекобсон повернув до неї голову, але не погляд. Сказав з усміхом:

— О, з вас був би прекрасний дорадник короля! Дивуюся, що ви ще не зайняли цього становища! Це просто, здається, тому, що вас ще не відкрили!

— Ви смієтеся, Тед. Але я вам скажу, що при такій праці, як ваша, я мала б на увазі тільки добро своїй державі!

— Доріс, моя люба, що це ви, прийшли закинути мені зраду? Але ж у вас до цього немає права! Подвійно нема! Перше: ви не наша громадянка, друге: до подібного твердження нема навіть тіні підозріння! От, знаєте, що? Я просто вичуваю у вас злість до цих людей. Це ваша справа, вона мене не цікавить. Я вам скажу про себе. Ці люди щось пережили, заки дійшли до нас, погоджуєтеся? Я хотів би бачити фільми їх переживань! Не всіх, куди там! Це замучило б. Я вибрав би сам. Сьогодні я хотів би бачити два, ну, скажім, і ту, що ви згадуєте, три фільми: Яків Савчук, Квітослава Федяк і Петро Волондра.

— Ту, що я про неї питала... — почала Доріс, але Джекобсон не слухав її. Підійшов до бічного столика і взяв у руки велику, блакитну коверту. Витягнув з середини малий клаптик паперу, на якому російською мовою були виписані такі відомості: „Точніє сведенія о Петре Івановиче Волондре. Раждьон в Палтаве 1917 года. До 41 года работал в НКВД, с 1941 года служил в Гестапо. Разстреливал американцов...“

— Тепер скажіть самі, як не хотіти бачити фільми їх переживань! — звернувся до Доріс, коли відчитав їй зміст картки в англійській мові.

— Я дивуюся, що ви їх так легко і так швидко пускаєте до своєї держави, — промовила Доріс і підійшла до нього. — Ви взагалі, повинні перевіряти їх докладно, довго. І тримати, розумієте? Тримати...

4.

В коридорі почали збиратися люди, коли вказівки годинника показували пів до другої. Їх голоси, тихі і здержливі, або настирливі і вже відразу повні бунту, чулися від самого входу в будинок. Гучний, суворий голос Кальшштайна, урядника, що при вході на коридор полагджував дрібні канцелярійні справи і тримав у порядку людей, гудів над усім, ніби труба Єрихону.

— Тихо! Не галасувати! Ви перешкоджаєте в праці! Не вільно ходити! Сідайте всі здовж стін!

Це зразу викликувало бунт. Емігранти чекали там на прийом в канцелярії Меліти Глядач з якимись своїми турботами і болями, не були певні позитивного поладження, тож хотіли хоч ходінням влегшити свої неспокійні нерви. А втім, чому і тут наказ?! Але Кальбштайн нічого не бажав розуміти. Гудів невблаганно:

— Мусите сідати! Коли заберемо відсіля лавки, будете кричати, що треба годинами стояти під дверима! Не загороджувати дороги! Урядники мусять кудись переходити! Чули? — Коли ж у тій хвилині надходив хтось із урядників, питав покірно: — Яке ваше бажання? Маєте якесь бажання?

Меліта Глядач знала цей щоденний гамір і цю суперечку і вже не слухала всього того і не хвилювалася. Знала також і те, що всі ті люди прийшли до неї, і вона бажала для кожного з них знайти час і терпеливість, тільки що це не завжди було можливе. Вона не підходила до дверей і не впускала їх по одному до канцелярії, бо знала, що їй не прошені зайдуть до неї цілим гуртом, не придержуючись приписів. І нічого не помагало, що випрошувала їх і не дозволяла на те. Були вперті, настирливі. Нарешті виходили, але по хвилині з'являлися знову і просили, всміхалися, сердилися. Деякі стояли скромно і чекали своєї черги. Тих вона найбільше шанувала, але і найменше мала для них часу. Письма, запорядки, домагання заповнювали поверхню її стола, нагромаджувалися щораз більше, а вона не мала часу не тільки поладити їх, але навіть переглянути.

— Я хіба буду приймати людей кожен другий день, — сказала вона до Едити, вісімнадцятьрічної друкарки з ластовинням на обличчі і руках.

— Чому не кожен другий тиждень?! — зідхнула дівчина, для якої всі ті люди, що в поплудневих годинах приходили до канцелярії, були тотожні з їх картотеками: числа без нервів і переживань.

— Що? — спитала розсіяно Меліта, що цілком не чула її відповіді. Годину тому вона одержала письмо в справі нового реченця транспорту емігрантів і коли читала його, покликана її до себе директорка Відділу місс Волф. Меліта тепер ніяк не могла нагадати собі, куди вона тоді поділа його. Залишила на столі? Взяла з собою? Поклала десь на бічному столику? Письмо було важливе, воно вводило інший порядок у приїзді і виїзді емігрантів, а вона навіть не встигла підкреслити цього, що було найважливіше і причепити письмо перед своїм столом на стіні. Ця пані директорка мусіла чомусь кликати її до себе що п'ять хвилин і коли Меліта, кинувши всю роботу,

приходила до неї, питалася про якусь дрібничку, казала "Thank you" і дозволяла повертатися до своєї праці. І знову ж таки на п'ять хвилин. Ранок був призначений для всіх біжучих справ, але Меліта не могла через неї всього як слід полагодити. Години після полудня були призначені для емігрантів і тоді не було мови про полагоджування тих справ.

— Дитино, ти не бачила письма, яке ми сьогодні одержали від "Агеа"? — спитала в Едиту, не перестаючи шукати між своїми паперами на столі і в шухляді.

— Який папір? — поцікавилася трохи розгублено Едита. Минулого вечора вона була в кіні і бачила фільм з Марією-Антуанею. Трагічний кінець французької королеви не давав їй спокою, і вона навіть за своєю картотекою думала про неї. Такий радісний початок і такий трагічний кінець! О, Едита ніколи не бажала бути на шпильку якихсь високих змагань, вона мріяла про буденне щастя, тихе й пересічне життя жінки і тому навіть трохи дивувалася, коли якась жінка так раділа тим, що мала стати королевою. — Про який папір ви думаете? — трохи прочунилася з своїх думок.

— Про транспорт. Нові реченці транспорту, — відповіла Меліта і відсунула шухляду, повну всяких жіночих дрібничок, що були в найкращій згоді з урядовими паперами. На самому краю стояло пуделко з пудрою і помадка до губів. Тут же маленьке люстерко. Поруч вузький гребінчик і шматинка з слідами пудри й помадки. А там радирки, лінійка, олівці і плоска течка, заповнена паперами.

Меліта встигла тільки витягнути папери на стіл, як в кімнаті поруч почувся носовий голос:

— Меліто!

— Я!

Все залишилося на столі і Меліта знову опинилася перед обличчям своєї „влади“. В її душі громадилася злість. Проте вона всміхалася до подовгастого обличчя в обрамуванні вишуканих, рівнесеньких кучерів, що видніло за столом. Пахла якась солодка перфума. Мале і кучеряве „щось“, що за хвилину виявилось правдивою собачкою, а для якого на кріслі поруч постелили коц і подуцинку, домагалось і для себе уваги.

— Як справа Гольдштайна? — спитала панна Волф.

— Яке його ім'я? — в свою чергу поставила питання Меліта. — Гольдштайнів є майже сотня.

— Давид, — вичитала з паперів панна Волф.

Меліта вернулася до своєї кімнати, що раптом була повна людей. Запахло потом, часником, тісністю мешкань, кухонними стравами. В те скромно включився запах фіялок.

— Го! Так не може бути! — промовила Меліта і пробивалася до стола з картотекою. Так вона говорила кожного дня і кожного дня ніхто не хотів вийти перший. — Дайте нам працювати! Прошу всіх вийти. Залишіться тільки той, хто був перший.

Якийсь старий чоловік, якийсь молодий мужчина, якась шкутильгаюча старушка, якась молода пані, знову старий чоловік. Все стояло, наче мур і не мало наміру рушитися.

— Якщо ви не вийдете, я не буду полагоджувати ні одної справи, — промовила рішуче Меліта. — Ми ж мусимо якось працювати!

Едита дивилася трохи на людей, без найменшого співчуття, зрозуміння, чи хоч би тільки зацікавлення, але зараз почала вишукувати картотеки і виписувати на машині прізвища.

Першою вийшла з канцелярії молода пані. Запах фіялок ще трохи кружляв у повітрі, але швидко розплився. За нею, шкутильгаючи, вийшла бабуся. Потім, трохи отягаючись, старий чоловік число два, а тоді число один. Залишився молодий мужчина, середнього росту, широкоплечий, з повним обличчям і вгору зачесаним руським волоссям, що полomalося мов хвилі.

— Я називаюся Волондра, — промовив він до Меліти. Вона шукала в картотеці за Давидом Гольдштайном і не чула його. — Петро Волондра. Моє американське число — тисяча триста...

— Так, — сказала Меліта і витягнула картотеку Давида Гольдштайна. Зідхнула до святого Тадея, в силу якого непохитно вірила, щоб запровадив її директорку враз з відомостями про Гольдштайна до інспектора Джекобсона, бо тільки тоді вона могла бути певна, що нарешті матиме спокій у своїй праці.

— Давида Гольдштайна стягнуто з транспорту, — повідомила від порога. — Причина, очевидно, нам невідома. Інспектор Джекобсон міг би...

— Thank you, — всміхнулася здержано до Меліти. — Булі! — звернулася до чорної купки, що зараз ожила. — Ходи, підемо до INS, маємо дещо полагодити...

Собачка підвівся, стріпав чорними, довгими вухами і якось відразу опинився під дверима. Місс Волф узяла зі стола письмо в справі Гольдштайна і виміряним кроком, ніби йшла сценою, де приглядається до неї сотня глядачів, вийшла з кімнати. Меліта зідхнула глибоко і з вдякою. Святий Тадей діяв чуда. Коли опинилася перед Волондрою, мала на обличчі усміх.

— Так, отже...? — спитала його і хвилину не відходила від нього.

— Моє прізвище Волондра. Петро Волондра. Моє американське число...

Телефон на письмовому столі відразу забрав увагу Меліти.

— U. S. Desk, — сказала в слухальце.

— Меліто, ти? — вчула голос свого чоловіка. Зараз відвернулася плечима до Волондри. Всміхалася. Едита повернула до неї голову і рушила бровами повна зрозуміння.

— Я, Великане! — відповіла. Відсунула від свого стола фотелик і сіла вигідно. — Скажеш щось цікаве?

— Слухай, Скарбе, я запросив гостей, — сказали скромно, з почуттям провини, в телефоні. — Думаю, що це не буде тобі немиле, що? Маленький брідж... Що ти скажеш на це?... — спитали, бо Меліта мовчала.

— Якщо ти вже запросив... — сказала вона і намагалася, щоб її голос не зрадив незадоволення. Волондра стояв недалеко порога і терпеливо дивився на неї. Едита перестала писати, засунула ліву руку між картотеки і з цікавістю дивилася на обличчя Меліти.

— Скарбе, не гнівайся... — чулося в слухальці. — Якось так склалося... Я мусів це зробити...

— Вже добре, — сказала Меліта. — Якщо ти їх запросив, не можна вже відпрошувати.

— Але ти мусиш подумати щось про вечерю, Скарбе, — голос у телефоні був солодкий і покірний.

— Вже добре, — повторила вона і прикусила губи. — Так, „Сервус“.

Відложила слухальце і задивилася на стіл. У тій хвилині ні Волондра, ні Едита не існували для неї. Вечеря! Раптом ні звідси, ні звідти вечеря! Ні звідси, ні звідти в будній вечір — гості! Ці чужоземні чоловіки з їх звичаями! Що вона дасть? Дома, в їх двох малих кімнатках крім половинки хліба, чаю і цукру, нема найменшого запасу. Коли вийде з праці і дійде до трамвайної зупинки, купці саме зачинять свої крамниці. Вечеря! Що взагалі уявляють собі ці чоловіки з цими вечерами? Вона приходить з праці втомлена, потребує відпочинку, це і те зробити, їй цілком не вечеря в голові. Що вони думають? Ці чужоземні чоловіки, що прийшли з якогось краю, якого вона цілком не знає, не уявляє і не цікава знати! Єдине, що хоче знати, це те, що він любить, щоб був задоволений, щоб почувався з нею добре. Вона одружилася з ним трохи з любови, а трохи сподівалася, що з ним зможе виїхати з обіднілої за час війни Німеччини, своєї батьківщини, попаде в якийсь край, де зможе ліпше жити і розбагатіти. Може згодом повернеться до Німеччини, до її міст, рік і гір, бо цього вона і так ніколи не зможе забути. Але вечеря? Як бути з тою

вечерею? Треба б негайно подзвонити до транспорту і просити авта, щоб після праці завезло її до міста, або звернутися до панни Волф, щоб узяла її своїм автом. Так, але якщо вона умовиться на зустріч із Джекобсоном, тоді на це нема що рахувати.

Волондра не знайшов нічого кращого, як закашляти. Едита спитала в Меліти, повна виrozumіння:

— Якись турботи?

— Мій чоловік завжди запрошує мені гостей тоді, як я найменше цього чекаю, — відповіла і нагадала собі, що в кімнаті стоїть Волондра.

— Ці чоловіки! Ах, ці чоловіки! — зідхнула Едита. Це мало бути скаргою, але вийшло захоплено і радісно.

— Я називаюся Волондра, — почав емігрант терпеливо, не зражений тим, що його не помічали. — Моє число контракту, на яке їду до ЗДА — тисяча триста п'ять. Моя дитина була хвора на кір і...

У кімнату ввійшов літній чоловік з горою актів у руках.

— Місс Волф у себе? — спитав, зміряючи до сусідньої кімнати.

— На жаль, нема, — сказала Меліта, піднімаючись з фотелика. — Чи я могла б допомогти вам?..

Пан почав пояснювати, і Меліта запросила його до кімнати місс Волф. Волондра залишився під дверима, повний терпеливості, невтомлений чеканням і всміхався до Едити, що цілком не віддавала йому усмішки.

— Що так довго? — просунув голову через поріг літній чоловік число один. За ним позирала бабуся.

— Її нема, — майже пошепки відповів Волондра. — Я знаю, що це довго, але я навіть не встиг сказати про що мені йде!

Старий чоловік покрутив головою і зник, бабуся закашляла. За дверима чулось нарікання в різних мовах, на безконечне, даремне чекання. Волондра сперся на полицку з актами і кінчиками пальців потирав чоло. За двадцять хвилин Меліта знову була в кімнаті.

— Чи маю вам щераз сказати своє прізвище, чи пам'ятаєте його? — спитав Волондра з усміхом.

— Волондра, Петро Волондра, — сказала Меліта і пішла до картотеки. — Число тисяча триста п'ять... Що ви бажали? — спитала його, коли його картотека була вже в її руках.

Знову стукіт до дверей і в канцелярію ввійшли Квітка і Сріблінський.

— А, добрий день, пане докторе! — привітала його Меліта і знову забула про Волондру, хоч тримала в руках його

картотеку. Едита подивилася на Маріана і здержано всміхнулася. — Як справи?

— Меліто, — сказав Маріян і взяв Квітку за ліву руку. Едита мала широко відчинені, повні очікування очі. — Меліто, це моя наречена. Квітко, це Меліта, найліпша жінка в цілому Переселенському Центрі! Всі інші немов за хмарами, ця одна з нами на землі!

— Квітка, — повторила Меліта і майже з подивом дивилася на неї. — Якщо я добре розумію, то це ім'я має якесь значення?

— Так, — сказав Маріян, — Blume, Flower...

Едита знову забула про свою працю, в її погляді, зверненім на молоду пару, проглядало велике здивування і нерозуміння. Це ж бо перед нею стояли люди, яких картотеки вона мала в своїй скриночці, вони були живі, схожі на всіх людей на світі і мали до того ще такі зворушливі почуття!

— Меліто, не хочу забирати вам часу, — сказав Сріблінський, — скажу вам коротко в чому справа. Мене визначили на транспорт, а я не можу ще їхати. Причина стоїть поруч мене, — докинув з усміхом і поглядом вказав на Квітку. Меліта подумала хвилину і нахилилася над своїм записником з олівцем у руці.

— Ви напевно знаєте, що ви на транспорті? — спитала.

— Власними очима бачив!

— Дамо когось іншого на ваше місце, — вирішила і записала кілька слів на папері. Обличчя Волондри проясніло усмішкою, він поступив один крок до неї, але вона звернулася ще до Маріана. — Ви не просили в місс Сміт відложення? — спитала.

— Просив, — сказав Маріян. Меліта відразу випростувалася повна незадоволення. Відложила олівець на стіл.

— То ви зробили найгірше, що могли зробити, — сказала. — Як вона вже знає, що ви на транспорті, а очевидно, на відложення не погодилася, то тоді буде пильнувати, щоб ви таки виїхали. Я вже не можу нічого зробити. Чому ви ходили до неї? Треба було від мене починати!

— Я йшов приписаним шляхом. Погодження з моєю агенцією про відложення транспорту, підтвердження Суспільної Опіки, врешті...

— Сміт має нові запорядки, а втім, вона сама дуже любить зробити так, щоб дошкулити людині. До того ж вона і моя місс Волф воюють з собою, тож що одна не дотягне, друга обов'язково витягне на денне світло. Джекобсон, розуміте?

— Добре, — сказав Маріян. — Вважаєте, що нічого не можна зробити?

— Я, на жаль, не можу нічого зробити, я!

— Я мешкаю в місті, приватно, ІРО на мене нічого не дає. Що вони можуть зробити, як не поїду?!

— За який місяць, чи два схочете їхати, а тоді буде неможливо! — сказала Меліта. В двері знову заглянув старий чоловік. Кількість голосів на коридорі більшала. — Вичерпайте все, що можливе. Підіть ще до доктора Маланича, знаєте його?.. Він може вам дати посвідчення, що ви хворий і не можете їхати. Цього Сміт вже не може перевірити...

Маріян і Квітка були вже за дверима. Волондра відчинив уста, щоб виявити свою справу, але тепер відізався телефон. Потім прийшов якийсь урядник з малим питанням, на яке хотів обширної відповіді. Знову заглянув літній урядовець, що хотів бачити панну Волф. З сусіднього Відділу прибігла панночка зі скаргою. Вона ще досі не одержала списку людей, яких кличуть на „процесінг“. Як може їх своєчасно викликати? Телефони, урядовці, питання. Треба було відповідати, чогось шукати, піти до других канцелярій. Що дати на вечерю? Шинку? Вино? Тісточка? Це все? Як виглядає принагідна вечеря в краю її чоловіка? Будуть певно сидіти далеко за північ і наступного дня, вона буде позіхати при праці. Кар'ярі ж ніколи не мають міри...

— То в чому справа, пане Волондра? — спитала, коли нарешті була знову перед ним.

— Моя дитина, мій син був хворий на кір і тому я досі не виїхав, хоч давно вже все перейшов, — промовив він швидко, виразно боячись починати знову від прізвища.

— Так, — промовила Меліта і намагалася скупити увагу на його справі. Котра година? — думала в той же сам час, якось незалежно від себе самої.

За дверима було чути, що місс Волф вернулася до себе. Зараз вона появилася на порозі і забажала від Меліти вияснень в справі останнього транспорту. Едита кинула картотку і ревно зайнялася Булі, що обнюхував усі столи і крісла, аж нарешті підозріло зацікавився малою скринькою з старими картотеками, що стояла на долівці.

— Прошу негайно дати мені список людей, що не поїхали, — зажадала вона, і Меліта зараз знала, що в Джекобсона вона зустріла місс Сміт і ні хвилини не була з ним на самоті. Булі полагодив уже свої справи між картотеками і побіг за місс Волф. — Ми мусимо вжити якихсь засобів супроти тих, що самовільно відкладають їзду, — промовила вона з своєї кімнати. — Це вносить нечуваний заколот. Місс Сміт не стоїть на висоті своїх завдань!

— Так, — погодилася Меліта і сховала усмішку. Затурбовано спинила думку на Сріблінським. Вона знала його, як перекладача консуля Сінклера, вважала його за мило й по-

рядну людину і мала для нього багато симпатії. Повернулася до Волондри, але за хвилину бігла знову до дальших кімнат. Волондра залишився біля полицки з актами з невимовленим до кінця бажанням. — Я жадної роботи не можу скінчити, — скаржилася там Меліта. — Можу тільки почати. Що хвилини мене кличе і питає про щось, що їй цілком не цікаво знати. Але мусить робити вид, що чимсь займається! Як далі так буде мене мучити, то почну скавуліти, як Булі! Щоб уже раз одружилася з Джекобсоном! Едито! — сказала, вернувшись до своєї кімнати, — випиши всіх, хто не поїхав транспортом...

— Святий Йосипе! — налякалася молода дівчина. — Мусить це бути обов'язково ще сьогодні? Я ж не скінчу своєї роботи! Подивіться, котра година!

— Дитино, нема ради, мусиш це зробити. Я теж не роблю того, що бажаю. Пізня година, а я нікого з емігрантів не могла навіть вислухати до кінця. „Вечеря“, — подумала і від цієї думки стало дивно немило.

— Могли б ви вислухати мене нарешті? — спитав Волондра все ще здержано і попросив її закурити на заспокоєння нервів добру цигарку.

— Що ви бажали? — спитала і взяла простягнену цигарку. Дивилася на нього вичікуючим поглядом.

— Я прошу помістити мене на найближчий транспорт, — викинув він нарешті своє бажання з найвищим поспіхом.

— О, це не в мене, — відповіла Меліта і затягнулася цигаркою. Від неї ставало якось легко, майже вєсело. Відсунула фотелик від стола і збиралася сідати. Стільки часу простояла тут людина даремно, — подумала. — Йдіть безпосередньо туди, де виготовляють листи транспорту. Кімната число 112...

5.

За цілих вісім годин, призначених для приймання хворих, було може тільки п'ять хвилин таких, коли ніхто не з'являвся.

Завжди в маленькій почекальні сиділи, або стояли люди, що мали якісь свої претенсії до д-ра Маланича. Справді і серйозно хворі, бажачі з якоїсь причини звільнення від праці, люди, що домагалися додаткового приділу харчів, і ті, що чекали на санітарку, бажачі їхати до лікарні на другому кінці міста. Д-р Маланич, людина ще молода й енергійна, що сам ще не думав про імігрування, мав для всіх їх справ багато вирозуміння і терпеливості, але жадав тільки слухняності для його вказівок. Коли ж хто починав роздумувати, забагато питати з сумнівом у голосі, кидав коротко:

— Прошу, знайдіть собі іншого лікаря, до якого будете мати більше довір'я. — І більше ним не цікавився.

За письмовим столом в амбулаторії сиділа медсестра Ірина і намагалася терпеливо заносити в книгу все, що їй казав д-р Маланич, або хворий.

— Дайте свою харчову картку, — казала вона тепер. — Не маєте? Скажіть прізвище, вік, у якому бльоці живете... Панство! Не робіть стільки шуму! Я не знаю, що я пишу! Я не можу думати! Входіть тільки одинцем! Це ж амбулаторія! Пане докторе, я не можу думати, коли всі нараз говорять!

— Прошу вийти, — запропонував д-р Маланич ввічливо й рішуче. — Хто був перший?

Зголосився Савчук. Решта людей нерado висунулася назад до почекальні.

— Чому ви всі так спішитесь? Чому ви всі так не маєте часу? — спитала Ірина.

— Час ми маємо, але нервів не маємо, — відповів Савчук, — наші нерви не вміють уже чекати.

Ірина подивилася на нього боком і не відізвалася.

— Ви прийшли вперше, правда? — спитала друга сестра, старша, що в амбулаторії обслуговувала хворих. Це Марта.

— Так, — відповів Савчук і дивився на двері сусідньої кімнати, за якими зник д-р Маланич.

Задзвонили відразу два телефони. Один, що на столі перед Іриною, і другий — для вжитку аптеки, зубного лікаря, дитячої амбулаторії та інших лікарів.

— Амбулаторія. Так. Пришліть, очевидно, ми ж замовили дві санітарки, — сказала Ірина в один апарат.

— Амбулаторія. Кого? Аптекарку? Ну, тільки ніяких тут „амороза“, тепер урядові години!... Ну, добре, добре, вірю, що серйозна справа, хоч ваш голос підходить на оперованого аманта! Не зімлійте там! Чекайте при телефоні, зараз покличу! — промовила сестра Марта в другий апарат. — Десять ця молодь і одного дня не може витримати без кохання?! — заворкотіла, шкутильгаючи до дверей.

— Що вас приводить до мене? — спитав лікар і поглянув уважно на Савчука.

— Здається, серце, — відповів він. — Не б'ється, тільки бовтається, наче дзвін. Можете щось порадити на те?

— Послухаємо, — сказав Маланич і попросив його до наступної кімнати. Там був білий стіл, біла лежанка, біла шафка, повна інструментів, і два білі крісла. — Прошу роздягнутися, — запропонував йому. З увагою дивився на широку грудну клітку й обсмалені на сонці руки, з сильними м'язами.

— Я почувуюся, як струна, що досі була засильно натягнена, а тепер звільнена і не видає ніякого звуку, — промовив

Савчук, коли лікар відтягнув слухальце від його серця і задумано дивився в вікно. — Що скажете, докторе?

— Надмір зворушень, в які така багата наша доба, ослаблює нам усім серцевий м'яз, — промовив по хвилині. — Вам треба трохи підлікуватися, так, це обов'язково треба. Тоді може підуть у непам'ять усі бомби, арештування, розстріли, голод, усе, що ми переживали за різних влад. Я особисто не можу забути, як у нас, у Львові, польська підпільна організація з-за плота стріляла наших лікарів. Ніхто не знав коли й на кого впаде чергова куля! Теж боротьба за свої права! Скандал, сором, не боротьба!

— Так, це було жахливе, — признав Савчук. — Чесна й відверта боротьба куди краща. Рівний з рівним, узброєний з узброєним, але стріляти з-за плота безборонних людей?! Це ніяке геройство. Я пам'ятаю добре ці дні!

— А, вам теж це відомо? Ви були тоді у Львові?

— Так, я тоді працював у Львові.

— Мені здавалося, — вибачте за щирість, — мені здавалося, враховуючи вашу вимову, що ви десь із Києва, або з Полтави...

— Ні, я був у Львові...

— Так, не було тоді весело, але вам, очевидно, було інакше, це була спеціальна нагінка на лікарів.

— Це правда, — признав Савчук і не дивився на лікаря. — Я працював у друкарні, — додав, одягаючись, і дивився за вікно, де старий баран, великий і брудного кольору, об'єкт досвідів амбулаторії, ліниво скубав траву. — То що мені запитете, докторе? — спитав, замикаючи тим розмову про минуле.

— Краплі. Візьмете в нашій аптеці. Багато ліків вони не мають, але це ще знайдеться. П'ятнадцять крапель денно.

— Щиро дякую. До побачення!

— До побачення! — промовив лікар і з увагою подивився за ним. Щось знайоме було в його обличчі, щось, що він бачив колись і при якійсь нагоді і то бачив нераз, але тепер ніяк не міг собі нагадати. У Львові? — питав себе і відтворював у своїй уяві людей того часу. — У Львові?.. Але хіба я заходив коли до друкарні? І до якої друкарні?..

— Тепер я, о, вибачте, тепер моя черга! — почув голос у першій кімнаті. Хтось протестував і хвилювався, але зараз було чути тріск дверей і голос Марти:

— Ви вперше?

— Так, — сказав Волондра і стояв сіяючий, щасливий, а перед собою мав малого, може шестирічного хлопчика, що поглядав на все цікаво, проте трохи несміливо.

— Пане докторе, я до вас! — зголосився Волондра і не переставав усміхатися. — Справа в тому, що мене вже призначили на завтрішній транспорт! Дали додаткову листу. Але мій син недавно мав кір і я просив би оглянути його, чи не може бути ще якої небезпеки в зв'язку з дорогою...

— Це не в нас, — сказала сестра Ірина швидше, ніж Маланич встиг відповісти. — З цими справами треба йти до дитячої амбулаторії.

— Так? Я не знав, дуже дякую, до побачення, вибачте мені... — і знову усміх, похилення голови і вже був за дверима.

Ірина сміялася.

— Боже! Єдина щаслива людина в цілому Переселенському Центрі! Справді, я тут ще не бачила таких облич!

— Дурний! — коротко вирішила Марта, що була шорстка і безцеремонна. — Чого радіти, як світ такий пустий? З чим тут люди не приходять?! — промовила, виварюючи інструменти. — Ще трохи і будуть домагатися, щоб їм хусточку до носа подати! А втім людина щаслива — це однозначне з дурнотою. Що ви так дивитеся на мене, Ірцю? Невже ви справді не розумієте таких справ? Чогось це сіє і радіє, ніби щось на світі достойне цього!

Бабуся, що чекала на впорскування виноградного цукру, схвально хитала головою на її слова.

— Марта завжди огірчена, — промовив д-р Маланич і дивився, як Марта вправними рухами обтягала гумовим вужиком бабусину руку вище ліктя. Притягнув до себе медичний журнал і переглядав його.

— Життя, це миляна банька, — виголосила Марта й подала Маланичу впорскавку. — Появиться, надується, навіть заграє веселковими кольорами і трісне. Дуже мило!

— Дві дочки маю, — відізвалася бабуся. Відвернула обличчя до вікна, не хотіла, навіть боялася завжди одноково тієї хвилини, коли лікар вкладав голку в її жилу. — Одна в Канаді, а друга в Америці, а я тут караюся, бо ніхто мене не хоче. Та що мені! От-от моя банька, як кажете, сестричко, трісне!..

— Теж мені розмова в приявності хворих! — згіршено сказала Ірина. — Ви забуваєте, що в амбулаторії треба мати віру в перемогу життя!

— Я саме в амбулаторії її втратила, — відповіла Марта й затулила ватою те місце на руці бабусі, де голка залишила кровавий слід.

— Банька з милиння! — сміялася Ірина. — Я б ніколи цього не сказала!

— Бо вам тільки двадцять п'ять років. Як дійдете до п'ятдесятки, як я, ґрунтовно зміните свій погляд!

— В п'ятдесят років мені все буде байдуже!

— Ага! Попробуйте! Я теж так думала в ваших роках! — сказала Марта, зігнула в лікті бабусину руку й помогла їй встати. — Йдіть уже бабусю додому, — сказала до неї й попровадила до дверей. Повернулася до столика із скляною тафлею, заповненого лікарським приладдям і воркотала відтіля:

— Правда, що з роками приходить байдужість, але до оточення, відносно ж своєї власної шановної особи, людина відчуває ще більше самолюбство, як за молодих років!

— Ви може пишете якусь працю? — спитав д-р Маланич з відтінком глуму. Сидів на стільчику поруч стола Ірини і перекартковував медичний журнал. — Щось на тему молодости і старости? Що? Завжди актуальна, проте неприємна тема, бо обов'язково наразиться, як не на молодих то на старих.

— Не смійтеся, тату, — сказала Марта, яка в хвилинах дружньої розмови завжди називала молодшого за себе д-ра Маланича, татом, — ви думаєте, що як я ціле своє життя подавала ліки й обв'язувала рани, то я вже не можу нічого написати? О, я багато бачила! — сказала гордо, але таким тоном, що Ірина й лікар розсміялися. — Черговий, прошу! — промовила, відчиняючи двері почекальні. — Відколи здорові люди заглядають до амбуляторії? — спитала, помітивши д-ра Сріблінського. — Що вам? Санітарку? Ціянкалій? Стрихніну? Верональ?

— Еліксиру життя, — промовив Маріян, вітаючись з Іриною й лікарем.

— Якщо маєте на думці алкоголь, то ви зле трапили.

— Коли вже їдеш, Маріяне? — спитав лікар.

— Ти мені скажи, що ти робиш, коли хтось не хоче їхати? — спитав д-р Сріблінський, сідаючи напроти нього.

— Як хтось справді хворий, виписую посвідку.

— Ну, кажім, минулого року я мав ангіну, — сказав Маріян.

— Гм... — відізвав д-р Маланич. — Тобі ще й досі гарячкою блищать очі!

— Ні, Романе, справді! Розумієш, я не можу залишити своєї нареченої, доки не впевнюся, як стоїть справа з її виїздом.

— Що? Ви заручені? — майже зверещала Ірина. — На світі існує мужчина, який щиро й відверто признається до такої події! Але ж це прекрасно! Дуже любите свою наречену, докторе? — спитала наївно.

— Сорока! — вирішила Марта від свого столика. — Кохання, це біль і страх!

— Добре, — погодилася трохи ображено Ірина. — Нехай я буду сорока. Але ви крук. Так, ви крук. Ви просто не даєте змоги нічим потішитися!

— Атака жовчевих каменів, — сказав д-р Маланич. — Що скажеш на це, Маріяне?

— Думаю, що ти незрівняний!

Ірина сіла за машину виписати Маріянові посвідку, але ще повернулася до Марти і трохи посварилася. В почекальні кілька людей нетерпеливилося, ще далі, в великих сінях із скляною стіною, де на дошці приміщували списки емігрантів, призначених на оглядини в американського лікаря, сиділа Квітка й нетерпеливо повертала голову на кожну скрип дверей почекальні.

— Дав? — кинулася туди, як тільки Маріян появився на порозі.

— Він дав, але тепер із тим треба йти щераз до відьми з Лисої Гори, — відповів Маріян.

— Щераз до неї? Святий Боже! Посилають від Анни до Каафи!

— Бачиш, на цій землі навіть Бога не пошанували! Розясни личенько своє, все буде добре, побачиш!

— Я зараз вернуся, — сказав д-р Маланич до Марти і вийшов з амбуляторії. За хвилину стояв перед прилавком невеличкої аптеки, де кілька людей чекало на ліки.

— Роблю на вас напад, — сказав до білявої аптекарки і дивився по полицках із пляшками й баньочками. Вже кілька днів його дружина була хвора, вправді не лежала, але захрипла і говорила якимсь цілком несамовитим басом. — Що ми маємо? — спитав і підійшов до баньочок з ліками.

— Заки нарешті виїдеш, то не одну пілюлю проковтнеш, — промовив якийсь чоловік, що відбирав ліки. — До того ще перехвилюєшся!

— А ви не хвилюйтеся, — сказав д-р Маланич. — До всього підходить спокійно.

— От, зараз видно, що ви не збираєтеся нікуди виїздити, — сказала людина і подростувала до дверей.

— Гм... — відіззався лікар і всміхнувся до своїх думок. Він ще сам не знав, як улаштує своє майбутнє. Остаточна його мета — це поворот до Краю. Що дорога туди могла провадити через Австралію, Аргентину, чи Канаду, цілком його не лякало. „Більше світа побачу“, — казав своїм знайомим. Під тим оглядом він був однозгідний з д-ром Сріблінським, якого знав з Пласту. „Привеземо до дому те, що в світі добре“, — казали обидва. Лікаря зовсім не турбувала думка, що з якихось причин він не зможе виїхати з Німеччини. „Швидше буду вдома“, — казав на таку можливість. Не розумів, чому емі-

гранти брали так близько до серця кожную дрібничку, що торкалася їх виїзду. Для нього були байдужі всі великі й менші еміграційні аси. „Я вірю в призначення“, — всміхався на чисте завваження, що він байдужий до власного життя. „Якщо мені доля призначила десь бути, то я туди доїду, навіть якби не знати хто боронив цього!“

— Я ще вернуся до Львова, до нашого Львова, — повторяв, — ви ще будете шкодувати, що тепер так поспішаєте з виїздом. Бо хто з вас не хоче вернутися до дому?

— Виготовте мені це, прошу, — звернувся він до аптекарки, переглянувши написи на баньочках. Накреслив рецепту і підсунув їй.

— За пів години буде готове, — сказала вона, перечитавши.

— Дякую, — сказав і пішов знову до амбуляторії. Подивився на Савчука, що сидів у сніях, чекаючи на лік. „Де я його бачив?“ — знову спитав себе лікар, але не міг довго про те думати. Марта зголосила йому, як тільки переступив поріг амбуляторії:

— Телефон до вас!

— Хто дзвонить?

— Місс Сміт, — сказала Ірина і подала йому слухальце.

— Заступниця пекла, — доповнила інформації Марта.

— О! — здивувався д-р Маланич і приложив слухальце до вуха. — Д-р Маланич, — зголосився.

— Ви? — почувся голос Доріс — Слухайте, як ви відважилися писати лікарську посвідку цілком здоровій людині?! Він же недавно був у мене здоровий, як тур, а тепер раптом не здатний до транспорту? Хворий на якусь латинську хворобу, подумайте! Там нема ніякої хвороби, там є тільки коханя! Вам це зрозуміло? Я вас попереджую, докторе, що як ви будете давати посвідки здоровим людям, то я буду змушена зробити з цього вжиток! Сріблінський мусить їхати! Для нього нема ні виправдання, ні перешкоди! Приходить з дівчиною і робить трагедію з своєї долі! Цілий Переселенський Центр оббігав, шукаючи рятунку! Хтось хотів би бачити фільми переживань емігрантів. Там знайшов би тільки втечу від дійсності, від турбот, від відповідальности! Ні, цим разом буде так, як я кажу! І я вас попереджую, докторе!

6.

Рівно о п'ятій тридцять всі еміграційні уряди скінчили свою працю. Зі столів позникали папери, засунено шухляди, накрито машинки. Будинки опорожніли. Працівники плили вуличками табору в сторону головної брами, наче ріки, що

пливуть до одного моря. Гуділи мотори авт, трубіли сирени. Брама була широко відчинена, зараз біля неї два вантажники чекали на працівників Ді-Пі, що мешкали поза межами Переселенського Центру.

Інспектор Джекобсон підійшов до свого видовженого, блискучого авта, але ще не всідав, тільки очікуюче дивився на вхідні двері будинку. Він тількищо побував у кімнаті місс Волф і просив її поїхати з ним до Штарнбергу. Побачать озеро, нап'ються пива, чорного, баварського пива, поговорять... — пропонував їй. Там спитали поради в Булі, а що собачка схвально помахав хвостиком, сказали йому „одрайт“. Стояв тепер з рукою на дверцях авта і чекав. Цілий його вигляд казав про те, що всі свої урядові справи, міркування, роздумування, він залишив там, за дверима своєї канцелярії і тепер зайнятий тільки тим, що цікавить його особисто. Справа Савчука, в якій дошукувався чогось підозрілого, і Волондри, донос на якого змусив його стягнути назад до себе акти цього емігранта, і Квітки, якою він власне цілком не цікавився, а тільки Доріс нагадала йому про неї, кудись зникли, ніби сховалися за якісь таємні двері його свідомости, але він знав, що вони повернуться знову, як тільки сяде за письмовим столом своєї канцелярії. Камік „Чуда-дії“ залишився в канцелярії на підлозі, злетівши зі стола, як інспектор передавав папері Гертруді. Підносити його і читати вдруге йому ніяк не хотілося. Біго Грізний перейшовши через уяву інспектора, відразу перестав існувати і повертатися до нього було цілком не цікаво. Все, що було в мурах будинку ч. 4 і взагалі в межах Переселенського Центру, було в одній хвилині забуте, бо ось перед ним була панна Волф з Булі на руках і на її завжди контрольованому обличчі цвіла тепер усмішка. Інспектор глянув на неї з-під напів спущених повік і його очі мали тепер трохи насмішливий, але і м'який вираз.

— Ідемо! — промовив і поглянув на її ноги, коли всідала до авта. Перейшов на другий бік. Тріснули дверцята, тихо загудів мотор і авто поволи посунуло в сторону брами, вривуючись в похід людей, стягаючи погляди, усмішку, увагу.

З глибини табору, майже зараз за ним над'їхав „стейшен“ з Доріс Сміт. В душі вона відчувала вдовolenня і спокій, як завжди після обдарування дітей і тільки Сріблінський, який, очевидно, намагався знехтувати її владу, вносив трохи заколоту. „Я вже допильную, щоб він поїхав!“ — сказала вона собі і всміхнено ствердила в думках, що не забула видати Лаймдоті за порядку простежити його справу. Помітивши тепер перед собою авто Джекобсона і не догадуючись навіть, що там сидить панна Волф, принаглявала свого шофера діднати його авто. Далі, — обіцював він, — трохи далі, бо тут завузька до-

рога, небезпечно. Вона ще не мала ніяких думок, чи плянів, але вже охопило її нервово напруження, з якого могло вистрілити не одно бажання. Коли виїхали на широку вулицю, що бігла до міста, шофер включив третій біг і авто Джекобсона було щораз ближче. Доріс нахилилася вперед, маючи наготові потрібні слова й усмішку, але несподівано на перехресті червоне світло загородило їй дорогу, перепускаючи його наперед.

* * *

Останній працівник вийшов, останнє авто виїхало і на вуличках Переселенського Центру відразу стало спокійно й безлюдно. Поліцист, що досі стеріг, щоб хто з емігрантів не вийшов без дозволу за браму, чалапав спокійно в глибину табору, а каміння дороги відбивало його кроки. В кухні кінчали вечеряти. Від одного з бльоків, де примістили капличку, зателенькав дзвоник, звиваючи вірних на молебень. В будинку кіна відчинили двері, і музика, що виходила відтіля, мішалася з звуками платівок, які накрутили в кантині. З великого магазину все ще возили скрині до маленького домику, де відбувалася контроля речей тих, що виїздили завтрішнім транспортом. Кімнати клубу ІМКА були повні читачів, шахістів, картярів. У карти грали тут і там також по бльоках для заспокоєння нервів, для заповнення часу, для самозадурення. На п'ятнадцять бо годин перервалися всі справи, зависли у непевності розпочаті дії і треба було якось скоротити собі час, щоб швидше минув до наступного ранку. Акти спочили і ніхто, хто мав вирішальне слово в справах емігрантів, того дня більше ними не цікавився. Але для них самих вони жили далі в їх думках, в їх серцях, у їх словах. Ділилися своїми турботами з принагідними сусідами, із знайомими, або ховали їх глибоко в душі і сміхом, чи піснею намагалися заслонити їх навіть перед самими собою. У шіснадцятому бльоці, в кімнаті ч. 105 було гамірно й весело, ніби ніякий тягар не томив душі її мешканців. У цій кімнаті випадково мешкали і Яків Савчук, якого особа викликувала стільки міркувань і роздумвань, і Петро Волондра, що не прочував на себе доносу, здав скрині і вибрався в дорогу, і Квітка, ошоломлена коханням д-ра Сріблінського та його завтрішнім виїздом. Були це чужі собі люди, далекі своїми зацікавленнями, кожен з іншим світосприйманням, у яких минулі переживання сформували відмінні душі. Але спільна емігрантська доля звела їх на деякий час до купи, тож у тісноті кімнати намагалися мати для себе вирозумілість і уступчивість, а з клопотів викресати трохи усміху, щоб їх легше пережити. Тих п'ятнадцять годин, що ділили їх

від наступного ранку, здавалися закороткі для Квітки і для Волондри, але для Савчука час зупинився і не посувався ні хвилини вперед. Недовгий, проте незвичайно багатий у переживання шлях залишили вони за собою, як багата в хвилювання і терпіння була їх доба.

Проте ніхто з людей, що вирішував їх долю, не знатиме їх справжніх переживань, бо можна ставити людині безмежну кількість питань і не створити собі образу, як наростала її психіка, що було товчком її дій і чому в обличчі якихсь труднощів прийняла саме таку поставу, а не іншу. Тож і для інспектора Джекобсона на завжди залишиться тайною їх справжнє минуле, а його рішення в сумнівних випадках, — це вже вислід свідчень довірених людей, власних міркувань, і, може, хто знає, вдалих, або невдалих особистих переживань.

І тільки уважний читач зможе познайомитися з діями і переживаннями цієї трійки людей, збагнути причину, чому замість розвивати своє життя в своїй батьківщині, поборювали труднощі, щоб дістатися до чужої країни, переконатися, на скільки оправдані були міркування й сумніви інспектора, а далека від правди Доріс. За той час, як спочивають акти, побуде з ними від найраніших років аж до сучасної хвилини, коли знову прийде день, паротяг притягне ряд вагонів для транспорту, на який призначені і д-р Сріблінський, і Волондра, а не допущено Савчука, коли застукають машинки, задзвонять телефони, заговорять голосники і з еміграційних урядів вийдуть нові запорядки.

II.

Фільми трьох існувань

1. ЮРІЙ РОЗУМОВСЬКИЙ

Мати наповнила уяву Юри, від найраніших років, різного рода казковими постатями. Вони швидко розмістилися в його голові і всі стали учасниками його життя. „Дворнічка“ Матрьона Афанасьєвна, або просто Афанасьєвна, що грозила дітям довгою мітлою за сміття в обидвох сходових клітках і на подвір'ї, була неодмінно сама і особисто Баба-Яга. Юру тільки турбувало, що її хатка в подвір'ї камениці не стояла на курячій лапці, але він швидко переконав себе, що це вона тільки на день так влаштовується, щоб заховатися перед людьми. Вночі ж, коли ніхто не ходить, хатка напевно підноситься вгору і стоїть на курячій ніжці.

„Краснолюдки“ мешкали в старій печі у шевця Вергунова, що мав дві кімнати з кухнею в півничному коридорі. Його син Нікітка бачив їх власними очима, а Юра навіть був певен, що й у них вони перебували, хоч їх квартира на першому поверсі мала цілком іншу піч. Проте вранці на всьому помічалось їх сліди, коли тільки залишилось щось на столі, чи на кухні. Те саме твердив Фімка, що мешкав поруч із Юрою. Довга галерія зверненої до подвір'я стіни лучила з собою їх мешкання.

„Змей-гарініч“ надповзав завжди згори ріки Дону, сопів і тріпав по воді чимсь дуже великим, а за ним тягнувся довгий білий хвіст. Юра бачив його з своєї галерії, понад дахами домів, що спадали щораз нижче, а навіть двічі приглядався до нього зблизька, як був з батьками в пристані. З його твердженням погоджувався не тільки Фімка і малий вірменин з партеру, Георг, але й сам Нікітка, що завжди всьому перечив. Нікітка твердив, що коли хтось був відважний, то міг осідлати його і поплисти ген аж до Озова і Чорного моря. Він, Нікітка, зробить це наступної неділі, о, напевно зробить!

Весною Дін розливався і степ був повен води, а дерева недалекої станиці Батайська були островом серед безміру води. Там неодмінно тримали „Жар-птицу“, доки її не звільнив відтіля узброєний царевич. Тоді показувалося, що Жар-

птаця — це була чудова дівчина-царівна. Зараз після цього води зникали, скрізь було сухо й зелено.

Дід-Мороз взимку малював на вікнах чудові квіти. Робив це, звичайно, вночі, бо не любив, коли хто підглядав його під час праці. Проте, коли хто з вечора не спав, міг бачити білу, довгу бороду, білу хугряну шапку, рум'яне обличчя і червоний плащ Діда-Мороза. Юра не один раз намагався не спати, але це йому ніяк не вдавалося. Нікітка, очевидно, бачив. Нікітка був на два роки старший, він усе вже бачив і знав.

Але от шапки-невидимки ніхто не мав і не бачив. Юра страшенно хотів її мати. Зараз він знав би, чи це не „каньок-гарбунок“ заїжджає під їх каменицю кожен день і привозить переодягненого царевича. Це було щось таке таємниче, що Юра міг думати про те навіть тоді, коли вже засинав. Якийсь чужий чоловік, безмірно високий і страшенно сумний, з'являвся в камениці кожного дня. Після того, як він висідав, повіз з білим коником швидко зникав. Він до нікого не заходив тільки до Фімки і тоді зараз викликали його і його сестру Гіну з забави і в той час нікого з дітей до них не впускали. Але Нікітка і Георг тим не турбувалися. „Гість якийсь“, — казали. Але Юра в те не вірив. І його не так легко можна було заспокоїти. Гість не приїжджає кожного дня!

— Хто це приїжджає до тебе? — питав у Фімки шепотом. — Заклятий царевич?

І те, що Фімка перелякано глянув на двері свого мешкання, а потім на нього, остаточно переконало Юру, що він має рацію.

Власник камениці мешкав в Александр-Грушевську, проте сходи „парадного“ і „чорного“ входу завжди були чисті, скрізь шиби у вікнах цілі, печі горіли добре, вода в проходах не замерзала. Увечері на годинку, чи дві, Афанасьєвна включала на подвір'ї світло і тоді Юра з різного віку дітьми виводили хороводи, співали, бігали, а з горішніх і долішніх галерій приглядалися до них батьки і навіть сам полковник Вікс, найбільше цінний мешканець партеру з погонями і червоними пасами на темносиніх військових штанах, з'являвся перед дверима свого мешкання.

— А я був у Агаянца! А я був у Агаянца! — притише-ним, таємничим голосом вихвалявся Нікітка кожному зокрема. Йому всі завидували. Агаянц — це була таємнича особа, що не знати було, яке її призначення в житті. Його можна було легко побачити, треба було мати тільки відвагу вибігти на вулицю без дозволу батьків, минути Ткачеський переулок, аптеку, жінку, що на лавочці перед каменицею продавала соняшні зернята і „мушмалу“, як відразу бачилося старого Агаянца. Просто з вулиці входилося в таємничу, безвіконну без-

вість. Все було темне і прекрасно загадкове. У глибині блимав блакитний вогник. Згодом, коли очі з соняшної ясности вулиці освоювалися з темнотою, виринали одні за одними самовари, примуси і постать старого вірменина, що сидів на низькому дзиглику теж цілий чорний і обкоптілий. Юра цілком не догадувався, що він направляє самовари й примуси, для нього це була постать з казки, він тільки не мав для нього назви. Юра не знав, чи в тому приміщенні є стеля, стіни й підлога. Для нього це була чорна безвість цікава і приманлива. Але йому не вільно було виходити на вулицю і бігти туди, як це робив Нікітка, якого ніхто не стеріг і якому все було дозволене. І тому Юра міг заспокоювати свою цікавість його оповіданнями і зазидувати йому.

Слово „війна“ виринуло і зникло в Юриній свідомості безслідно. Все йшло, як і до того часу. П'ять разів денно мати давала їсти, гнівалася, просила, або грозила батьком, коли Юра відмовлявся. Афанасьевна вечорами включала світло, щоб діти трохи побігали, а навіть полковник Вікс показувався на галерії, хоч і не так часто, як до війни. Тільки батько, диригент Великого Театру витягав вечорами всі місцеві й краєві газети, не виключаючи і малої вартости „Копійку“ і читав їх з великою увагою, коли на столі зам'яно шпів самовар. „Ого! — казав спершу і переповідав мамі фронтові новини. — Е-ге! — відзивався за деякий час повним задуми голосом. В дальших місяцях він тільки насвистував тихо й задумано. Юра не міг би сказати, що він виглядав зажурено, але якось загадково, приховано.

Юрі було сім років, як краєм перейшла революція. Вона об'явилася йому, як щось веселе, радісне, надійне. На вулицях танцювали люди, обіймам і сльозам радості не було кінця. Нарешті нема царя, німецької цариці, нема Распутіна! Раділи всі: дорослі й діти, мешканці поверхів, партеру й підвалів, дома і в школі. Нікітка підкидав шапку вгору і гукав: ура! ура! Тепер заживемо! Нема вже тих, що пили нашу кров! Фімка теж радів, і Георгі, і Юра, для самої втіхи, бо так роблять всі. Часописи були заповнені радісними, обіцюючими статтями, описами перебігу ув'язнення царської сім'ї, жартами й карикатурами про царський дім, про царя з царицею і ролю Распутіна. Всім стали відомі їх провини, малі й великі гріхи. Підчас своїх відвідин у лязаретах, цариця цікавилася тільки раненими німцями. Про солдатів своєї країни навіть не питала, Распутін забирав забагато її уваги! З насолодою приглядалася до того, як цар, забувши про свій обов'язок супроти держави, став тільки покровителем всяких закордонних заволок!

Одної неділі був страшний рух. Юра був з батьком у середині товпи, на верхку вантажного авта. Батько мав дивний одяг, розкішний і барвистий. Мав і шаблю, і кирею, і незвичайну шапку. Повен гордості, вияснив Юрі, що колись так одягалися гетьманські старшини на Україні. В тому часі в них у мешканні висів на стіні, на місці царя Миколи II. і цариці Єлисавети, їх далекий родич гетьман Кирило Розумовський. Тоді ж у батьковій мові прибули нові слова, що дедали цілком випхали старі. Юра не був уже „мальчіком“ тільки „хлопцем“, щось не було „харашо“ тільки „добре“, тато не був „папа“ тільки „батько“, а Юрі не казали більше „садись кушать“, тільки „сідай їсти“.

— Ну, хлопче, святкуємо волю! — сказав у ту неділю батько. Групи людей, що їхали вантажними автами, одягнені в якісь дивні одяги, яких Юра досі не бачив, сміялися, співали, сипали кольорові паперчики, кидали дівчорі цукерки. — Це різні народи, — пояснив йому батько. — Вони одягнулися в свою національну ношу, бо тепер воля. Послухай, як кожен із них інакше говорить! Ці тут-о, бачиш? Це поляки; ті ось — литовці. Там-он грузини. Ось греки, естонці, вірмени... та їх не зрачуєш! Ми з тобою, сину, українці, тож їдемо між ними!

Юра бачив довкола себе повно червоних шараварів, вишивок, кольорових стрічок, яскравих віночків. Якісь обличчя сміялися до нього, чийсь уста співали пісень, яких він досі не чув, чийсь руки підносили його вгору, щоб бачив цей ліс людей, який посувався Великою Садовою вулицею.

Спершу Юра дивився, слухав і сміявся собі. Але швидко огорнула його втома. Хотів до дому. До мами. До її добрих очей, до її тендітних, а таких працюючих рук, що завжди підсувають йому те, що він любить, до її голосу, тихого і ніжного, що розгортав перед ним світ уяви і небувалих речей. Але авта все ще їхали, співи не втихали, а коли вже нарешті зупинилися, ніхто не рухався і не розходився, тільки стояв і слухав чогось, чого Юра зовсім не розумів. Все розпливалося і зникало в утомі.

— Додому! Додому! — просив. У нього боліла голова, з ним було цілком погано, але батько навіть не прочував цього. Казав захоплено до когось:

— Воля! Велике діло воля!

Якось швидко після цього все життя виглядало йнакше. Юра не вмів заглиблюватися в поважні дії. Він бачив тільки, що вулицями не пересувалися зелені трамваї, крамниці були зачинені, а на вулицях якась тривожна пустка. Афанасьевна, з якимсь новим блиском ув очах, сідала серед подвір'я перед

купою вугляного порошку, перемішаного з водою, і в супроводі погрозливих слів на адресу „буржуїв“, робила з цього „книдлики“. Після такої роботи її руки були чорні, як у сажотруса і тільки ясними доріжками значилися лінійки загнень. „Книдлики“ стояли рядочком до сонця і сіріли щораз більше. Всі хлопці крутилися недалеко них, бо Георг вирішив, що це бомби. Нікітка показував на нього пальцем, відхилювався назад і сміявся: ото дурний! Цим же палять! — казав.

Юра не знав, як це сталося, але його раптом почало драгувати всезнайство Нікітки. Він виходив тепер поміж хлопців з своєю новою мовою, а Нікіта покривлявся йому і говорив, що він „хахол“. Юра міг стерпіти це тільки два рази. Воно було для нього велитенською, безмірною образою, хоч він не міг би словами обґрунтувати свого почуття. Коли Нікітка повторив це втретє, Юра кинувся на нього, як молодий півник. „Хохол!“ — сичав придушений Юрою Нікітка. — „Я тобі покажу «хахол»!“ — сопів Юра над ним і раптом пустив його. Несподівано знайшов відплату: „Кацап! — сказав йому, — кацап!“ Георг тільки приглядався до них, але Фімка неочікувано став по стороні Юри:

— Це його мова, — сказав до Нікітки. — І ти не маєш права прозивати її! Чи тобі буде приємно, як ми казатимемо тобі „кацап“, а твою мову назвемо „кацапською“? Кожен має свою мову. Я теж маю свою мову! Я вмію нею говорити! Так! Мене навчив ребі Арон! Як він кожного дня приїздив нас вчити, я не смів зрадити цього, але тепер кажу, бо тепер воля!

Фімка носив сіро-блакитний однострій гімназиста, як і Юра. Нікітка ходив у зеленому кашкеті учня торговельної школи. Це їх ще більше ділило від себе, хоч у тому часі вони щораз менше думали про науку, тільки дивилися де б сховати свої голови. Мешканці камениці сиділи в пивниці і тремтіли. Над містом літали кулі, що мали вигляд пляшок. З-за Дону, десь від сторони Батайська, біла артилерія, а їй відповідала друга, захована за Балабановським ліском. Летіли відламки цегол із камениць, дзвеніли шиби, люди, що не встигли кудись сховатися, мертво лежали на вулицях. Громадянська війна! — неслося містом, писали часописи. — Громадянська війна! Місто переживало владу однієї партії і другої, а мешканці поділилися на прихильників одної і другої сторони. Були „білі“ і „червоні“ війська. Біла Гвардія. Червона Армія. Перші — оборонці і прихильники старого режиму — стояли за владу поміщиків і генералів. Другі — носії нових ідей. Право для працюючих людей! Геть поміщиків і генералів! Фабрики робітникам, земля селянам! Рівність! Воля! Братерство!

— Я за „червоних“, — сказав батько. — „Червоні“ стоять за однакові права для всіх народів. За їх панування всі будемо

жити. Відродимося. Нарешті зможемо сказати і написати, те що наболіло! А я в театрі поставлю такі опери, яких місто ще не оглядало!

„Білі“ мали пагони і намагалися бути елегантні навіть тоді, як приїздили з фронту, були необголені і мали на чоботях болото. Дивилися кудись вгору і люди казали, мабуть, вони не знають, що хтось ходить долиною. „Червоні“ не мали ніяких відзнак, часто були обдерті. Мали спічасто закінчені шапки з великими червоними зірками на переді, що виглядали небувало і трохи страшно. Але обіцявали все давати задурно, пімстити кривду селян і робітників, безкоштовно вчити дітей бідняків, дати народові владу в руки. І їх залюбки слухали. Якось швидко Старо-Поштовою вулицею тягнулися довгою кольною на конях „білі“ війська, переїхали міст на Дону і зникли в степу. Ще довго кружляли між населенням вістки, ще чекали їх прихильники, але „білих“ ніхто більше не бачив.

Тоді батько Никітки, швець Вергунов, вийшов з пивничного мешкання і зайняв квартиру полковника Вікса, що відступив з „білими“ військами. Швидко був головою „Домкому“, бо Афанасєвна покладала мітлу в кут і більше порядками не цікавилася, шибі повиїтали від стрілів, а сходи „чорного“ входу, що провадили з подвір'я на партер, ні звідси, ні звідти розкололися посередині і почали відламуватися. Вода в провадах вправді була, але неочищена припливала рурами протісько з Дону. Треба було те все полагодити і обговорити, бо раптом дім опинився без господаря і не знати було хто має його направляти. Тож створили з мешканців Домовий Комітет. Перше засідання скликали на подвір'ї, де поклали великий стіл, за яким засіли голови сімей. Батько теж був між ними, говорив про рівність і справедливий поділ витрат, про чергування порядків і згоду, бо:

— Не робім труднощів і підтримаймо владу, що нам усім дає жити! Прошу вас, як можна не помагати владі, за якої для кожного є воля, коли кожен може говорити своєю мовою, розвивати свою культуру...

— Не в мові справа і не в культурі, — перервав йому Вергунов. — Нам щоб роботу робив, от де головне. Нам білоручок не треба, хто б вони не були! Ми їх і так знищимо! Вже досить їх волі! Той хто працюватиме, матиме і право їсти. А не зїси — не будеш жити!

Це викликало оплески навколо стола, а навіть на галерії, бо Никітка, що разом з іншими хлопцями повис на поруччі, захоплюно заплескав в долоні.

— От молодець! — похвалив свого батька. — Добре говорять! Це не те, що твій, — повернув голову до Юри.

— Ні! — вибухнув Юра. Це було образою нанесеною його батькові, йому самому. — Ні! Мій батько добре й мудро говорить!

— Твій батько „буржуй“, — несподівано сказав Нікітка. Фімка й Георг наляканими очима видивилися на Юру, а потім туди, вниз, де радив „Домком“.

— Неправда! — закричав Юра. — „Буржуї“ були ворогами революції, були шкідниками й визискувачами, тож їх нищили на кожному кроці. Це школяр Юра вже знав. — Це неправда! — повторив піднесеним голосом. — Мій батько працює так само, як і твій!

— От тут ти вже не попав, — спокійно сказав Нікітка. — Твій батько лиш руками махає, а мій роботу робить! От що!

Це був початок тихої ворожнечі між шевцем Вергуновим і диригентом Розумовським. Початок подвір'яної війни між Юрою і Нікіткою. Багатої у наслідки війни і ворожнечі.

Майже кожної ночі, а навіть вдень була десь пожежа. Горіли фабрики, установи, лазарети, школи. Маленькі клаптики перегорілих актів літали в повітрі, наче чорний сніг. В одну зимову, морозну ніч огорнув їх жах. Всі прокинулися нараз і батько, і мати, і Юра, але ніхто не знав чого саме. В кімнатах було ясно. Груба поволока льоду, що не залишила на шибках ні шпаринки, була ціла червона. Десь горіло. Ясність в кімнаті говорила про розмір, або близькість пожежі. В одній хвилині всі були на ногах, нашвидкоруч одягалися. Минулої ночі в камениці заквартирувалося військо, а цілі скрині амуніції зложили в пивниці. Мати шептала: Тікати б... Як тікати?.. І йшла від вікна до вікна та намагалася щось побачити. Поліційна година не дозволяла нікому виходити на вулицю. Проте батько вийшов з мешкання і сходами „чорного“ входу дістався до в'їзду. Юра висунувся за ним, хоч мати не пускала. Але він мусів знати, що це діється. Йому билосся серце. Він мав напружений слух, широко відкриті очі. Мороз запирав віддих. Було страшно тихо. Небо було ціле червоне, ближче до Дону трохи блідло. Пахло димом. Було так видно, як у літню, вечірню годину. На вулиці, перед брамою чулися рівномірні, спокійні кроки стійкового. Коли батько дійшов до брами, червоноармієць зупинився і з мовчаливим очікуванням поглянув спершу на нього, а потім на Юру, що й собі підсунувся до воріт. Його червоно-сині пальці цупко тримали ремінь рушниці. Між білою засніженою вулиці блистіли трамвайні рейки.

— Куди? — спитав стійковий, коли батько вийшов на вулицю.

— Не знаєш, де горить? — спитав Розумовський.

— Млин Парамонова, — відповів. Мав посиніле від морозу обличчя і потріскані губи. Підняв погляд до неба і по хвилині докинув з жалем у голосі: — Муки-то, муки скільки пропаде! А людям їсти нема чого!

Батько не сказав нічого. Але коли вернувся до мешкання, не міг заспокоїтися. Це робота ворогів, — казав. — Це народні шкідники намагаються викликати незадоволення серед населення, щоб скористати з цього. Хіба може щось швидше і краще довести до бунту, як не голод?

Часто вночі заходили узброєні люди. Були похмурі, злі, невічливі. Юра будився зі сну нагло, налякано і не знав, що діється довкола. В більшості в тій порі батька не було ще дома з театру. Люди питали, чи не мають зайвих харчів, або одєжі, чи бува не ховають де, щоб мати більше ніж призначено на трьох членів сім'ї, але не вірили маминим запевненням, тільки все обшукували, обстукували стіни, казали показувати собі кожну річ і куток мешкання і хитали головами на чотири гарно влаштовані кімнати. Потім це і те забирали і виносили на вантажне авто, що гуділо перед домом. Коли повертався батько, мати зустрічала його словами:

— Отож маєш твоїх, Родя, — казала. — Навіть вночі нема спокою. Нічого не дозволяють мати! Все забирають, до чого ж це дійде?

Батько заспокоював. Заспокоював так ніжно й переконливо, що можна було справді повірити в те, що він говорив.

— Клавочко, ти ж зрозумій, що ми тількищо перебули революцію і виграли громадянську війну. Ворогів ще скрізь-скрізь повно. Зрозуміло, що це і те не йде гладко, але це початок, а де початки легкі? Воно піде, воно напевно піде все добре. Ну, скажи, чи не варто потерпіти тепер, щоб потім зажити добре, спокійно, з задоволеною душею?

Мама погоджувалася, бо звикла в усьому вірити батькові, проте щораз частіше попадала в задуму, а її обличчя маліло і блідло.

— До чого це дійде, то мабуть наша Фіса не зможе навіть відгадати! — любила жартувати.

Донька Афанасьєвної, рудоволоса Фіса, що до революції залюбки бігала до багатших мешканців камениці і помагала їм в роботі, раптом вирішила, що вона потрапить прорікати людям майбутнє. Давні мешканці камениці, що їх Домком залишив на місцях, сміялися з її нового звання. Але вона носила свою голову так, немов хто наложив на неї корону і нікого з мешканців не хотіла пізнавати. „На короткий час затрималася ворожка-хіромантка — надрукували на афішах за її вказівками. Їх наліпили на брамі і по цілому місті та передмі-

стях. — Користайте з нагоди! Дізнавайтеся про вашу долю!”

Вкоротці цілі черги людей, між ними й комуністи з червоними зірками на шапках, вистоювали на подвір'ю перед малим домиком, що ще недавно в Юриній уяві ховав на день курячу піжку, і терпеливо чекали, коли їм дозволять увійти до засновидючої людини. Вікна кімнатки, в якій вона приймала, були загадково затемнені чорним папером. Не проглядав ні промінчик світла. Коли вона появлялася на порозі, всі дивилися на неї, наче на з'яву з іншого світу й улесливо всміхалися. А вона справді дивовижно виглядала з своїм наїженим рудим волоссям, під шиєю запненою чорною сукнею і з совою на рамени. Хлопці дивилися на неї і ладні були сміятися з її переміни. Сперечалися, чи сова жива, чи випхана. Сказати щиро, то Юра хотів ще вірити, що це заклята царівна терпить у злої мачухи, що з заздрости перемінила свою пасербицю в сову, але такі думки в його роках не можна було вже виявляти голосно.

Школа була для Юри чимсь приманливим і цікавим. Тільки, що завжди мав з нею несподіванки. То там закватуривалися солдати, то їх переносили до іншого приміщення, то будинок горів. Сама назва школи здавалось не буде ніколи постійною. Досі приватна гімназія, перемінилася в державну власність, переходила фази „Студії“, „Трудової Школи“, аж нарешті приземлилася на „Десятиріччя“. Юра набирався там мудрощів, спершу несистематично і вривано, але дедалі все більше впорядковано. З історією не було багато клопотів. Історія починалася від Жовтневої Революції, ніякі князі, гетьмани, чи царі не займали його уваги, з старовинними греками й римлянами теж не був знайомий. Згодом прибула історія ВКП(б) і конституція. Першого року на лекціях природи випроводжували їх на цвинтар, чи до городу поліклініки збирати з дерев хрущів, а раз на тиждень ішли до пристані, до фабрики, чи на залізничу станцію помагати в праці робітникам. Кожна дитина в Союзі Рад мусить вчитися працювати і шанувати людину праці, — казали їм.

У школі був учнівський комітет, що його завданням було дбати, щоб учні одержали хліб, а педагоги стояли на висоті свого завдання і були справедливі. Були першотравневі і жовтневі маніфестації, була смерть Леніна, була зміна учителів і шкільні забави. В Москві, на Кремлі — казали учням — сидять люди, що думають за них і за всіх інших. Вони бажають всім дітям на світі щасливого життя. Вони уважно стежать, щоб хто не перешкодив цьому. Учні мають тільки виконувати, що вони накажуть і любити їх. Ще мають гостро спостерігати, чи в їх доквітлю не криється ворог, що бажає знищити

їх щасливе життя. На цілому світі нужденність і страждання, на цілому світі несправедливість і використання бідняків капіталістами, а тільки тут, де правлять працюючі, панує справедливість, діти знають, що це воля і справжнє щастя. Тож треба бути уважним і стежити, бо ворог може скриватися серед учнів, учительського збору і навіть дома. Про те треба негайно донести. Байдуже хто це. Якщо це ворог, то не заслуговує жити в сім'ї щасливих людей. Таких відданих синів своєї вітчизни приймуть з розгорненими раменами. Бо не можна бути патріотом і в той же час скривати ворога.

Людина, що так повчала, приходила з осередку комуністичної партії, мала шкіряну куртку і наган і була комісаром. Мала чорне, буйне волосся і довгий ніс, а її очі всміхалися до дітей піддобрююче і всі йому вірили, полюбили і намагалися подобатись. — А куди це донести? — питали. — А нам повірять? — цікавилися. І поступово його слова входили в душу Юри і наче ростина запускали коріння. Він навчився, що жити, це значить вірити в ідею рівності, братерства й волі. А найважливіше на світі це те, щоб пролетарі всіх країн з'єдналися і щоб ні одного „буржуя“ на землі не було. Не треба думати про себе, чи своїх близьких, тільки жити для одної великої ідеї, що пішла від Карла Маркса, шляхетності якої варто посвятити все особисте. Треба бути спостережливим, чуйним, готовим до боротьби й до оборони, бо ворог ще й досі пролазить скрізь.

Від таких слів комісара вчителі перестали бути авторитетами, їх підглядалося, підхоплювалося всі слова, стежило, спостерігало. Потім цю чуйність Юра майже несвідомо переніс до дому: батько і мати в порядку?

Мати, здавалося, відвернулася від усіх подій країни і не хотіла про них нічого знати. Батько одержував багато грошей за свою працю в театрі, але ціни з години на годину скакали, потім це і те з явної продажі зникло і їй ніколи не вистачило грошей від виплати до виплати. Виносила одне за одним усе, що ще встигла заховати перед червоноармійцями, на базар і продавала. Давно вже не мешкали в чотирьох кімнатах, залишили їм тільки кімнату й кухню, бо швець Вергунов встиг, коли ще був головою „Домкому“, всунути на їх меблі якихсь чужих людей, з яких донькою одружився потім Нікітка. Батько намагався було протестувати проти реквірування кімнат, мовляв, йому, як диригентові, належить більше мешкання. Вправді сподівався, що Вергунов не вважатиме його диригування за гідну уваги працю, проте попробував трохи поторгуватися. Але голова „Домкому“ несподівано виступив з іншими закидами. Нехай подякує йому, Вергунові, що взагалі терпить їх і не виганяє з мешкання. Бо перше: що це за

„буржуй“ висить у нього на стіні? (Портрет гетьмана Кирила Розумовського все ще займав почесне місце на стіні мешканця). Друге: що це в театрі нічого не показують про життя робітників, тільки дають якогось „Тараса Бульбу“, „Фавста“ і „Паяців“, що то взагалі не знати чого вони хочуть. Це нікого не цікавить! Тут їм давати те, що тепер діється!!

Мамине обличчя цілком змаліло, на щіі потворилися позовжні пасочки. Батько мав мішки під очима, а його долішня губа якось безсило, але й злісно звисала. О, батько дуже змінився від тієї пори, як краєм пролунали кличі революції, не проявляв захоплення, не потішав себе й інших рожевими надіями, а одного разу навіть признався тихо: не туди, не туди йде, куди бажаємо. Ще згодом став якось аж підозріло оживлений, а очі немов дістали інший вираз, мінилися з похмурого в хитро-радісний.

Юра приглядався до них з-під лоба, не хотів думати, а проте думав, що в їх серцях вони криють перед ним якусь таємницю. Знову ж виринало питання, які думки криються за їх поморщеними чолами, питання, яке він відсував від себе і на яке, особисто, не бажав відповіді. Нарешті помітив, що в його приявності вони переважно мовчать. Ні, він не хотів про такі речі думати і ними цікавитися, а проте якось раптом почав мріяти і фантазувати, хотів бути добрим сином своєї великої батьківщини, бажав якимсь способом доказати свою любов і довір'я до людей, що сиділи в Кремлі і думали про те, щоб він і йому подібні були щасливі. Він дивився на своїх співтоваришів, учителів і знайомих підозрілим оком, він не знав, чи вірити Фімці, Георгові, а навіть Нікітці, бо ж ворог вміє прибирати різні маски та скрізь пролізти. З Нікіткою не було більше в Юри погідної розмови, тільки гострі слова. А втім, Нікітка ходив тепер з дівчиною і голив бороду, хоч під носом ледве показувався рідкий пушок.

* * *

Сталося це одної ночі, коли Юркові було вісімнадцять років і він кінчив середню школу. Він саме складав кінцеві іспити і довго ночами не спав. Контролював себе: чи добре знає історію партії, чи вміє всі математичні формули, чи знає все, що треба знати про складники землі і будову людини? Він хотів ще це й те нагадати, але помітив, що залишив свої записки в кімнаті, яка була водночас ідальнею, спальнею і батьковим кабінетом. Юрине царство було в кухні. Вона була відмежована від кімнати закрученим коридорчиком, що закінчувався передпокоюм. У ньому тепер було темно. Проте там хтось був. Юра наслухуюче зупинився. Пізнав вриваний шепіт батька. Хто йому відповідав, він не догадувався.

— Не забудь: цього слова більше не вживають. Не говори його. Одіння вже тебе не зрадить. Адресу в Києві пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Ну, то щасливо! На Україні мовчи. Туди на півночі, в Росії, буде безпечніше. Вірмо, що фінляндські сніги затруть твої сліди! До швидкого!

— До щасливого!

Цокнув замок, дзеленькнув ланцюг, що лучив дві половини дверей. Тишина. Знову цокнув замок, знову дзеленькнув ланцюг, батькові кроки в темноті і раптом його голосне:

— Хто тут?

— Я, — сказав Юрко.

— Що ти... блукаєш поночі?..

— Книжки мені треба... — відповів.

Тихо. У темноті чути важкі віддихи батька й сина.

— Візьми!

У кімнаті горіла нічна лампочка. Мама лежала в ліжку, відвернена обличчям до стіни.

— Бери і... йди! — скомандував батько, коли Юра задовго перебирав книжки на полиці.

— Не можу знайти, — сказав. Потім ще стояв звернений обличчям до полиці, хоч уже мав книжку в руках. Батько легко вдаряв середнім пальцем по поверхні стола, ніби відмірював такт. Нарешті Юра відвернувся і пішов із схиленою головою в бік дверей. Взяв за клямку, натиснув її і раптом повернувся до кімнати:

— Батьку!

— Я! — сказав старий Розумовський з піднесеною головою.

— Батьку... хто це був?..

— Де? — спитав, позіхаючи.

— Тут, у нас, ти знаєш про кого питаю!

— Один актор. Йди, вже хочу спати.

— Який актор?

— Ну, актор. Хіба ти всіх акторів знаєш? Анін, коли цікаво.

— А ти його, що? Репліки вчив?

Після цього речення батько повернувся до нього обличчям і спитав суворо:

— Що це ти? Протокол з мене списуєш, чи що?

— Ще ні! — крикнув Юра. — Але якщо треба буде... Я бачу, що в нас починає діятися щось погане!

— Нічого поганого в моїй хаті не може діятися, запам'ятай! — поволі сказав батько. — Тепер іди!

— Ні! — сказав Юрко. — Я так не можу відійти! Ти му-
сиш мені сказати, ти мусиш запевнити мене, що ти не...

Слово застрягло в горлі і не хотіло висказатися. Це не
легко було вимовити те страшне, оповите погордою, відштов-
хуюче слово. А проте воно кружляло в його голові, билось там,
немов тварина в клітці, кололо тонесенькими шпильочками:
„контрреволюціонер“! Його батько контрреволюціонер!

— Мовчиш? Батьку, мовчиш?? Так ти і є...

Мати відразу повернулася обличчям до кімнати і зама-
хала на них руками.

— Родя! Юрасику! — зашепотіла і вказала руками за-
слонені матрацами й коцом двері, за якими жив тепер Нікітка
з дружиною. Щось скрипнуло за ними раз і другий, але Юра
нагадав собі про те багато пізніше, коли вже було запізно ду-
мати про те. Не помітив цього й батько, бо в міру того, як го-
ворив, його голос із шепоту переходив у „форте“ і мама да-
ремне махала руками.

— Назви це, як хочеш, — говорив батько, — а я от гордий
з цього, що влору прозрів і... буду ще корисний своїй бать-
ківщині!

— Але, батьку, ти пішов був з революцією, ти...

— Ясно, що пішов! Кожен піде, хто прагне волі! Але ми
нею не волю здобули, а гніт, ще більший, як до революції гніт!
Розумієш? Ти не дивися так на мене, це не ганьба і не сором
завернути з дороги, коли побачиш куди вона веде. Це честь!

Юра почав після коротенької перерви:

— Тепер... я... на... тебе... донести мушу!

— Царице Небесна! — сіла мама на ліжку, — Юрасику!
Що це ти? Бога б ти побоявся!

— Ти не говори, мамо! Ти не розумієш! А втім, що ти
все з своїм Богом? Нема ніякого Бога, це попи й буржуї виду-
мали, щоб більше використовувати людей!

Ні, з Богом Юра давно покінчив, дарма, що маленьким
хлопчиком ходив з мамою щонеділі до церкви на Богослужбу
і побожно цілував хрест, що його після закінчення відправи
подавав священик вірним. Ще немовлятком мати приносила
його до церкви і „батьюшка“ причащав його, але тепер це не
мало ніякого значення. У школі його ніхто не вчив християн-
ських правд, навпаки, там все те висміювали. У кімнаті горіла
червона лямпочка перед образом Миколи Чудотворця і Матері
Божої, завішених у кутку, а мама ставала перед ними і довго
молилася. Це було ясне й зрозуміле у неї. Давніше вона мусіла
раз у рік ходити цілий тиждень до церкви, а потім піти до свя-
щеника і сказати все найгірше на себе, мусіла кожної неділі
засвітити тонесенькі свічечки перед святими у Царських Во-
ротах і коли того всього не стало, життя здавалося їй пустим.

Це давня людина, це жінка. Але що має з цим спільного він, Юрко, молодий революціонер, співтворець нового ладу в світі? Він же живе в країні, де вже більше не дурять і не залякують якимсь Богом! Всі старші люди, що не хотіли зректися віри, здавалися йому поза межами здорового думання, з яких не шкодить трохи посміятися. Але він ні, він не те, що не хотів мати з тим нічого спільного, він навіть не розумів, як це можливо вірити в щось, чого людина своїми змислами не може схопити.

Юрко опинився на галерії. Не міг вернутися до ліжка, до науки, до сну. Тепер це все було непотрібне, бо все життя лежало вже в руїні, хоч у цю хвилину ще ніхто про те не знав. Ціла в квіті біла акація, що росла поруч дому, де доживала свого віку Афанасіївна, розсівала довкола солодкий запах. На партері захриплим гавкотом відізвався собака Гектор. Від сторони Дону пробивалося над дахами слабе світло набережної. Юрко спер лікті на поруччі і наставив чоло на подув холодного нічного повітря. Нагло й неочікувано впало на нього страшне відкриття. Було ясно що йому тепер робити. В нього впоїли, його переконали, що на зрадника треба донести хто б він не був. Такі справи досі здавалися легкі до виконання, навіть присмі. На них чекалося. Але цим ворогом був батько, любий, дорогий батько, який щиро й відверто признається до злочину. Хоч би відмовлявся, а то ні, він гордиться своїм вчинком, створюючи для нього страшне положення. Коли ще комісар повчав їх про доносництво на ворогів народу, хотілося саме щось таке знати, щоб прийти і сказати йому. Щоб бути співтворцем і будівником нового ладу в світі. Але тепер, коли це підсунулося цілком близько, коли охопило його, стало лячно, соромно, боляче. Батько ж! Батько, і контрреволюціонер! І як це йти і сказати так просто і легко: візьміть мого батька, він контрреволюціонер!

А проте сказати треба, конечно. Коли не зробить цього, сам стане ворогом народу, сам причиниться до того, що вороги знищать лад, який має принести людству щастя. Так, він це зробить, він донесе на батька. Але після цього він піде над Дін, перейде на другий бік і кинеється в воду саме там між залізничним мостом і звідним. Там вода йде виром і він не виплине з неї. Для нього нема вже життя, коли він видасть батька. Але для нього не буде його й тоді, коли він не зробить цього. Крапка. Скінчено. Це перше й останнє його завдання супроти батьківщини.

Вранці йшов до школи чужими ногами. Розкішний будинок, побудований після революції, де в кожному куточку був спомин і пережиття, такий завжди для нього приманливий, налякав його того ранку самим своїм зверхнім виглядом.

Старші учні переходили коридорами, молодші бігли, хтось заговорив до нього, хтось привітав його, але він поважним кроком, із затисненими губами йшов у сторону учительської.

За дверима було тихо. Та Юра знав, що там напевно вже є хтось із педагогів. По хвилині якийсь голос щось сказав. Ще за мить хтось рвучко відчинив двері і Юра майже влетів до середини, бо вже тримав руку на клямці.

— Чого хоче? — спитали його.

— Я, — промовив і шукав очима по учительській, — земну кулю, — сказав нарешті, коли на нього дивилися здивовано.

Нічого не знав з того, що говорили в класі. Змушував себе думати над відповідями. Контрреволюціонер! — відганяла від себе думка страшну свідомість. Контрреволюціонер! — приходило само непрошене і непитане. — І хто? Батько! Рідний батько!

„Як можна зрадити ідею? — спитав себе і зараз наказав собі: — Ти не смієш, пам'ятай, ти не смієш!“

День-у-день повторялися ті самі історії. Мовчанка вдома, налякано-благальні очі мами, Юрина рука на клямці дверей учительської і якесь непотрібне слово, коли хто спитав, чого бажає. До жалю до батька прибуло ще інше почуття: погорда до себе. За свою слабкість, за своє почуття до батьків, що було сильніше від любови й посвяти великій справі.

Закінчення десятирічки і вступлення до інституту цілком не принесло Юрі радості. Каменем тяжіла свідомість страшної таємниці і невиконання обов'язку. Кожної години, кожної хвилини все могло викритися і від тієї думки уява Юри переставала працювати. Цілими днями не було його дома. Лекції в інституті — хотів бути зубним лікарем — „мітінги“, праця агітатора на виборчих дільницях заповнювали його дні. Двічі в тиждень йшов до людей, що мешкали на передмісті Темерник, і ніс із собою історію ВКП(б) і „Капітал“ Маркса. Збирав людей у більшому приміщенні, зганяв, коли не хотіли йти добровільно, і палко проповідував нову ідею й користі для людей, ніби пророк незнаного ще Месії. Чоловіки були в шапках, жінки закутані шальями, дим із махорки стояв у повітрі, наче повішена марля. Сиділи і слухали його слів, часто хотіли це й те знати, або самі щось виголошували. Особливо жінки, немов збудилися з довготривалого сну, мали багато вражень і обов'язково мусіли їх виголосити. „Товариші! — кричали вони на сходинах, — жінка має тепер право на всяку працю, жінка перестала бути рабинею! Наша партія дала нам волю! Вона веде нас до перемоги! Ми вдячні їй...“

Ці слова захоплення і вдяки звучали скрізь, куди б Юра не рушився. Ними були повні газети. Власне, це були завжди

ті самі речення, що творили статті і коли б хто не мав часу дочитати газети одного дня, міг знайти її закінчення в іншій наступного дня. Дома над усім висів неспокій і пригноблення. Вже на сходах „парадного“ входу Юрко питав себе зі страхом: ще всі дома? Лягав спати з іншим питанням: не збудять уночі? З батьком він майже не бачився. Юра приходив до дому на ніч. Батько ще пізніше. Але він був, так, Юра це знав.

Аж одного весняного вечора батько пішов до театру диригувати оперою „Паяццо“ і більше не вернувся. Раптом у театрі ніхто не хотів про нього говорити, ніби і не чув про таке прізвище, ніби батько не працював там диригентом цілих двадцять років. Коли мама прийшла довідатись, що сталося з батьком, ніхто до неї не підійшов, не розважив, не заговорив, наче вона була прокаженою.

Кілька ночей Юрко почував у пристані, кілька у міському городі. Тепер його чекало виключення з інституту. Потім їх з мамою повезуть певно у Казахстан. А втім, тут його і так ніхто до праці не прийме. У день з'являвся в інституті і наслухував: ніхто ніде не кличе і не питає? Але якось усе йшло старою дорогою і Юра знову йшов на дільницю і доводив ще палкіше про віру в революцію і нове життя, щоб довести всім, що з тією зрадою свого батька він нічого спільного не має. Батьку, — з'являлося серед цього десь ген-ген на дні душі. Це було боєм і турботою, що не зміла вийти наверх.

У річницю жовтневої революції студенти влаштували вечерниці. Зорганізували буфет з печеними і смаженими пиріжками та чаєм і спровадили оркестру. Студентка Віра мала ясні очі, а коли говорила, перехиляла голову і вдивлялася в очі. Це створювало враження, що людина, з якою говорить, у неї єдина і наймиліша на світі. Тримавчи її в своїх обіймах, Юрко забув про свої залякані будні.

— Ти танцюєш, Жоржик, одна насолода! — сказала йому.

— Ні, — відповів, — я цілком не вмію танцювати. Я тільки дивлюся, як інші роблять і наслідую їх!

— Тоді ти мистець у наслідуванні!

Людина, що в інституті провадила політичну роботу, раптом розігнала всіх танцюючих на боки і почала сама виводити тропака. Юрко з Вірою стояли в гурті інших студентів і захоплено плескали до такту. Вірі це дуже подобалося, проте вона запевнювала, що він і не вмівся до Юри. Потім захотіла чаю та пиріжків. Юра пішов з нею до буфету і вгощав і дивився в її ясні очі. Коли світанок заглядав у вікна, запропонувала йому відвести себе додому.

Вертався до дому вже за дня. Вперше в житті не думав про ніщо інше, тільки про дівчину. Існує щось таке на світі!

Ходить тут довкола нього, а він і не помічає! Віра! Вірочка! Чому в тебе таке ясне обличчя? Чому твоя мова викликає таку насолоду і бажання ще і ще слухати тебе? Можна б з нею по-човнутися Доном, можна б погуляти в Балабановському ліску, зайти в театр. Скільки ж, скільки ж можливостей може мати життя!

Нікітка виходив саме на вулицю, коли Юрко входив у двері „парадного“ входу. Коли помітив Юру, обличчя його прийняло грізно-здивований вираз. Він зупинився і дивився за Юрком. Розумовський не присвятив йому багато уваги. Майже не помітив його. Віра, ну, Вірочка, золотко таке!

Мати стрінула його в передпокою. Була бліда. Заговорила пошепки:

— Заходили за тобою...

Стіни, вішак з речами і двері, все закрутилося в Юрковій голові. Він не спитав хто заходив і чого. Йому все було ясно без слів. Коли перше враження минуло, його думка зараз почала шукати рятунку. Значить не виключення з інституту і вивіз у якийсь Казахстан, але ув'язнення, хоч за ним не було ніякої провини. Видно, ніхто не міг довіряти синові ув'язненого батька.

І тільки тоді Юра нагадав собі, яким поглядом подивився на нього Нікітка і йому все стало зрозуміле.

Не брав з собою ніяких речей, ні документів, мовчки поцілував маму в чоло, коротко й сильно пригорнув її до себе й пішов до пристані. На чердаці пароплава „Красная Звезда“ виїхав з міста. Виринув у Харкові, як робітник ливарні і називався Гріша Петухов. Ходив у засмальцьованому, подертому одягу, із кожного дня в робітничій харчівні борщ і пенцакову кашу з помідоровою підливою і мав безупину напружену увагу. Навіть у думках боявся повертатися до свого минулого. Мамо, — з'являлося часто, хоч він гонив це від себе. — Батьку...

Майже кожного дня у ливарні був з якоїсь нагоди „митинг“, хтось промовляв, ні, кричав повен захоплення новим ладом і надією на майбутнє. Все там було ще революцією, могутнім походом вперед, що не терпить ніякого спротиву, чи хочби тільки натяку на те. Юрко слухав їх, як колись слухали його на дільниці, але не виступав із своїми увагами, чи словами, тільки ховав щораз більший жаль у серці, що перетворювався у ворожість. Його відкинули. Добре, але чому і за що? Він у все це повірив, а йому цю віру вирвали, ніби витягнули кладку з-під його ніг. І він слухав слів на зустрічах з бажанням знайти в них зло, хибу, ніби поглядав на якусь річ з іншого ніж досі боку.

Один раз у тижні до ливарні приходила молода жінка-інженер, чорнява, в канаркового кольору беретіку, зісуненому з чола, збирала їх у клубі і говорила про ливарну справу. Це називалося „підвищенням кваліфікацій“ і після складених іспитів, робітники рахувалися спеціалістами, їм підвищували платню. Юрко теж ходив, він уперто говорив собі, що ливарна справа може теж бути цікава, але це не багато помагало. Хотів іншого оточення та іншої праці. А тимчасом двічі в тиждень у великому приміщенні, повному вижолоблених у землі форм, розходилася несамоविта горяч від вагранки, з якої у відступах лився розтоплений чавун. Робітники, що наливали його у форми, ходили пів-голі, проте стікали потом і безупинно хотіли пити. Юрко витирив піт з чола і пив содову воду, а його пригломшене, втомлене „я“ крутилося вужиком і набирало їді. Не слухав, що його хвалять за добру працю і за успішні іспити. Гріша Петухов був малограмотним юнаком і всіх дуже дивувало й тишило, що він так швидко все розуміє і сириймає. Міша Федоров завидував йому цілком відверто, цей молодий, мудорлявий чоловік, що його Юрко ніколи не бачив помитим, мріяв про світову революцію і нетерпеливо чекав хвилини, коли це нарешті станеться. Після відливу, або в часі обіду, чи в клубі, де він неодмінно сідав до фортепіяну і одним пальцем грав якусь революційну пісню, він відсував з чола зашмальцьованого кашкета і турбувався: скільки працюючого народу страждає в світі! Ну от, він, Міша Федоров, от він сидить тут і знає, що він щасливий, бо все те навколо, фабрика і все — це його. А там у світі робітник стікає потом для повної кишені пана і їсть суху шкірку з чорного хліба. Ну, коли ж нарешті цьому буде кінець? Ну, коли? Що, Петухов? Він не міг збагнути, як це так, що Юрко може все так швидко розуміти і знати, в той час, як йому йде все так важко. Він хотів знати, багато знати, щоб могли йти в світ і робити революцію, щоб нести працюючим щастя. От, — казав, — щоб мені мати таку високу маркс-ленінську освіту, як має наш політрук!

Юркові дні були без плянів і без бажань. Він боявся, щоб крізь сон не сказати якесь непотрібне слово. Не мав для себе окремої кімнати, спав разом з іншими. Носив насуненого на одне вухо кашкета і намагався не нагадувати себе самого. В думках не появлялася Віра, не було туги за нею. „Не думати, казав собі, не думати“. Був першим у ливарні, останнім виходив з неї. Перевиконував норми. Вмів написати щось до стінної газетки. Здається, це все й було причиною, що спецробітник запропонував йому:

— Петухов! Слухай! А чому б тобі не поступити в партію? А?..

Тоді Юрко зрозумів, що пора йому палити за собою мости. Прибув до Києва, як Юрій Лисаченко і забажав вивчати денгистику. Порепані, чорні руки ливарного робітника відкрили йому двері інституту. Коли виповнював анкетний листок, створив собі нових батьків-батраків, яких зараз же поховав, знайшов для себе нове місце народження, що після першої світової війни відійшло до Польщі, а коли мав знову перед собою професора, а довкола слухачів, сам був чистий і в білому плащі, зрозумів, що це його світ і щось в його душі віддирнувалося і відживало.

Не вірив, щоб міг довго втриматися на поверхні життя, але з допомогою прийшла війна. Одягнув вояцький стрій, як тільки його покликали до війська і вирушив із відділом танків, сам не знаючи куди. Війна почалася між Польщею й Німеччиною і ніхто ще не чув, щоб Союзівський Союз теж включився. „Ідемо визволяти наших братів за Збручем“, — сказав політрук, коли вже були перед річкою. Юрко мовчки їхав на танку, намагався заховати якусь незрозумілу радість, що заповнила його серце.

Річка Збруч, вузька і неглибока, проте, ніби високий мур, відділювала його досі від решти світу. Юрко навчився в школі і в інституті, що люди по той бік Збруча страждають, визискувані панамі, і виглядають їх з тугою, тож тепер дивився на все, що зустрічалось подорозі, уважними очима. З ніким не ділився своїми увагами. За Збручем показалися поля, ніби шахівниця, кожен кусничок іншого кольору. Здовж сільських доріг стояли люди. Мали подерту одіж, виглядали бідно і Юрко тоді нічого не знав, що вони одягнулися в найгіршу одіж зі страху перед визвольниками. Якись дівочі руки припняли квіти до його блюзи. Тут і там піднімався для привітання затиснений п'ястук. Очі, що дивилися на них, мали насторожений, недовірливий погляд. Заночували в школі якогось невеликого містечка, але не могли спати, бо вночі скінчилася стрілянина і кількох вояків вбито. Заборонено їм говорити до населення, всміхатися, дивитися. Зброя готова до стрілу і вперед!

У Львові перед крамницями були черги і йому ніхто не сказав, що до війни такого не було. „Подібно, як у нас“, подумав розчаровано. Люди ходили одягнені інакше, як у них, і всі робили враження панів і поміщиків. У мешканні, де його заквартирували, були килими, квіти і м'які меблі, а господиня щохвилини казала „прошу“. Дивилася на нього недовірливо і кожен раз, коли виходив, оглядала свої меблі. Але коли говорила до нього, всміхалася і на все погоджувалася.

— Ви ж українець! — відкрила нарешті, — прошу?

Юрко сам не знав, чому так сталося, але раптом хотів мати таку одіж, як ці всі чоловіки, що їх бачив на вулиці і як одя-

гався його господар, а що гаманець був повен карбованців, то купив матерію і дав собі пошити вбрання. Ще кілька днів пізніше вирінуло інше бажання, несподіване, сильне: купити мамі на плащ і сукню і вишле. Тільки від кого вишле? Як вишле? Розумовського Юрія нема, він не існує, він не сміє існувати. Дати своє теперішнє прізвище? Свою адресу? А як це напровадить на слід?

Але бажання було над усе сильніше і його треба було здійснити. І він знайшов вихід. Фімка, товариш його дитячих забав, вишле цей пакунок...

Влаштувався на працю зубного лікаря, як тільки демобілізувався. Перевірили його, чи можна йому залишитися у Львові, і Юрко сам дивувався, що такий дозвіл одержав. Щось наче б мав на голові ту шапку-невидимку з маминих казок, що хоронила його від зору інших людей. Одягнув білий плащ. Мав асистентку, а перед ним у пересувному кріслі сідали люди і кривили обличчя від болю, точнісінько, як у Києві. Але сам Юрко здавався собі іншою людиною, коли дивився на свою відбитку в дзеркалі, на цю сорочку, краватку і блюзу-дворядівку. Краватка ніяк не в'язалася, це взагалі була якась складна дія, що забирала йому багато часу кожного ранку. Коли ж нарешті зав'язав її, кінці якимось вилазили наверх, і Юрко ніколи не пам'ятав, що треба їх сховати. Її блакитний кольор не підходив ні до вбрання, ні до сорочки, проте його це зовсім не турбувало. Йому дивно було б, якби хтось сказав, що це все має гармонізувати з собою.

Затопився цілком у своїй праці, лікував зуби, щоки, ясна. Увечорі, коли не було „мітингу“ і коли не йшов до театру, вертався до м'яких меблів своєї кімнати і тоді ставало якимось дивно й інакше, як досі. Окрема кімната, чотири стіни, між якими нема нікого, тільки він сам, де можна без страху сісти й подумати: як ти там, мамо? Що з тобою, батьку?

На перше травня познайомився з Галкою. Бачив її нераз, бо працювала асистенткою головного лікаря. У той день від ранку до пізніх пополудневих годин тривав маніфестаційний похід, а увечорі були вечерниці. У великій залі, де кожного ранку чекали пацієнти, зробили здовж одної стіни буфет, а на підвищенні примістилися музики. Прийшли якимось всі відразу, медичний персонал, службовці і прибиральниці, стало тісно й гаряче. Юрко не говорив ні до кого й не танцював, тільки ходив між юрбою людей і шукав Галки. Вона була також, в танці переходила з рук до рук, нарешті відмовилася танцювати і стояла під стіною, задумано дивлячись на танцюючих. Юрко хотів підійти до неї й заговорити, але чомусь не міг зважитись і тільки стояв у віддалі і любувався нею. Раптом завернув до

буфету і випив горілки, хотів, щоб шуміло в голові, бо від цього напевно прибуде йому відваги. Помітив, що Галка теж підійшла до буфету з другого кінця і взяла тісточко. Їла якось незвичайно: помалу і водночас з такою силою, наче б мстилася на ньому. „Красуня“, думав Юрко, якому вже крутилася голова. „І горда“. „Пані“!

На другому кінці буфету стояв посильний Місько і говорив промову п'яним голосом. Його вбрання не було застібнуте, очі були мутні. „Ми чекали вас“, — говорив він, а начальник Спецвідділу всміхався задоволено й повторяв: „От молодець!“ „Тепер уже маємо вас і маємо фізкультуру. То нічого, що нема що жерти і замало лахів на тіло, але нині кожен пан такий сам дід, як я. Ми за те вам вдячні, партії й урядові. Ну, ні? Нехай біда знає, як то ходити подертому і дрова колоти! Ну, ні?“

— Ну, поговорив і досить, — сказав у тому місці начальник Спецвідділу. Взяв його за рамена і попровадив до дверей.

Юрко поглянув за ними, але зараз же повернувся очима знову до Галки. Знав, що мусить заговорити, бо дуже йому подобалася. Не знав, яке її ім'я, як підійти до неї. Знову випив, але відваги таки не відчував. Можна було попросити асистентку познайомити його з Галкою, але він не бажав посередництва. Проте він мусів до неї заговорити. І от нагода знайшлася. Дівчина взяла з буфету кілька горіхів і намагалася розколоти їх долонями. Тоді він швидко поспішив з допомогою.

— Дякую, — сказала вона, коли він простягнув їй розколені горіхи. Не дивилася на нього тільки на горіхи, які він поклав перед нею на столі.

— За що ви мені дякуєте? — спитав безмежно радий.

— За чемність, — відповіла майже повчальним голосом.

— Це ж мій обов'язок. Коли я роблю щось понад мій обов'язок, тоді мені дякують, або лають. Наприклад, як я когось поцілую...

— За поцілунок ніхто не дякує, — відповіла вона. — Його приймається або реагується гострими словами. Часом рукою.

— Але я не маю слуху, — сказав Юрко, якому було чуже слово „реагує“. — Коли мене лають, то я не чую!

Вона сіла за столиком і він теж. Він сам не знав, як повести себе, йому заважали його власні руки, а ноги не вміщалися під столом. Він не знаходив слів, а говорити хотів неодмінно, обов'язково. З ним ніколи таке не бувало, він сам не знав, що з ним діється. „Пані“, подумав знову. Це слово вчув уперше, коли переступив Збруч, воно повторялося на

кожному кроці, в перші дні воно вчувалося йому навіть у сні.
„Пані. Прошу пані. Перепрошую пані“.

— Пані, — сказав голосно і всміхнувся з легкою насмішкою, бо до цього поняття впоїли в нього погорду.

Дівчина глянула на нього, легко звела вгору брови і промовила розтягло:

— О, то дивно!..

— Явідведу вас додому, — сказав безпосередньо після цього. У голові шуміло і раптом все здавалося легке й просте. — Ви мені подобалися. Ви знаєте, як ви мені подобалися?

— Мені це не цікаво, — відповіла вона і повернула обличчя до танцюючих.

— Знаєте? Я сьогодні цілуватиму вас цілу. Ваші очі, губи, шию...

Вона встала, але він вхопив її за руку і змусив сісти. В нього тепер була відвага й сила, він раптом знав, чого хоче і як це здійснити. Він помітив, як у її очах промайнули: здивування, обурення, навіть ненависть. Не було тільки страху. Але це його не відштовхнуло. Навпаки, розвеселило і додало сили. Отак це з „панею“...

— Я зайду до вас, — сказав він. — Ніхто вас від цього не охоронить!

— Ви божевільний, — сказала вона. Поглянула на нього, рушила бровами і докинула: — І п'яний.

— З любови до вас — так!

Вона раптом почала цікавитися, що ще залишилося на тарілках.

— Я вас не пущу додому, — сказав Юрко, — не пущу так довго, доки не одержу того, що моє!

— Що таке тут ваше? — спитала вона з вищістю і певністю себе. Скісний погляд, що його при цих словах післала Юркові, не ворожив нічого доброго.

— Я сказав: губи, очі, шия...

У куті залі гриміла музика. Молодь танцювала. Тверезість зникла. Душність покрила обличчя потом. На білому обрусі стола появилася темні плями алкоголю. Тарілки пустіли. Мисько знову появилася на залі і виголошував повен захоплення:

— Тепер кожен такий дід, як я!

Дівчина глянула на годинник на своїй руці і встала. Юрко підвівся й собі. Мовчки пішов за нею, щоб не загубилася між підпитою товпою людей і не втекла від нього. Догадливо вийшов швидше надвір і перейшов на другий бік вулиці. Було зовсім пусто. Десь недалеко годинник пробив два рази. Музика пробивалася крізь відчинені вікна і розпливалася в травневій ночі. Юрко бачив тільки вхідні двері бу-

динку, а коли в них появилася дівоча постать і швидко пішла здовж вулиці, дігнав її за дві хвилини.

— Ви хотіли втекти від мене, — промовив, — але бачите, це не зі мною!

— Ніхто не тікає, — відповіла вона холодно, — ми не серед бандитів.

Її кроки стали повільні і якби розважливі.

— Від мене ніхто не сховається!

— Ніхто й не ховається.

Дивилася собі під ноги. Він хотів заглянути в її очі, бо здавалося йому, що вона сміється з нього. Вхопив її за рамена і змусив зупинитися. Його похмілля не зникало.

Вона закинула голову назад і гордо спитала:

— Отже?..

— Якщо ви смієтеся з мене... якщо ви... Вас і так нічого не охоронить! Скажіть: куди йти вам додому?

— Це вам не треба знати!

— Треба!

— Ні!

Цупко тримав її за рамя і змушував іти. Якись вулиці, яких не знав, темні камениці. Перед зачиненими хлібними крамницями куняли черги, під світло ліхтарень блистіли рейки. Раптом Юрко обняв її і палко пригорнув до себе.

— Ну, ви мені все більше і більше подобається!

— Пустіть мене! — промовила спокійно. — Мене це не цікавить! Ідуть же люди! Чи вони для вас не існують?

Він не відразу міг відповісти. Він просто не розумів її.

— Ні! — вхопив нарешті її думку. — Що вони можуть мене обходити, коли моє щастя поруч мене? Цей тупіт ніг у затихлій вулиці, коли кожен спішить до своїх справ — що це мене обходить?

Вона зідхнула й пішла далі. Йшла щораз швидше і все далі й далі, аж нарешті він поцікавився:

— Де ж ваш дім?

— Це вас не повинно цікавити!

— Але ж я йду до вас!

— Послухайте, докторе. Невже ви справді не розумієтеся на таких тонкощах? Ви ж не можете йти до мого дому серед ночі!

— Ні? А чому?

— Це я вам завтра скажу. Завтра, коли з вами можна буде говорити. Тепер ви мого дому не побачите!

Раптом перед ним вирости дерева, алеї, кіоск, де вечорами грала музика, травники, квіти. За коронами дерев світілися ліхтарні, якась пара сиділа на лавочці. Скрізь повно було

затишних кутків і тіней і Розумовський відразу захопився. Зла вона не була, ця красуня! І догадлива, о, догадлива!

— Галка! — шепнув він жіноче ім'я, яке перше прийшло йому на думку. Полягнув її в сторону громади дерев, під якими зникла трава. Рвучко повернув до себе її обличчя і поставив її під дерево. Її пручання були для нього підбадьоренням. Нічого не думав. Шептав: — Галка, Галочка...

— Ваша поведінка негідна українця! — крикнула вона і силою відштовхнула його від себе. Він це вчув, але не зрозумів.

— Що ж це українцям цілуватися не дозволено, чи що? — спитав.

— Цілуватися дозволено, але не вільно нападати на безборонну жінку, як тварина!

Юрко звільнив обійми, раптом був цілком тверезий. Стало ніяково. Мовчки пішов поруч із нею до виходу з парку. Напав на неї, як дикун, це сором! Як вона сказала: ваша поведінка негідна українця? Вона не сказала: негідна більшовика, чи комуніста, її очевидно це не боліло б, вона, певно, була тією націоналісткою, від яких, як остерігав їх політрук, аж кишить у західних областях. Вона була ворогом народу, вона напевно ним була. Юрко якось напружився від цієї думки, але тепер йому не прийшло на думку доносити на неї.

По якомуся часі мовчазної ходи він помітив, що йдуть тією ж дорогою, якою прийшли. На одній з поперечних вулицок вона зупинилася.

— Я мешкаю в третьому домі відсіля. Як станете знову ввічливою людиною, можете котрогось дня відвідати мене, докторе.

— Даю чесне слово, що це вперше і востаннє так було, — запевнив швидко й винувато.

Відійшла кілька кроків, але ще повернулася до нього, що не рухався з місця і промовила:

— До речі: моє ім'я справді Галина. Як ваше?

— Юрко, — відповів зовсім збентежений.

Не відважувався бачити її знову. Завертав до свого кабінету, як тільки побачив, що переходить почекальнею. Але в думках безупинно говорив до неї: вибач, що так повів себе. Випив. Зі мною ніколи такого не було. Йому так хотілося сказати їй про себе все-все. Про батька і маму, про те, що його прізвище звучить інакше і навіть про Афанасьєвну, Фісу й Нікітку. І обов'язково запевнити її, що він ніколи, ніколи не буде таким, як того вечора, ну, справді ніколи, Галочко!

Сказала йому без усмішки, коли несподівано стрінув її на сходах: „Добрийдень“. Але сказала. Не відвернулася. Га-

лочка. Він хотів йти за нею, поговорити, глянути в очі, але зараз осторогою виринало: а може вона справді націоналістка? Може за нею слідкують? Може вона справді робить якесь зло? Та зараз питав сам себе: яке зло? кому вона це зло може робити?

А потім одного пополудня сиділи обидвоє в каварні і він сам не вірив у своє щастя. Власне, він трохи боявся, чи може з нею показатися так прилюдно, чи не має справді за нею якогось гріху і чи НКВД не слідкує за нею. Але це було тільки зразу, потім це зникло і він тільки бачив її і про ніщо інше не хотів думати. Це не була умовлена зустріч. Він сидів з головним лікарем, а вона зайшла за ним, бо його кудись викликали. Тоді головний лікар вийшов, а Юрко несміливо попросив її присісти до нього на скляночку чаю, так, на чай...

— Галко! Скажіть, чому ви такі хороші?

— Таку мене створив Бог, — відповіла й усміхнулася.

— Вас сотворив Бог? — спитав він. Там, за Збручем, ні одна однолітка Галки не могла таке сказати. Там це було б смішно, якщо не небезпечно. Але тут, на цій землі короля Данила все якось виглядало і сприймалося інакше. Тут це не було смішне, навпаки влило якусь незнану ніжність в Юркову душу. — Можливо, що таких, як ви сотворює Бог, — сказав. — Таких, як ми, ні! Ви, як музичний акорд. Щось гарне, хвилююче і неспійманне!

— Я дуже люблю в музиці вривані акорди, — сказала вона. Оркестра грала. Тенор співав: „Там, над берегом моря, сонце сіло за води і тоді ти сказала, що прийдеш“. Заля була повна людей.

— І в житті теж? — спитав Юрко.

— Не завжди.

Юрко похилився в її бік.

— Я нікому не маю сказати стільки, що вам, я мрію про зустріч з вами, але опинившись з вами на одинці — я такий збентежений, що... нічого не виходить!

— Якщо ви чемний, можете говорити, — промовила і він зовсім не міг стримати себе, щоб не вхопити її за руки. — Ох. — сказала вона, — ви ж обіцялися бути чемним!..

— Я так намагаюся, паную над собою, а потім раптом вибухну і... зіпсую все, що так довго будував. І знову сиджу на руїнах. Для вас те, що ми тут сидимо — епізод, який швидко зникне з пам'яті, а для мене ідея-фікс, якою я жив місяцями!

Вона приглядалася йому з увагою.

— У вас така дивна сполука несміливости й дикости, — сказала.

— Це зовсім зрозуміло, — відповів, — дикун завжди буває несміливий!

Вона підвелася і вже те, що стояла по другій стороні стола, ладна кожної хвилини відійти, наводило на нього смуток.

— Галко, — сказав, коли вже відводив її до дверей. — А коли я цілуватиму вас...

— Ви дали слово, — промовила вона без гніву.

Він затиснув губи, але зараз же спитав:

— Дозвольте на прощання поцілувати ручку?

— Це завжди можна. Але хіба ви це теж... робите?..

Він підніс її руку, вона була м'яка, пахуча й сильна. Дивився в її очі, коли стояли нагорі сходової клітки і бачив, що вона приглядається йому уважливо і з насмішкою. І раптом не міг стримати себе:

— Я не знаю, як ви, але я вас кохаю! Я не хочу від вас тепер відповіді. Я їду до Києва. Коли повернуся, ви скажете мені, чи хоч трохи думали про мене.

Київ був повен Галки. Її не можна було стрінути на вулиці, вона не могла висісти з трамваю, не перепливала пароплавом по Дніпрі, не виглядала з вікна. А проте вона існувала в кожному куточку, на кожному місці. Якщо б це було можливе, він казав би кожному, кого стрінув на вулиці: знаєте, там у Львові є така Галка. Галка, дівчина блакитно-ока з насмішливими губами. „Пані“.

Найважливішою його турботою в часі його службового виїзду була непевність, чи Галка хоч трохи тужить за ним.

Не дізнався ніколи чи тужила, але трохи думала. Призналася йому в цьому. Попросила його о п'ятій годині зайти до неї. Дома вона була Галюся. Батько зробив на нього враження людини охопленої рямками, мав якусь незнану Юркові ввічливість у словах і дбайливість за нього, гостя. Мати приглядалася до нього крадьки і вгощала кавою. Майже замучували його: прошу брати, прошу пити, може ще? Прошу ласкаво. Питали, як виглядає Київ, чи є там українські школи і чому так мало авдіцій українською мовою пересилає радіо столиці України? Батько був там. У вісімнадцятому році. Коли добре подумає, то щось нагадується йому прізвисьце Лисаченко... Має свояків у Винниці?

Юрко не звик до таких питань, він боявся їх. Тут сипали прізвиськами свобідно й легко, без страху, що це когось, чи їх самих введе у нещастя. Його питали, чому в приватному домі не можна мати забороненої книжки, коли це нікуди не поширюється і остаточно це чиясь власність. Юркові ставало гаряче

від цих питань, огортала його непевність, але напроти сиділа Галка і від цього кудись дівався страх.

Вийшов від них повен дивних вражень. Йому був чужий цей світ, повен церемонії і припрошувань, дивне було це почуття власности, що відчувалося майже в кожному реченні, все виглядало якось вузько і самолюбно. В той же сам час той світ розгортав широко рамена до людини, до знання, до віри. Могли щось любити й одночасно трохи сміятися з цього. Галка була мистцем у висміюванні. Робила це без злоби, а якось легко і весело, аж стримував себе, щоб не сміятися й собі з речей, з яких досі йому було заборонено сміятись. Всі „мітинги“, всі профспілкові збори, всі дії в амбулаторії, якщо вони не були зв'язані з чимсь болям, були для неї нагодою до сміху. З себе вона теж вміла посміятися і це виходило в неї так принадно, що пропадав за нею щораз більше.

Раптом почав за неї боятися. За її нестриману мову, за її щирість. „Боже, — казала вона, — ці »совети« такі смішні з своєю повагою до буденних справ! Несуть культуру в світ! Теж думка! А що ви думаєте, — це вже до нього, — що за дві тисячі років тільки християнської ери, світ не створив собі культури?“

— Галочко, прошу тебе, накручуй іншу платівку. Ти не знаєш дійсности!

— Боже, Юр! В тебе заборонено навіть сміятися! Чому ти ніколи не смієшся? Ти такий молодий, а ходиш, як караван!

— Що це таке караван? — питав зовсім прибитий.

— Такий віз, яким везуть мерця. Він чорний, особливої форми. Ти мені його нагадуєш. Треба на все вміти поглянути збоку! Тоді все виглядає інакше. Тоді стає весело. Ну, попробуй! Ти думаєш, що я сміюся тільки з того, що довкола мене? Запевнюю тебе, що з себе я сміюся найбільше. Це дає можливість... все переносити!..

Вночі мучили Юрка чорні думки. Вранці боявся спитати, чи Галка прийшла до праці. Вона могла зникнути однієї ночі і ніхто б навіть не знав куди. Їх бачили разом. На ньому це теж могло відбитися. Але тепер він не думав про себе, він тремтів за неї. Від якогось часу намагався говорити з нею тільки при свідках і лише очима зраджував те, що почував.

— Як справи, Галино Володимировно?

Але Галка була неможлива. Мала цілком неймовірну відповідь:

— Перевиконали плян, товаришу докторе. Вириваємо більше зубів, як було призначено!

Вістка про війну з Німеччиною цілком прибила його. Знав, що його знову поклечуть. Не було в нього бажання битися за добро чужих собі людей, ні визволяти когось з сумнів-

ного ярма. На світі існує тихе, спокійне, родинне життя, на світі існує дівчина, що робить те життя приманливим і цікавим.

— Ну, як же тепер буде, Галко? — спитав. Притягнув до себе малесенький альбомик, в якому вона накресливала те, що їй подобалося, і написав на першій сторінці: „Згадай хоч іноді. Юрко“.

— Не можна згадувати того, хто не зникає з думок, — сказала вона. — Він існує і все. Яка досада, — докинула, сховавши голову на його грудях, — знати, що близько визволення і близько... втрата...

Тепер він на сто відсотків був певен, що вона ворог народу, але й знав, що вона кохає його, а він ладен віддати за неї все.

— Чому? — шепнув він їй в саме вухо, бо таких справ не обговорювали голосно. Пригорнув її міцно до себе, може це була остання нагода й остання хвилина, коли були самі і з собою. — Чому, скажи, чому ти не любиш нас? Чому німці тобі ближчі і ти чекаєш їх? Чому ти віриш у перемогу їх, а не нашу? Чи ти думаєш, що вони дадуть тобі волю, якої ти прагнеш?

Вона не відповіла відразу.

— Юр, — сказала нарешті, — ми з тобою інакше росли. Кожне з нас жило в іншому світі. Ти, певно, полюбив свій світ, а я свій. Але ми любимо одне одного і могли б створити собі власний світ. Може тоді ми більше розуміли б усе, що вже за нами і те, до чого кожне з нас змагає. Якщо б ми обидвоє опинилися десь далеко за межами нашої землі, в якихсь зовсім інших обставинах, ми правдоподібно могли б говорити про те, головнo, говорити відверто. Але що говорити сьогодні, коли ти вже відходиш і коли ти знаєш тільки свій світ і не знаєш, що можуть бути інші цілі та інші ідеї високі, святі! Ми тут любимо волю і змагаємо до неї. У своїм краю хочемо говорити своєю мовою, мати своїх володарів. Ти думаєш, що я чекаю німців? Я нікого не чекаю! Я хочу своїх! Ти не цікавишся, що скрізь в'язниці? Вони переповнені. З них зникають люди, приходять нові. Хто там сидить? „Буржуї“? Капіталісти? Ні! Селяни в свитках, жінки в вишиваних сорочках, робітники, інтелігенція. Ти можеш зійти цілу Західну Україну з рефлектором у руках і не знайдеш ні одного українського капіталіста! Такого справжнього капіталіста. Але бажання волі знайдеш скрізь, у кожного. За ціну побоїв, в'язниці, заслання! Воля! Загальна, особиста воля, чи ти розумієш, яке це чудове? Ні, ти не знаєш, ти вже мінився на обличчі із страху за мене, я знаю! І ти питаєш мене, чому я не люблю вас! А я питаю тебе, чому ви не любите нас? В чому наша провина супроти вас? Що ми взагалі прийшли

на світ? Ну, не бійся, Юр, я ж говорю пошепки. Це на прощання тобі, щоб ти знав, що серце може битися ще іншим ритмом!..

Залишив у її альбоміку три слова і взяв палкий поцілунок на дорогу. Знову мав зірку на вояцькій шапці, на широкому поясі наган, на ногах чоботи. Своє нове вбрання зложив у валізці і просив у Галки дозволу залишити його десь у темному куточку. Потім написав до неї з фронту. „Німець б'є не на жарті, але ми теж сильні. Це вже війна не на життя, а на смерть. Проте я вернуся до Тебе!“

Кулі літали над його головою, але він був спокійний. За ним була Галка. Він охороняв її. Він раптом мав мету і ні про що не думав, тільки про неї. Але коли почали відступати, коли Львів залишився за ними, а Галка віддалювалася щораз більше і зникала для нього, відчув, що не бажає воювати. Давав своє молоде життя в той час, коли воно було потрібне для неї. Не міг принести нікому щастя тим, що йшов знову за Збруч, до свого давнього життя. Чи Галка ще була? Чи Галку оминули всі небезпеки? Цю Галку, що так любила волю? Може знайшла її вже в смерті?

Не міг стерпіти запаху поту, юхту й махорки. Кулі не свистали вже над головою, частина була в відвороті. Не міг слухати палких слів політрука, повних віри у перемогу. Там залишалася Галка. Заховався в житі коло містечка Копичинці. Скинув шапку й чоботи, залишив собі тільки пістолі. На всякий випадок. Частина була в відвороті, проте його втечу помітили. Дощ куль з кулемету перейшов по спілому збіжжю. Прилип до землі, мав її на устах і в носі і казав собі, що нічого йому не станеться, бо хоче ще бути з Галкою і бачити інше життя, що проходить. Двічі сонце перекотилося над ним і двічі була ніч. Мав терпкий смак в устах, а шлунок корчився з болю. Десь близько горіло, а щось важке їхало дорогою й полями. Горою летіли птахи з алюмінію. В селянській хаті дали йому черевики і світку, напоїли молоком. Казали йому: „Доробився ти, бідаку, та й не знати за що!“ Змінили його вигляд від ніг до голови.

Тепер він стояв край дороги і дивився, як переходили чужі війська. Дівчата, що стояли недалеко, мали китиці квітів у руках, але не віддавали їх воякам, а ховали за себе. Виглядало на те, що не той прийшов, кого чекали. Вояки, що минали їх, були русяві, мали веселий погляд очей, залюбки дивилися за дівчатами. Казали: „тешек?“ „кисинем ситнем“ і „йонапот“. Харч везли в великих кошах на кінських хребтах, виглядали, як мандрівники з якихсь дуже давніх і спокійних часів. Юрко дивувався, що перед таким ворогом, „його“ робили відворот.

Прибув до Львова із схвильованим серцем. Скрізь було ніби так, як залишив, а проте відчувалося вже якесь інше, хоч ще не виявлене для нього життя. Повен непевности й неспокою підходив до дому на вулиці Супінського. Завіси по-давньому повівали у відчинених вікнах. За одним із них можна було помітити зариси пальми. На його дзвоник ніхто не вийшов. Юрко скуплено дивився на золоту кульку, що була замість клямки. У сходовій клітці було пусто, проте кожної хвилини міг вийти хтось з сусіднього мешкання, надійти з вулиці. Його могли пізнати, хоч селянська одежа змінила його. Не знав, що в такому випадку робили б. Годі було довше стояти під дверима, а проте не мав сили відійти. І куди йти? До господині, що казала „прошу“? А як вона поведеться, коли впізнає його? А втім, що з Галкою? Чому її нема? Де вона? Що з нею? І де її батьки? Чому така пустка й тишина в мешканні, хоч вікна відчинені?

Але вона прийшла. Юрко втратив віддих. Була жива, здорова. Виявила очима свою радість, хоч у першій хвилині не впізнала його. Але він відразу помітив у них тінь. Приложила своє обличчя до його. Сказала:

— О, Юр...

Зараз виявила свою турботу. При відході більшовики забрали її батька. Старий професор в окулярах на зачервонілих очах, за словами якого відчувалося щось ніби культуру віків, несподівано зник. Галка шукала його скрізь, у кожній в'язниці і не знайшла навіть сліду.

Так, вона була ця рідна, своя, золота Галка і їй у першій мірі треба було признатися в тому, що тепер неймовірно гнітило душу, давило каменем, не дозволяло глянути їй у вічі.

— Знаєш, Галочко, я не Лисаченко... Я далекий родич гетьмана України, Розумовський... Але я Юрко, це так. Чи можеш зрозуміти мою брехню, Галочко?

Дивилася в його очі. Довго. Поважно. Потім сказала коротко й просто:

— Можу.

Ходив з Галкою по келіях і в'язничних подвір'ях. Люди обстукували стіни, копали землю, шуміли, кляли, грозили. Слухали кожного, хто знав щось сказати. Приглядалися до трупів, яких викрито в землі. Були попалені і полляті вапном. Їх обличчя зникли. Коло одного трупа було немовля. Ніхто не знав їх імен. Страшний сопух не дозволяв віддихати. Тримав на носі хусточку і штивними кроками йшов поруч Галки. Батько, — думав, — батько. Мій і твій, Галко. На мурі, що оточував в'язницю, прибито повідомлення: „Інших двісті трупів у такому розкладі, що їх неможливо розпізнати“.

Ішов з Галкою за цілим рядом домовин на спільному похороні. Дивився, як з кожного боку цокали фотоапарати. Слухав палкої промови над великою могилою. Нових слів, нової думки, нового осуду справи.

— Спіть спокійно, борці за волю, що вам на ім'я таємниця! Ми не знаємо, хто ви і відкіля, але ми знаємо, що ви своє життя віддали за волю, що вас розп'яли за правду, як колись Христа...

— У своїх думках я ховаю свого батька, — шепнула Галка. — Проте знаю, що як тільки повернуся додому, буду знову чекати його повороту.

Заходили в нього якісь дивні зміни, вже сам не знав, чи почалися саме тоді, чи ще швидше. Жив досі в іншому світі, що інше бачив, чого іншого його вчили, аж впоїли віру, що щастя на землі це єдине і замкнене в собі поняття, а можливе тільки тоді, коли на світі не буде ні одного капіталіста, пролетарі всіх держав подадуть собі руки і запанує рівність, братерство й воля. Фабрики робітникам, земля селянам. Все. Це було, ніби ненарушена святість. Що може для людини існувати ще якась інша святість, схоплена п'ятьома зміслами і не схоплена ними, цього він не догадувався. Це прийшло до нього на цьому клаптику західніх земель України, де люди вірили, що щастя для них можливе тільки тоді, коли всі, що почувують себе українцями, бідний, чи багач, селянин, чи інтелігент, робітник, чи священник, подадуть собі руки в святій єдності і створять щастя, якого вони прагнуть, не накидуючись з ним нікому. Не бажали чужого поняття щасливості, ніби це було якоюсь хемічною формулою, придатною для інших елементів. До того явно і для нього до смішности поважно впліталось віру в щось, чого ніхто не бачив, не чув і, власне кажучи, не розумів, що панує над світом і провадить людське життя у нескінченість. Власне не життя, а це щось, що називали душею, що приходило від Бога і поверталось до нього. Тіло було щось наче одяга, для якої всієї своєї уваги аж ніяк не можна віддати. Це було те саме, чого колись навчала його мати, але воно відплило від нього разом з дитячими роками. Юрко не був би такий здивований, як би відкрив це в людей простого серця і малого розуму. Але він бачив людей поважних, людей науки, старих і молодих, що мали в собі цей незрозумілий йому непопеліючий вогонь, щось ніби червона лямпочка перед образом Богоматері і Миколи Чудотворця в домі його батьків...

Незабаром після свого прибуття до Львова стояв з Галкою перед тетраподом у храмі св. Юра. „Чи маєш добру і не примушену волю взяти Галину, що її бачиш перед собою, за жінку?“ — спитав його священник у ясных ризах і в хмарах

кадильного диму. Юрко відповів радісно і звучно: „Так!“ Він це міг кричати на весь світ. Чому так урочисто? — думав він. Запах кадила, що ним насякли мури старого храму, світла, обличчя святих, сьвященик у ризах — все це було для нього нове й незнане. Йому було радісно, він хотів сміятися, танцювати, цілувати Галку. Чому тут так поважно, коли це радісна хвилинка мого життя? У Галки такі дивні очі. Що вона думає? Говорить до Бога? Як говорить? Так, як до мене? Просто і щиро? А що Він бачить? Її, чи те, що вона почуває в душі? Як можна бачити те, що почуваємо в душі? А Галка вже моя дружина, але цього не бачить ні мати, ні батько. Розлогий Діп, дім з терасою, закручений коридорик, що провадить з кухні до передпокою, налякані мамині очі. Мамині очі...

До Галки можна було йти з усіма питаннями. В неї все виходило просто і нескладно.

— Ти віриш, Галко? Так таки справді віриш у Бога?

— Я дуже хочу вірити.

— Хочеш?

Від Галки завжди приходили несподівані відповіді. Так, вона боялася втратити віру, бо віра, це щось, що дає силу і якісь дальші вигляди людині.

— А для мене було б страшною кривдою, якби все кінчилося тим, що тільки на землі. Був би жах умерти і не знати, що там далі й далі, де інші планети і що це таке Нескінченність.

Так, відбігала кудись від життя, а проте трималася його якимось сильно і владно. У неділю й свята йшов з нею до св. Юра на „девятку“, бо про це просила його мило і по-дитячому покірно. Приглядався там до неї, бо робилася якась інша, поважна й сіяюча, а коли виходила відтіля, мала для нього усміх. Але який усміх! Він чарував, підбадьорював, вносив у душу ясність. „Можливо, що для таких як ти існує Нескінченність, думав Юрко. Але не для всіх. Е-е не для всіх. І він в думках оглядався на своє минуле життя і шукав людини, що надхнула б його на таку ж думку. Можливо, що життя повторюється і людина ступає на щораз вищий щабель, щось ніби учні шкіл і інститутів. Галка, це мабуть вищі студії. Але я? Він йшов до церкви, коли там були люди, а перед вітварем відправляв сьвященик, або коли там було порожньо і чекав, що щось заговорить в його душі. Але там була мовчанка. Ні, не мовчанка, а виринали якісь справи і якісь питання, що не мали нічого спільного з цим освяченим місцем. Він приглядався до дій сьвященика, ніби до актора на сцені і думав: чому він це так робить? Що це значить? Він, сьвященик, за мало виявляє свого власного почуття віри, він поганий актор.

Зараз він ловив себе на таких думках і сам собі казав, що від такого наставлення душа мусить мовчати. Коли ж у храмі було порожньо, він бачив тільки мовчазні стіни, страждальні обличчя святих, „павука“ з електричними свічками, червоне світло лямпочки перед образом „Тайна Вечеря“. Таке світло горіло теж там, у мами. І ця думка зараз наводила на пам'ять образ матері, він бачив тільки її тендітну, рухливу постать і ніщо інше не мало доступу до його думок. Живеш? Живеш ще? — питав. Але душа мовчала.

— Як же в мене „насадити“ віру, Галочко? — питав напів жартома, напів із насмішкою. Але Галка тим не турбувалася. „Прийде само собою“, казала і не накидала, не змушувала його ні до чого. Мабуть, це було причиною, що так багато думав про те. Ще за довго до того, поки прийшов на світ син, спитала його, як називався його батько. „Родіон“, відповів. „А чому питаєш?“ Галка мала свою віру, свій погляд і свою традицію. Все тут, на цій землі короля Данила, було таке сильне і вперте. Син мусів мати імена своїх дідів. Отже Родіон Володимир. Погоджувався на все. Не міг інакше. Якось ніби без своєї волі і бажання взяла його під свій вплив, хоч цілком не мав враження, що стратив свою волю. Іноді Галка видавалася йому прекрасним спеціалістом якоїсь незнаной йому професії. Не стратила для нього свого чару, коли стала мамою. Ні, навпаки, була якась нова і по-іншому приманлива. Коли Родко (не був „Родя“, як батько, а проте був це малий Розумовський) почав вже говорити, Галка проводила йому молитву: „Боже, дай здоров'я мамусі, татусеві, дідусям і бабуням і цілому українському народові“. Малий додавав ще з власної пильності: „І Костеві та його автові“. Кость був молодий шофер, що мешкав у їх камениці та інколи підвозив Родка авто.

„З Родка виjde щось цілком інше, як з мене — думав Юрко. Його розніжувало те, що цей малий хробачок, який ще багато не вмє сказати, просить цього незнаного йому, Юркові, Бога, за здоров'я для нього, його мами та батька.

Включився в життя нової сім'ї і чужих обставин. Професор не вернувся, але все чим жив і створив за час свого існування, жило навколо Юрка і поволі переходило на нього. Навчився говорити „прошу“ і „перепрошую“, сам не знаючи коли. Галка більше не вживала цих слів, вона говорила „пробачте“ і будувала речення на його лад, але він цього не помічав. Його волосся не літало вже свобідно над чолом, воно прилягло до голови, ніби темного кольору шапочка, бо так там виглядали інші. Їв нові страви і читав газети та книжки з іншими думками. Світ прибирав інші зариси, культура мала інші розміри, а ідея якось розділилася і була для кожного

інша. Ще вчора було це великою заслугою бути комуністом, а сьогодні це рахувалося злочином. Ще вчора мав обмежений круг думок, а сьогодні міг роздумувати й говорити, що хотів. Йому здавалося, що хтось кинув його в чисту, але холодну й глибоку воду і йому доведеться напитися трохи водички, заки відчує наसолоду в плаванні в ній.

Вісім годин денно мав знову на собі білий лікарський халат, в руках мале люстерко і сонду. Приходили до нього люди з хворими зубами, яснами, як і досі, але тепер вони наче змінили свої обличчя. Іноді вони затурбовано мовчали, іноді нарікали. Відверто, не перебираючи в словах. Думали, що нарешті вже буде Вільна Україна — казали. — Але куди там, нове ярмо! Чому німці відразу не створили української дивізії, вона здобула б для краю волю. Скрізь роблять свій „Райх“. Невже думають, що хтось для „Райху“ буде це все терпіти? Прилучили Галичину до польських земель! Зробили з неї якусь Генеральну Губернію — подумайте! Ніхто тут більше не бажає того, що було, а ще у виді якогось дивовижного політичного твору! Львів — діло короля Данила. Львів — перлина Галичини. Галичина — західна частина України. Треба, щоб це вже нарешті всі знали!

Юрко мовчав. Він був засоромлений цією відвертістю і щирістю слів, якої він не знав і до якої не звик. Його питали здивовано: „ви українець?“ Потім згрідливо махали рукою: такий він і українець! Юрко помітив, як сердечність, що оточила його з усіх сторін у перших днях після втечі, перетворюється в холод і недовір'я. Хто зна, що в ньому сидить? — казали. — Та Галка, така прекрасна дівчина, палка патріотка, теж не мала за кого вийти! Хто знає, чи він не шпигун?! Це навіть небезпечно, бо через неї можна не одну таємницю знати! Таки „совет“ він і кінець!

Юрко знав про ті розмови, хотів він, чи ні, цікаві вони були для нього, чи ні. Спершу безмірно щасливий, почав дедалі почуватися немов та селянська дитина, що вже покинула село, але ще не вжилася в місті. Бачив тепер кожну річ із двох сторін, а в душі носив роздвоєність. Звук заборонених пісень, які ще так недавно товаришили його юнацьким рокам, вливали тепло в його душу, не своїми словами, а звуком, бо в ньому був спогад минулих років, дому, батьків. Тут усе було нове, подекуди чуже, але мало в собі якийсь чар, що манив його. Проте одне й друге в тому часі стояло на віддалі від нього...

Зразу з напруженою увагою слідкував за тим, як німецькі війська просувалися в глибину України і на північ на російські землі. Вони були все ближче і ближче міста, в якому вродився і ріс. А потім, коли і його зайняли, знайшов із Галкою

спосіб переслати до мами коротенького листа. На диво, в суматоху тих днів, лист дійшов, куди його призначили, але повернувся з допискою: „Похована на Покровському кладовищі“.

За деякий час жив немов на вулькані. Слово „спокій“ стало знову незнане. Затихлі досі поляки раптом ожили і нагадали собі, що до тридцятьдев'ятого року Львів входив у склад їх держави. На вулицях Львова падали від скритих куль визначні українці. Лікарі. Ніхто не знав, на кого і коли прийде черга. Ліси заройлися від партизан. „Зелені кадри“ — назвали їх. Не мали зброї, але мали ідею, яка приносила їм успіхи. Воювали на всіх фронтах: боролися проти німців, більшовиків, поляків. „Банди“, казали на них чужинці й боялися й рахувалися з ними. „Герої в лісах“, казали українці і всміхалися приховано. Одні схвалювали, інші обурювалися, але воно охопило край, наче повінь, що заливає землю і не рахується ні з чим. Вечорами можна було бачити, як полями йшли селянські хлопці з вузликами в руках і ніхто не питав, але кожен знав, куди вони йдуть. На мурах міста афіші закликали вступити до першої дивізії „Галичина“, але люди махали руками. Тепер? Запізно. Фронт з усіх сторін тріщав. До того ж населення вже знало, що німці не прийшли, як визвольники, але як нові поневолювачі й визискувачі. Проте дивізій склеїли. Одні пішли з власного переконання, що здобудуть бажану волю, другі за намовою, треті примушені кимсь або чимсь. Юрко слухав палких слів на вічах, дивився, як прощали хлопців і задумано вертався додому. До Галки, до Родка і до малесенької Лялі. В його душі була така сама мовчанка, як і тоді, коли заходив до храму.

— Галко, — сказав їй, — в житті треба в щось вірити, щось робити, правда?

— Робиш, — відповіла коротко.

— Людина приходять на світ на те, щоб бути корисною народові... — склеював свої нові погляди.

— На мій погляд так, Юрчику, — знову коротка відповідь.

— Як же це так: інші пішли з ім'ям своєї батьківщини на устах... а я тут...

— Віриш у те?

— Признатися... ні!

— Не роби нічого без віри.

Те, що сталося незабаром, було для нього самого несподіванкою. Не був впевнений, чи на сто відсотків вірить у те, що робить. В їх квартирі часто з'являвся давній знайомий Галки, молода людина з запалими лицами і багатомовними ру-

м'яницями. Його темнокарі очі горіли фанатизмом. Коли появлявся в них, про ніщо інше не було мови, тільки про події в краю. Про помилки німців, про їх відношення до українців (якщо йдуть в якийсь край, то повинні б хоч знати який наріз його заселює, чим він живе і чого бажає!), про щораз більші „лісні кадри“, надії, що їх покладається на них і про страх, який збуджують у чужинців.

— Надія мала, — казала Галка, а молода людина морщила чоло і незадоволено дивилася на неї. — Доказ існування, це так. Але воля для краю від їх дій, створення самостійної держави — як можна в таке вірити? Я тобі зараз скажу, чому я ні одним словом не заохотила Юрка, щоб він вступив до дивізії. Я думаю, в тебе нема таких думок, що причиною цього був мій страх перед утратою чоловіка і батька моїх дітей. Ти знаєш, що коли йде про загальні справи, я вмю бути тільки українкою. Дивізія? Наша дивізія? В нашому понятті вона наша, це правда, але крім нас існує ще світ, той, що тепер близько нас, тобто німецький і той інший ворожий йому. Для того світу — байдуже одного, чи другого — наші хлопці будуть частиною, що бореться для Німеччини — до речі кажучи, тут у нас, в чотирьох стінах — тої Німеччини, яка на те не заслужила, бо не признає нікого, тільки себе. Чого ж тоді йти і давати своє життя?! Ти маєш може інші погляди та інші розрахунки з того, але я тобі вияснюю, як я думаю. Інша справа „Лісні кадри“. О, це наше! Наше і ніхто нам цього заперечити не може!

Юрко сказав з надумою:

— Питання стоїть, чи доцільне це, бо вигляди цієї боротьби...

Молода людина скочила. Ця розсудливість! Цей брак віри! Це признання сили і переваги тільки за ворогом! Але Галка всміхнулася до нього і зараз заспокоївся.

— Вигляди, — сказала вона, — які можуть бути вигляди, коли довкола узброєні по зуби вороги? І не один, а багато їх! Нові жертви, от які вигляди. Проте, Юрчику, треба йти, бо інакше не може бути. Мусить бути доказ нашого існування. Ах, Боже, іноді, коли так глибоко подумаю про це все, то така бере мене досада, що я її просто висказати вам не всилі! Ну, живеш на землі в виді живого трупа! Нічого для тебе нема і нічого тобі не дозволено. Близні, тобто сусідні народи, тебе просто не помічають, немов ти дух безплотний, прозора і без ваги! Жити хочеш, розвиватися, створити, свободно, на повні груди віддихати, говорити без страху, ходити не оглядаючись, не відчувати до нікого ненависти! Ах, Боже! Ніхто нас не визнає, ніхто нас не любить, історію нашу творять самі жертви! Доки того? Досить! Досить!

— Не можу порадити собі з цим, — казала ще, — ми самі видаємося собі цінні й великі, ми самі знаємо, що ми існуємо, але чужинці дивляться на нас і не знають, що ми — це ми. Огидне, понизливе почуття. „Поляки“, скаже на нас не один і зараз буде думати про твори Пруса, Жеромського, Коженювського й Ожешкової. „Русські“, скаже інший і нагадає собі Достоевського, Тургенєва, Чехова і Гончарова. А чому, як дивиться на нас, не думає про Лепкого, Коцюбинського, Нечуя-Левицького, чи Франка? Чому? І тому, Юрчику, йти треба, без огляду на вигляди і на наслідки і тільки каліки повинні залишитися дома!

Юрко дивився на неї. Намагалася вичарувати якусь зачіску з майже ще лисої головки Лялі, його маленької донечки. Страшенно поважно тим займалася. Виглядало, ніби не знає, що її слова такі поважні в наслідках і для неї самої. Він не міг би з чистою совістю признати, що це тільки вплив і такі слова Галки довели до того, що опинився в лісі. Може в деякій мірі і слова молодого підпільника з рум'янцями на худорлявому обличчі, а може і власні нові думки причинилися до того. А може це те призабуте, заховане десь глибоко-глибоко, що бажав вщепити в його душу батько і за що билися вони колись з Никіткою? — Треба лікарів, медсестер, медиків, взагалі людей, які розуміються на перев'язуванні ран і лікуванні їх, — говорив підпільник. Юрко був зубним лікарем, але він знав, як перев'язувати рани, як давати першу допомогу, та що взагалі робити з раненим.

Галка мала страшенно сухі очі, коли відходив, потайки, заховуючи всю обережність. Вірила, що тоді, чи тоді загляне до неї. Проте попередила:

— Якщо мало б статися так, що знову прийдуть комунисти, я виїду з дітьми, Юрчику. Я мушу виховати їх так, як бажую. Я думаю, що це дуже важко кидати свою батьківщину, але я не можу стерпіти навіть думки, що передо мною зачиняється двері в широкий світ!

Потім вона ще додала:

— І цієї згадки про ці попалені трупи...

Лягла між ними просторинь піль і таємниці лісу. Прізвища людей, що були в землянках і криївках, залишилися десь поза їх межами, тут були тільки псевда. Юрко став „гетьманом“. Дивився на вперту, інколи безнадійну працю молодих хлопців і сам не знав, що саме відчуває. Не мав у собі їх палкості, тільки подив і прихильність і ще страх за них. Бачив їх дрібні перемоги, що в тих умовах боротьби зростали до велитенських успіхів, їх муравлину працю, що розліталася за одним порушенням химерної природи, чи людей і почував, як поступово вкорінюється в їх справи, як болять його невдачі,

а насолоду приносить успіх. Коли лягав на короткий, чуйний відпочинок, був у думках поруч Галки й дітей і спершу ще сам себе питав: як це так, що я тут?

За письмовими столами, за склянкою пива, за вечерею люди питали один одного: Яка ціль? Як можна було довести до чогось подібного?! Сидять хлопці в лісі, мають одну кулю і воюють на всіх фронтах з вояком, що має найновішу зброю?! Чи це розумно?

У лісі цього не питали. У лісі тільки вірили. Все йшло само собою. „За ніяким зеленим столом не видумав би таке“ — думав Юрко. Вміли здобути все, що потребували. Знали чого хотіли. Далеко думкою не могли сягати. Могли згинути кожної хвилини. І виконували те, що вимагала хвилинка. Мали допомогу в селян, Старих, молодих і навіть у дітей. Хлопці, що були з ними, не були капіталістами. Приходили з-під селянських хат, із мурованих великоміських домів і це все спершу дивувало Юрка. Колись він інакше уявляв собі „ворогів“. Приглядався до них, як виконували якесь бойове завдання, як господарили в лісі, як слухали в тіні дерев Богослужби. Обличчя мали спалені сонцем і вітром, небезпека, голод, боротьба вирили на них тавро жорстокости, але коли перед польовим вівтарем стояв священик у ризах, обличчя їх ясніли й лагідніли і щось майже дитяче-невинне виглядало з їх очей. „Боже, думав розгублено Юрко, Якщо Ти справді пануєш над світом, якщо Ти скрізь є і все бачиш, невже не вважаєш тих хлопців гідними дати їм те, чого вони бажають?“

Оксана з'явилася в лісі зараз після того, як зрадив Павло. Власне, Юрко ніколи не знав, що в Павла є сестра. Думка про Галку й дітей вискакувала в його голові в кожній порі і серед усякої праці. Де вона була? Що сталося з нею? Воєнна хуртовина над світом уже проминула, але від того стрільцям не ставало легше. Землянки, трупи, ранені, вибухи набоїв, пожені, то голод, то надмірність їжі, переходи вдень, переходи вночі, кров перемішана з землею, кров розлята по снігу... Що з тобою, Галко? Де ти, Галочко? Ти і малі?... І знову трупи, відморожені руки й ноги, ранені, перехід з місця на місце, нора під землею.

І от Павло зрадив. Цей тихий, відданий, але не витривалий стрілець заломався, коли його зловили. Пішов провідати батьків, що учителювали в містечку і попав у руки большевицького відділу. Коли почали допит, показав їм дорогу в ліс. Там цього ще не знали. Дізналися, коли прийшла Оксана. З'явилася перед ними селянська дівчина в горботці і вишиваній сорочці, а на плечах холіталася твердо заплетена коса. Її ноги були припорошені, тут і там кривавили. Мала в руках

прутик і виглядала піби пастушка, що шукає за заблуканою коровою. Ніхто не знав, що це Павлова сестра. Не знали чого чекати від неї, як дійшла до них. Павло був міський панич і навіть до лісу вносив трохи елегантности й шику.

— Я Оксана, — сказала вона, — Павлова сестра. Він вас зрадив. Вас оточують. Кажуть, що підпалять ліс. Стоять під лісом. Я прийшла направити його провину.

Звичайно, в те „направити“ ніхто не повірив. Як могла направити таке зло ця дівчина з прутиком у руці, ця перодягнена паняночка, коли їх оточують?!

— Як вас перепустили? За вами ніхто не слідкував? — спитали її.

Юрко дивився на неї. Її обличчя страждало. Але в очах була рішучість.

— Мене не хотіли пустити. Я плакала. Казала, що моя корова пропала десь у лісі. Нехай пустять пошукати її. Коли вийду з коровою, побачать, що не дурю їх. Не погодилися відразу. Але потім сказали: ну, подивимося.

Вона поглянула на всіх тим своїм страждальним, але рішучим поглядом і сказала:

— Тепер знаєте, що вам робити. Кажіть, куди маю піти. Дайте мені корову, нехай вийду з лісу. Ви будете мати трохи часу. Швидко кажіть, що маю для вас зробити!

Дали їй єдину корову. Юрко довго потім мав перед очима невелику постать в гуцульській одежі, тверду косу, що холіталася на плечах у такт її рухів і прутик у правій руці. Обабіч її постаті то висувалися то ховалися боки корови, що подратовано крутила хвостом, видно, незадоволена із швидкої ходи. Минуле засунулося за заслону, теперішнє заслонило все. Кожен знав, що йому робити, де його місце і те, що витшпи ціло, завдячували тільки Оксані. Чолове місце в житті Юрка зайняла тепер Ідея. Для неї калічили, сліпли, вмиралі, для неї прийшла в ліс ця міська дівчина, щоб змити провину брата. Десятки разів бачив і співдіяв Юрко у завданнях лісовиків. Переживав невдачі й успіхи. Але вперше тоді, коли в лісі з'явилася Оксана, він відчув, як твердо, як вкорінено він всяк у своє нове існування. Спасити всіх, самому залишитися живим, не лишити ворогові нічого. Він і ці хлопці, ці хлопці і цілий нарід, це було одне велике поняття.

Коли прийшов наказ рейду на захід, радів, що зможе світові сказати правду і здобути допомогу. А світ відкривався перед ним, нові села, міста і люди, але звідусіль чигала небезпека і ніхто не хотів слухати його слів. У цьому новому земному просторі проїздили потяги, авта, мигали літаки, а вони мали тільки власні ноги і ще темінь ночі, що їх охороняла. Ясність дня була зрадником, їй не можна було довір'яти. Лю-

ди, що говорили щораз іншою мовою, були, як день і ніч, прихильні їм і ворожі. Мали для них кулю, або добре слово. Галю, чи ти щораз ближче, чи щораз далше від мене? Яюсь не вірив, що може знову стати людиною, коли з гуртом стрільців пробивався на захід. Почувався твариною, коли крадьки проходив чужими землями й державами, твариною, що її вигнали з її леговища і на кожному кроці можуть зловити, або вбити. Ніякі слова не приходили йому на думку, нікого не було, щоб їх слухав. З краю вийшло їх восьмеро, а над Дунаєм було тільки четверо і Оксана була тою, що найбільше вірила в своє життя.

— Е-е, де я так скоро можу вмерти? — казала. — Ніс її на руках, як мала прострілену ногу і дивувався, що його минають кулі. Дівчина була легка, але йому починала здаватися тягарем понад міру.

— Пусти мене, — просила над його вухом. — Чи ти думаєш, що сама не зайду? В доказ вдяки запрошу тебе на своє весілля за старосту!

Юрко сам перев'язував їй ногу. Не було весело. Він це знав. Треба було спокійно лежати з ногою підтягнуеною вгору і лікувати її. А вона звисала на діл і холіталася в ході. Але Юрко вже навчився покривати сміхом біль і турботу. Відповів:

— Це ще питання, чи знайдеться молодий!

Очі пекли від недоспаних ночей. Ненастанна напруга нервів викликувала почуття подібне до гарячки. Люди здавалися недійсними. Між ним і ними була заслона з прозорої матерії. Мав цілком пересохле горло і захриплий голос, коли нарешті побачив однострій американського вояка.

Нарешті був знову дім, в якому міг спокійно, не оглядаючись на боки, поголотися і переспатись. Були нові люди, ввічливі і навіть привітливі, що хотіли знати, хто вони і відкіля з'явилися. Мали багато зрозуміння для перестріленої Оксаниної ноги. Але коли хотіли зробити світлину, вона сказала, що дозволить фотографувати тільки свою ногу. Якийсь журналіст записував усе, що йому казав Юрко. Віджила свіжість думки, як тільки поголився і переспався. Говорив коротко й ясно, хотів, щоб усе пішло простою дорогою з його душі в душу людини, що все те записувала.

Потім охопило його особливе, зовсім розніжнююче почуття. Прийшли газети в рідній мові і прийшла одежа. Збирана, дарована, різного кольору й розміру одежа. Плащі, штани, черевики, шапки й білизна. Не забули і про цигарки. Це був подих Рідного Краю, своїх людей. Разом із цим прийшла вістка, що повно тут його земляків, вивезених німцями на роботи, евакуйованих, утікачів. Жили в касарнях, що їх називали таборами, мали свої національні управи, школи, уста-

нови. Ці люди дали їм, що тільки могли і мали, подбали про духовний і тілесний корм для них. Газети мали запах волі, виходили не ховаючись, писали багато про Рідний Край, про хлопців у лісі і трохи сварилися з собою. Спершу це дивувало, розчаровувало, а навіть лякало Юрка. Це було нове й неочікуване для нього. Деколи здавалося, що поза межами батьківщини земляки розбивають величаву будівлю, яку там будують. Ладен був говорити про те багато й широко, але коли вже сам опинився в одному з таборів, віджила звичка приховувати свої думки і не промовив ні слова.

Управа одного з таборів прийняла його на мешкання, хоч не мав ніяких паперів. Оточили його опікою, пані з жіночого товариства по черзі харчували його в себе, подбали про одержу й білизну. Ці жінки мешкали тепер над Ізаром, Інном, чи Лехом, але душу мали таку, як над Дніпром, Бугом, чи Дністром. Були гостинні, готові до жертв для своїх бійців. Управа мала в таборі приятелів і ворогів, а Юрко казав собі, що це його нічого не обходить, що сам він дивиться далі і вище і що не буде витрачати своєї енергії на короткотривалі справи.

— Ми можемо дати вам документ, — тихо повідомили його люди, що стояли близько до Управи Табору. — Ви будете називатися Яків Савчук. Правдивий Савчук помер. У вас приблизно його дата народження. Розумієте? Можливо, що це злочин. Але як інакше повернути вас знову до живих людей? Як дати вам можливість виїхати до якоїсь країни?

І Юрко став Савчуком. Знову — думав. Рідне прізвище відходило від нього, ніби позичена річ. Але Савчук міг виїхати. Савчук міг вільно їздити по таборах і шукати за панею Розумовською. Спершу не мав цієї свідомости, що через зміну прізвища Галка стала просто „панею Розумовською“ і що люди часто не розуміють, чого він так ревниво шукає за нею. У Мюнхені несподівано стрінув знайомого зі Львова. Юрко цілком не догадався втаємничити його, що перемінився в Савчука. Питав: — Може ви бачили, чи чули що про мою дружину й дітей? Знайомий намагався нагадати собі: де він бачив Галку? Зараз, зараз, хвилиночку, де це було? Бачив же їх. Міттенвальд? Берхтесгаден? Кемптен? Бачив її і дітей. Родко вже школяр, а Ляля не відросла ще високо від землі, проте вже вмів заволодіти людським серцем! Претенсійне то яке, страх! Ага, вже нагадав, тільки, як же це так, він, Юрко, живий? Вона ж удова!

Колеса вагону завжди вистукують те, що людина бажає. Для Юрка вони говорили: до Гал-ки, до Гал-ки, до дітей, знову бути людиною, чоловіком, батьком! Знову бути зі своїми! Скільки це вже, як не бачив їх? Чи діти впізнають його? Те, що він в міжчасі став Савчуком якимось висунулося з його

уваги. Уява розпустила крила, не було їй меж. Не міг слю-
кійно доїхати до малої станції серед Альпів. З дітваками прий-
деться знайомитись. На кого схожий Родко? Може нагадує
батька, або маму? А Лялечка навіть не пам'ятає його! Зараз,
але що це казав знайомий? Що це значить, що Галка вдова?

Альпи стрінули його хмарами над головою і рясним до-
щем. Перед станцією стояли вози. Чулася українська мова.
Всі, що приїхали разом з Юрком, сідали на вози і намагалися
якнайшвидше відїхати. Чи це до табору? — спитав Юрко. —
Може між ними є Галка? — намагався побачити в темноті
людські обличчя. Може хто з них знає Галку? Може хто скаже
щось про неї?

Колеса воза рівно котилися по асфальті дороги. Хтось
сміявся, хтось приговорював до дощу. У темноті затирался
риси облич. Юрко підняв угору комір плаща, струї води шисю
допливали до плечей. Раптом із хмар пробилися цілі ряди
світел, одні над одними, одні біля одних. Ще трохи і забов-
ваніли темні будинки з ясними плямами освітлених вікон.
Зараз коні скрутили вбік і зупинилися перед брамою.

— Хто чужий, висідати, — заявив власник коней. Юрко
зліз з воза і підійшов до освітленого віконця будки, за яким
поліцист відбирав документи. І тільки коли він простягнув
йому свою „Ді-Пі карту“, виразно побачив на ній прізвище
Савчука.

— До кого? — спитав його поліцист відбираючи його
карту і виписуючи посвідчення.

— До жінки! До жінки і до дітей! — хотів викрикнути
з почуттям школяра, що приїхав на вакації додому, але це
застрягло в горлі. Його власний голос завів його, коли від-
дзався:

— До... пані Розумовської...

— Адміністративний бльок, — промовив хтось у гли-
бині будки. Юрко швидко, підозріло кинув оком на темну
чоловічу постать під стіною.

— Ночувати не дозволено, — заявив поліцист біля ві-
конця і поглянув на Юрка остережливо й підозріло.

Юрко обіцяв відїхати нічним поїздом. Але до себе він
усміхався. Не знав, що говорить, хто що говорить і чи взагалі
має землю під ногами. Дощ перестав падати. Раптом пока-
зався шпиль гори, високий і гострий, ніби гребінь півня. Над
ним лагідно й невинно завис місяць.

Довгі коридорі адміністративного бльоку. Двері обабіч.
У Німеччині всі касарні виглядають однаково. Всі мають ниші
посередині, у відступах заглиблення на зброю і плитки по
коридорах, що відгомоном відбивають кроки людини. Числа
дверей ховаються в тіні, треба підходити близько й напружу-

вати зір, щоб упевнитися, чи нарешті є те, чого шукаєш. Двері були зеленого кольору і мали блискуче вичищену клямку. За ними було тихо. Юрко легенько застукав, потім натиснув клямку.

Кімната була поздовжна. Мала одне вікно, стіл, три ліжка і дві досить великі, заадресовані великими літерами, скрині. Це було перше, що Юрко побачив. Потім помітив дві дитячі голівки на подушках ліжок і більше нічого. Горіло світло, було чисто, але так, як це буває, коли людина вибирається в дорогу. Юрко став між двома ліжками, на яких спали його діти і поглядав на одне й на друге, ладен схилитися й тихо поцілувати, або вхопити на руки і міцно-міцно пригорнути. На його обличчю без його волі й свідомости розплилася усмішка. Це ж нарешті Родко й Ляля, нарешті знову їх бачить!

Скрип дверей ні голосний ні тихий змусив його обернутися. До кімнати ввійшла Галка з мидницею в руці. Та сама, тільки інакше вдягнена і змінена зачіскою, Галка!

— Ви... — почала. Юрко стояв від світла і поволі підносив руки вгору. Підійшла ближче здивована й насторожена, з головою трохи перехиленою вбік і раптом сказала тихо й розтягло: — Юр...

Після деякого часу Юрко приглядався до адрес на скринях. Нью Йорк, ЗДА. Всі формальності були вже за нею. Вона виїздила до Америки. В паперах вона була вдовою, хоч ніколи — чуєш, Юрчику? — ніколи не вважалася такою перед собою. Але й не вірила, що стріне його тут, ні, ніколи! Це Мати Божа вислухала її молитву і привела його до неї! Еміграційна влада не перепустить жінки, яка не знає, що з її чоловіком. Вона мусіла так зробити. Для добра дітей. Але коли він тут, усе буде інакше! Вона зараз піде, куди треба і скаже, що повернувся її чоловік, вона не виїде нікуди без нього, а може потім, спільно. Головне, що вони разом, що нарешті знову разом!

Так, Юркові теж усе здавалося ясне й безсумнівне. Нарешті разом! Кинь усе, Галочко, будемо тепер разом думати про майбутнє! Може виїдуть, а може ще трохи почекають і повернуться додому? Ще подумают, як це все зробити. Тепер же їх знову двоє до думання! У нього стільки назбиралося сказати їй, та й від неї хоче почути все-все! А от як тут стримати себе, щоб не розбудити дітей? Галко, можна їх поцілувати? Так легко-легесенько? Ну, не збудить їх, напевно не збудить!

Та тут він раптом замовк і зі стягненими бровами вдивився в підлогу. Яке відношення має Савчук до Розумовської і її дітей? Він же мусить хіба вдруге одружитися з власною

дружиною, а діти ніколи не будуть його, тільки пасербами. А якби хотів так справді зробити, то хто дозволить Галці вдруге одружитися, коли вона не може дати доказу про смерть свого чоловіка? Цього не зробить ні церковна, ні цивільна влада. Як же в такому разі може Савчук залишити тут паню Розумовську і її дітей на якесь неясне й непевне майбутнє, коли за океаном вони могли б якось влаштувати своє життя? Натрапляв на труднощі, яких не передбачав. Адже формально він був якоюсь новою людиною, а ця правдива вмерла і не мала права воскреснути. Закон із своїми параграфами плував живе життя в немилосердний спосіб і треба було зусиль, боротьби і часу, щоб виплутатися з цього.

— Ти виїдеш, — сказав несподівано, — виїдеш із цими паперами, які маєш. Нікому не скажемо, що я твій чоловік. Діти мене не будуть бачити. Не переч, Галочко. Так усе буде упрощене. Відтіля ти перешлеш мені папери на виїзд. Вже за океаном будемо намагатися видобути з брехні і пустити наше життя на правильний шлях. Найважніше в цю хвилину — дати дітям нормальні умовини.

І от коли Галка була за океаном, огорнув його сумнів, чи ще тут не вийде його брехня наверх і чи не розлучать його з нею на завжди.

2. КВІТОСЛАВА КОСТИШИН

Квітка не пам'ятала свого батька. Коли їй було чотири роки, привезла її мама на село, до своїх батьків, наказала бути чемною, у всьому слухатись дідуса й бабуні і більше не показувалася. Квітка тоді ще не знала, що її батько приніс з війни вісімнадцятого року прострілені легені і від того часу почала в нього розвиватися туберкульоза. Дідусь, старенький священик, парох на двісті моргах подільського поля, вислав зятя з дочкою на Капрі рятувати здоров'я.

Квітка бігала по широких стежках парохіяльного саду і швидко забула про тата й маму. В дідуса було багато-багато цікавих речей, що зовсім полонювали її увагу. В стайні були телята і лошата, там же під стріхою ластівка причепила гніздечко, в саді було повно приманливих, повних таємниць закутків, дома кіт Брудасик і кімнатний собака Ласий. Село було повне принади, якої вона не могла навіть схопити. Селяни, що багатобарвною масою висипалися в неділі й свята з дерев'яної церкви, всміхалися до неї і мали теплі слова, а вона йшла до кожного з них і ладна була їх цілувати, хоч часами пахло від них часником і новими кожухами.

В селі, Яблінці Лісній, їх рід мав духовий провід більше, як триста років. З батька переходив на сина, з сина на внука. Кожне дерево в саду, кожен будинок, кожна прикраса в церкві мала зв'язок з їх родом. Ніхто в домі священика не чекав зла від людей, ніхто в селі не ворогував з ним, навпаки, село й священик творили одну сім'ю, що має однакові бажання, однакову мету й однакові клопоти. В селі життя мало інші закони, як у місті. Передусім на селі вставали досвіта, а лягали з сумерком. Старше покоління ділило ще час між працею в господарстві й релігійними практиками. Орання, сапання, жнива. Різдво, Великдень, празник, місяя, відпуст до Зарваніці. До недавніх воєнних подій і нових ключів воно було байдуже. Глибоко вкорінене в свій селянський побут, було певне, що ніхто й ніщо його не зрушить. Але молодь вплітала вже в це свою національну свідомість. Вона добре знала, що святкувати, в який день року, а коли й забувала, календар

„Червоної Калини“ нагадував. Ще не так давно край боровся за самостійність, ще не загоїлися рани з-під Маківки, Львова і Чорткова. Ще думками були при Крутах і Базарі. Ніхто не погоджувався з рішенням Ради Амбасадорів, що присудила західні українські землі Польщі. Студентська молодь бойкотувала польський університет у Львові і домогалася свого. Не хотіла йти до польського війська. Пішла в підпілля і почала діяти. Місто започаткувало, село підхопило. Зелені Свята, це, крім церковного святкування, поклін героям, що впали за волю рідного краю. Село ходило з процесією на їх могили. Хоч люди з Яблінки Лісної занехали вже прадідню ношу й одягалися по-міському, все таки з нагоди процесії кожна дівчина мала вишиваний жупан і запаску, а хлопці одягалися по-козацьки і їхали на конях. Те саме діялося на Водóхрещі, а на Різдво духово оркестра — новина, яку привезли люди, що повернулися з заробітків у Канаді — грає колядки і на закінчення „Боже Великий“. Тоді всі люди стоять на струнко, бо так навчив їх дідусь. І цей церковний гімн і ці бандерії, що супроводять процесії, непокоять польську поліцію, що має в селі свою станицю. Наступного дня в канцелярії дідуся з'являється поліція і домогається вияснення: хто дав дозвіл на заборонені дії.

Вже сам темносиній стрій поліциста, що часто пересувається за вікном, вносить у душу Квітка якийсь дивний, незрозумілий неспокій. Ніхто не каже їй ненавидіти поліциста, проте вона відчуває в своєму серденьку щось дуже схоже на те. Вона не любить, як він сидить у канцелярії і вишитує дідуся про різні речі. А дідусь ніколи не говорить до нього по-польськи, Квітка навіть не думає, що він вміє. Але він чемний і стриманий. Часами він говорить з легким глумом. Хлопці в нього дозволу не питали. Сіли на власних коней й одягнулися в одяг своїх дідів. Вони могли б так і ходити, але мода змінюється. Так, так. Власне це він, священик, повинен домогатися в поліції вияснення, яким правом вона вносить заколот своїм встряванням в процесію, коли він іде з своїми вірними проспівати „многая літа“ голові держави...

До села приходили листи з Вінніпеґу, Монтреалу й Торонта, бо велика частина його мешканців емігрувала до Канади на заробітки. В листах присилали долари, за які жінки, або свояки купували поле, будували хати й господарські будинки. Село мало читальню й давало театральні вистави, мало кооперативу, передплачувало часописи правої орієнтації, але віри в забобони не можна було викоринити. Селяни уважали, щоб кіт не перебіг дороги, коли починали якесь діло, чекали лиха, коли вив собака, або пугукав пугач, не гасили вогню від грому, бо „це запалив Бог“ і зливали віск, коли хтось на-

лякався. І дідусь, і бабуня насякли їх вірою та звичаями, знали, що це їх світ і серед нього почувалися добре.

— Квіточка зацвіла в вашому городі, прошу їмості, — казав паламар Озій, що повільним, статечним кроком приходив кожного ранку по ключі до церкви.

— Чудовий гатунок! — відповідав дідусь і брав Квітку за борідку. — Дуже добрий гатунок!

— Такий малий будячок, — казала бабуня з суворим обличчям і теплом у глибині очей. Дома Квітка може цілувати їх скільки хоче, але в церкві вона трохи боїться бабуні, Озія, а особливо дідуса, що, змінений церковними ризами, здавався їй самим Богом. Під час Служби Божої бабуня сидить за вівтарем в окулярах на кінчику носа з поглядом затопленим у позовклі, постріпані сторінки старого молитовника. Квітка радо заглядає до нього, коли бабуня не бачить, бо там багато образочків і віночок зв'язаний з клаптиків різного кольору волосся. Озій давав бабуні в руки горючу грубу воскову свічку, з якої скапували на кам'яну підлогу такі жовті сльози, що зараз застигали. Квітка присідала над ними і приглядалася, але не могла збагнути, чому це так, коли її сльози не застигають. Але бабуня зараз дивилася на неї з-понад окулярів і нагадувала:

— Зложи ручки і молися. Там дивиться на тебе Бози.

Коли після Євангелія дідусь ставав у царських воротах і починав: „Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь“, Квітка побожно христилася, бо так казала бабуня. Христилася й тоді, коли по Богослужбі „реєнтий“ ставав під старим ясенем і говорив щось до людей, чого вона зовсім не розуміла. Але вона слухала і час до часу христилася. Справа була в тому, що стара дерев'яна церква, яка пам'ятала ще татарські напади, була вже замала і громада вирішила збудувати нову. Дідусь закликав складати пожертви після проповіді в церкві, а дяк, якого в селі величали „реєнтий“, по Богослужбі під церквою.

— Нація не може бути повновартісна, коли не має заступлених всіх верстов, — говорив реєнтий. Хоч це були думки вчитані в газеті, але він свято вірив, що це його власні. — Ми їх ще не маємо, ми їх тільки творимо! Маємо тільки село, а нам треба міста, треба адвокатів, професорів і лікарів, — говорив він далі, а всім було відомо, що він післав сина на медицину, щоб таким чином взяти участь в процесі творення повновартісної нації. — Церква і віра дають нам дуже багато і тому ми мусимо збудувати такий Божий Дім, щоб про нього писали газети, а кожна християнська душа знайшла там потіху!

Юрко Михайлишин, що по закінченні війни вернувся з Канади, перший привіз у село погляд, що нема Бога. Він

перший почав говорити про визискування бідняків і про створення одного фронту проти капіталістів. Ніколи не ходив до церкви, але по Службі Божій його завжди бачили на цвинтарі, як ходив широким, повільним кроком з руками в кишенях штанів, із зарозуміло-насмішливою усмішкою на повному, червоному обличчі. А коли речентий ставав на камінь під ясенем і починав говорити, він підходив ближче і казав до принагідного сусіда:

— Ану, послухаймо, що той Штефан бреше!..

Але коли більше почув про ті газети, а одного разу навіть сам вчитав про Яблінку Лісну, яку ставили іншим за приклад, несподівано вирішив взяти участь у будові церкви.

— Мені церкви не треба, — говорив при тому, — але нехай буде така, щоб її аж в Гусятині бачили. — Потім задоволено всміхався, коли дідич-поляк говорив подратовано, як мури росли вже вгору:

— Катедри ім сен захцяло!

З дідусем Квітка розлучалася тільки тоді, коли він ішов до церкви. В stodолі, в стайні, в канцелярії, при столі — вони завжди були разом. Коли вона кудись відбігала, дідусь кликав:

— Квіточко! Де ти?

— Тут! — відзивалася від малинника, від альтанки, з кущів бозу, від старих сосон, що росли під високою дзвіницею. Сосни шуміли завжди однаково; тужливо й гаємничо: шу-у, шу-у. Квітка сідала на лавочку під соснами й дивилася. Майже під самими ногами земля западалася, як їй здавалося, глибоко-глибоко. Внизу був пліт з перелазом, що відмежовував сад від річки та широкої толоки, де пасли худобу. Через річку була перекинена кладка. Обов'язково десь на березі сиділа жаба і коли Квітка надбігала, жаба скакала в воду. За толокою густо зеленіли дерева дідичевого саду, ліворуч виділяла дорога до Гусятини, а на праву руку, за селянськими хатами, мрійно темніли Медобори.

— Вважай, не впадь там, — чула дідусів голос, що зближався щораз то більше, аж нарешті його висока постать у темносірій „напістиці“ з молитвенником в руках, з'являлася перед нею. „Гу-у, гу-у, гу-у“ — чула вона вже близько себе його наспівування, що переривалося тільки у сні. Воно було наче шум сосон: безупинне, завжди однакове. Тепер вони сиділи вже вдвійку і Квітка ніяк не мала зрозуміння для його молитовного настрою. Хатіла все знати: чому на цвинтарі коло церкви таке велике каміння? Залишки нагробків? А чііх? А чому в річці такі маленькі рибки? Чому їх називають вісиками? Чому дідусь завжди молиться? А навіщо молитися?

— На небі живе Бог, — казав дідусь. — Отам ген-ген високо над ними. Бог-Батько, Сотворитель світа й людини,

що все знає і все бачить. У Нього є Син, що був між людьми на землі, що вчив їх любити один одного й помагати один одному, але погані люди з його ж народу розп'яли Його на хресті. Його Мати, Діва Марія, стояла під хрестом і знала, що її Син вмирає для добра всіх людей на світі. А проте, Вона не гнівається на людський рід, кожен може прийти до неї і сказати, що йому болить, а Вона, та Добра Мати, вислухає й pomoже.

— А куди прийти? — питала Квітка.

— До церквці, перед Її образ дома, а навіть отут під соснами, коли так щиро подумаєш про Неї, Вона вислухає тебе.

Квітка думає. Думає довго, із стягненими бровами, і це не здається їй складне. Навпаки, і Бог-Батько і Бог-Син і Його Мати стають близькими, скрізь приявними, потрібними і беруть активну участь у її життю.

В домі дідуся багато говорилося про „той світ“, тримали приготовану на смерть одіж, яку вряди-годи провітрювали і чекали тієї хвилини переходу з дочасности в вічність. Квітка уявляла собі „той світ“, як якусь країну, де багато сонця, квітів і тепла. Бабуня буде там далі плекати квітки, садити довгостручковий горох і підбирати вишивки до прикраси дому й церкви, дідусь буде відправляти Богослужбу і давати поради господарям. Все, властиво, буде як і тут, тільки там ніколи не буде падати дощ.

Увечорі наставляв час молитви. Власне, молитва була і вдень, перед кожним їдженням, але ввечорі це було грошем, який вкладалося до капіталу, придатного на „тому світі“. Бабуня сідала за свій молитвенник, заглиблювалася в молитві, одначе дивилася з-понад окулярів, як тільки дівчина Ганя переступала поріг кімнати й робила щось не так, як бабуня бажала. Вона заперечливо хитала головою і знову поверталася до свого молитвенника. У гарні літні вечорі дідусь сідав на лавочці під соснами і починав півголосом: „Отче наш, іже єси на небесіх...“ Дивився на небо, що було сіроблакитного кольору, а на заході мало рожевий відтінь. Від селянських хат доходив відголос рубання дров, над дахами снувався дим. З толоки пастушки, не поспішаючи, розганяли худобу. Му-у, му-у, — доходило з долини, а пастушки гукали і свистали батогами. Коли дідусь скінчив, любувався ще трохи вечірнім спокоєм, повен молитовної задуми, а потім ішов помалу до хати й побожно цілував образ Богоматері з рожею в руках, що висів в канцелярії.

— Матінко Божа, май нас в оціці своїй, — про-сив півголосом.

Листи, що часто приходять від тата, читає їй завжди дідусь: „Моя маленька Квіточко! Татко посилає Тобі м'ячика. Бався ним і будь веселенька. Я думаю, що Ти чемна і Дідусь і Бабуня задоволені Тобою. Татко тут сидить і про Тебе думає. Таткові сумно без своєї маленької Квіточки. Будь там дуже чемна. Цілує Тебе міцно Твій Татко“.

До цього було додано кілька слів від мами: „Квіточко! Не проколи м'ячика шпилькою і не розбий шиби. Цілує Тебе дуже-дуже сильно Твоя Мама“.

Квітка відписувала рукою дідуса: „Мені в Дідуса добре! Па! Квітка“.

Потім зашилася в альтанку з бозу, мала видуті губки, а сльози скапували на шию Ласого.

Часто Квітка перелазила перелаз, перебігала кладку й бігла до селянської дівчорки на вигоні. Іноді вона збирала сусідських дівчаків і пробиралася з ними за окіп дідусевого саду, де вже починався ліс. З відхиленими від напруження устами, з сіяючими зацікавленням очима, взявшись за руки, вони уважно стежили, чи не побачать де хлопців, що не хотіли йти до польського війська і ховалися в лісових хащах.

— Принести вам квасного молока? — питала Квітка, коли побачила якогось молодого парубка, хоч це не було таке певне, що він був саме одним з них.

А дідусь з бабунею щораз більше затурбовано дивилися на неї:

— Помолися за татка, дитинко. Чи ти завжди молишся за татка? — питав її дідусь. Квітці добігало вже шість років, вона була руденька, кучерява і рум'яна. Їй світилися цікавистою очі, і вона давала над свій вік розсудливі відповіді. — Татко дуже-дуже хворий. Але ти помолися щиро. Бог вислухує молитви дітей...

Квітка встигла вже забути батька. Хоч він і повернувся був з Капрі, проте її додому чомусь не брали. Але їй часто показували його світлину, яку вона кожноразово урочисто цілувала. „Татко мій!“ казала і почувала щось цілком інше, як до дідуса. Дідусь був близький і дуже потрібний, а тато далекий і не цілком зрозумілий. Проте він мусів існувати і вона кожного вечора чемно складала ручки й переконливо просила: „Боже, дай здоров'я татові, дай йому сили, прошу“.

Одного вечора підслухала розмову. Дідусь з бабунею сиділи в ідальні і мали перед собою якийсь лист. Квітка прокинулася із сну, стало їй страшно, хоч вона ніколи не боялася темноти своєї кімнати. Їй збиралося на плач, хоч вона не знала чого. Вона підвелася і, побачивши в щілині дверей світло, пішла до порога.

— Я не дармо не хотіла, щоб вона одружувалася з Йосипом, — говорила бабуня, коли Квітка носика між одвірок і відхилених дверей. Її ніхто не помітив. — Людина з хворими легенями бере жінку і заводить сім'ю! Це злочин!

— Хто міг знати, хто міг знати, — повторяв дідусь, що ходив з кута в кут.

— І Марусине життя змарноване і дитина не буде здорова.

— Квітка від довшого часу ізольована. А втім, це не дідичне, — казав дідусь.

— Була б Маруся мене послухала, не терпіла б тепер. Але молодь знає тільки любов і глуха на всякі остороги. Авреоля слави, хрест заслуги, рани, а все за волю рідного краю. Буде тепер сама мати хрест, але не заслуги. Ми старі. Як вона зможе дати собі раду? Як виховає дитину?

— Бог не забуває про найменшу пташину, — сказав дідусь.

Квітка слухала. Маруся — це була мама, Йосип татко. І про неї теж була мова. Її огорнув ляк, вона вичувала щось грізне для мами, тата й для себе. Бабуня витягнула молитовника і пошукала чогось між картками.

— Оце все, що мені залишилося по моїх дітях, — промовила, тримаючи в руках віночок із клаптиків різного кольору волосся. — Оце все. Одна-єдина Маруся і та без долі.

— Така, видно, воля Божа, мамо, — сказав дідусь, не перериваючи мандрівки по кімнаті.

Квітка давно вже вирішила, що бабуня — це дідусева мама, а дідусь бабунин батько. Інакше вона не вміла пояснити собі цієї назви.

— Чому Бог не бажає, щоб наші діти жили? — сказала бабуня без питання в голосі. — Чому саме наші діти не можуть жити? Мільйони, мільярди людських дітей ходить по світі, а для наших немає місця? Я вже боюся Квітку любити. Мені здається, що кого я полюблю, того й трачу.

Раптом відізався Белько, ланцюговий собака, що завжди бігав навколо хати в нічних годинах. Тепер сидів під вікном канцелярії і вив. Квітка стояла під порогом у нічній сороччині, а страх лоскотав у горлі, пік в очах і раптом постаті бабуні й дідуса в світлі висячої лампи захиталися, розпилилися, зникли.

— Люди добре кажуть, — чула ще голос бабуні. Белько вив. Дідусь пішов до своєї канцелярії.

Вранці дідусь пригорнув її до себе міцніше, як кожного дня, а бабуня вплела в її волосся чорні стяжки.

— Поїдеш, дитинко, — сказали їй.

— До міста?

— До... мами...

Бабуня дивилася дуже уважно на її суконочку, а дідусь конечно хотів усміхнутися, але це йому не вдавалося. В потягу Квітці стало страшно весело. Страх і зачуті минулого вечора слова розвіялися при денному світлі. Напроти неї сидів дідусь і можна було йому багато-багато говорити. Раптом тато-мама стали знову близькими, немов бачила їх попереднього дня. Подорожні в їх переділі дивилися співчутливо на чорного метелика на її голівці, але вона не розуміла їх поглядів. За вікнами зеленіли поля, колисалося збіжжя, залишалися за ними міста і села. Криз відчинене вікно влетів хрущик.

— Дивися, дідусю, дивися, хрущик! Я дуже люблю хрущиків! Вони кучеряві!

Затинаючись, невпевнено, дідусь почав її приготувляти: зараз приїдуть до мами. Татко поїхав у далеку-далеку дорогу. До Бога. Тепер йому вже дуже добре. Квітка ще його побажить, але він уже не буде до неї говорити, бо тепер він говорить тільки до Бога...

Квітка уважно дивилася на дідуся:

— Татко поїхав на „той світ“? — поставила несподівано питання.

Ось уже й фабричні комини видно, тартаки, багато-багато рейок. Ось високі будинки, широка дорога, рафінерії нафти, церковна вежа, міст над річкою Бистрицею, міст над рейками. Довкола рух і багато людей і треба цупко триматися за дідусеву руку, бо стає трохи моторошно, хоч у той же час цікаво. Гамір зовсім приголомшує її, вона не знає куди і на що дивитися. Це все таке інше від спокою і запаху села.

Коли сиділа в повозі поруч дідуся, знову опритомніла. Кінь не поспішаючи клацав по асфальті вулиці. На кізлах достойно сидів його власник і цілком не звертав уваги на його хід. Ахіль і Манфреда у дідуся бігли шпарко, весело помахаючи обтятими хвостами. Раптом Квітка почала пізнавати місця. Отут була з татком. Сюди йшла з мамою. У цьому домі мешкала дівчинка Орися. А ось тут, так, тут вони живуть.

На яснокавового кольору фіртці було наліплено повно плахт задрукованого паперу. Довкола кожного чорні рямці, вгорі малі хрестики. „Д-р Йосип Костишин, старшина УГА, народжений 1895 року...“ — починалася кожна з них і Квітка вміла вже це прочитати. Потім підписи. Дружина з донечкою. Товариші зброї. Союз Адвокатів. Від приятелів, від знайомих, повідомлення про смерть.

Двері дому, положеного в глибині городу, були широко відчинені. Перша кімната від ганку цілком затемнена. На середині стояло щось високе, а навколо на високих свічниках горіли свічки. Тут і там клячали люди, білили голови черниць.

Відблиск засвічених свічок кидав жовтаву ясність на їх обличчя. Дідусь перехрестився, клякнув, а коли підвівся, підійшов до чогось такого високого на середині кімнати і підняв Квітку вгору.

І тоді вона побачила татка. Властиво, це не був татко, тільки хтось дуже схожий на нього. Якесь нерухоме обличчя, жовте й тонке, з синіми губами, що не мало для неї ні слів, ні усміху. Квітка міцно пригорнула своє обличчя до дідового, що було гладко виголене і тепле. Цупко вхопила його руками за шию і здивованими очима дивилася на батька. Її молитва, її загублена подорозі молитва, що не дійшла до Бога і якої ніхто не вислухав і не сповнив — це було все, що вона в цій хвилині почувала, хоч вона цілком не вмiла сказати цього словами.

Квітка замешкала разом із мамою. Спершу вона плакала за дідусем і бабунею, за селянськими дітьми, бо мама була їй чужа. В місті була обмеженість рухів і розваг, у місті була тіснота мешкання. Все купувалося на дека і від цього якось відразу хотілося їсти і ніколи не було ситости. Тепер показалося, що дiм вже не був їх власністю, що цього і того не стало, бо дворічне лікування батька забрало все добро. Казали їй все шанувати, не нищити, задовольнятися тим, що має.

Її записали до школи й залишили між дiтворою її віку. Все було веселе, бігало, галасувало і не могло всидіти навіть тоді, як до класи входила учителька. Вихвалялися одне перед одним різними своїми скарбами: я це маю від мамусі! Мені це купив татко! Тато, татко, татусь... це було слово, що не настанно повторялося в мові дітей, а Квітка не могла цього слухати. Раптом почала їм кричати: „Мій дідусь має бібліотеку! Я знаю, як на селі заходить сонце! А я бачила бандерію! Я маю дідуся...!“

Коротко перед кінцем шкільного року, коли Квітці кінчилося десять років, узяли її несподівано знову до дідуся на село. Мама з нею знову не було. Бабуня ходила повільно, голову зав'язувала хусткою, а дідусеві рамена похилилися до переду. Знову сосни шуміли під дзвіницею, в малиннику гуділи бджоли, а довгі стручки цукрового гороху напухали щораз більше.

— Квіточко, твоя мама хвора, мусить іти на операцію, — сказала бабуня. — Молися, дитинко, щоб Бог хоч маму тобі залишив...

Квітка зникала між широкими алеями саду, сиділа під дзвіницею, сходила до річки. Жаби так само кумкали й скакали в воду, як тоді, коли вона була маленька. Мама залишилася в місті сама, але вона мусить, вона обов'язково мусить жити. Та коли вона починала: „Боже, прошу Тебе, дай здо-

ров'я...“ в її душі родився страх і вона мала перед очима жовте, німе обличчя батька. І несподівано вона попросила:

— Боже, прошу Тебе, щоб моя мама Марія Костишин умерла.

Після цього їй стало страшенно лячно. Але ж бо там, угорі, на „тому світі“, здається, якимсь наперекір сповнюють бажання людини, — викомбінувала несподівано. Кілька років тому вона просила здоров'я для батька, і прийшла смерть. Тепер вона просить смерті для мами, то може прийде життя. Для неї це були тепер два ества: блідий, із запаленими лицами пан-смерть і розкішна, завітчана пані-життя. Може вони воруують і один одному входять в дорогу? А Бог дивиться на те і знає, що на землі мусить бути і життя і смерть і Йому байдуже хто вмирає, а хто живе. Вона не вмiла ще цього висловити, але так вона почувала.

Коли мама вернулася до них жива й здорова, Квітка не могла, не вмiла з нею привітатися. Стояла випростована, коли мама пригортала її до себе, і сама не знала, вірити своїм очам, чи ні. Мама! Мама була з нею, це було розкішне почуття! Дякую, дякую Тобі, Великий Боже!

Квітка знову мешкала в місті, в каменіці, що мала подвір'я на шість квадратних метрів, з одним-єдиним деревом, хворим на анемію. Вранці у всіх вікнах червоніли подушки, а з балконики, звернених до подвір'я, звисали хідники. Дівчата до послуг бігали крученими сходами, що вилися здовж зовнішньої стіни каменіці і перекликалися з собою. Потім чувся відголос тріпання хідників, ще трохи сміху і все затиало. Квітка знала, що як Ганка підносить руку з тріпачкою, щоб тріпати хідник, то їй пора виходити з дому. Міська не була така точна. Коли починала говорити про кіно, забувала, що має тріпати хідники. До Квітки вони всі всміхалися. Казали жаргівливо й доброзичливо: „Добрийдень панночці-школярці!“

Подорозі до школи Квітка завжди фантазувала. Про лекції вона не думала, бо завжди все знала. В своїй уяві вона їхала закордон. Перше: Дарданелли, друге: Гібральтар. Ці місяця, де дві частини світу тісно підсуваються до себе, цікавлять її найбільше.

На вакації, на Різдво й на Великдень Квітка знову іде до дідуся.

Але тепер він уже не слідкує, щоб вона не впала до річки, або не розбила собі коліна на стежках висипаних піском. Влітку вони сидять собі вдвійку під соснами, а взимку в канцелярії й обговорюють усе, що Квітка бачила, читала. На дворі сніжна завірюха, але в глиняній „грубочці“ весело трі-

скотить вогонь, а в світлі нафтової лампи всміхається до неї поморщене обличчя дідуся.

— У них там конференція, — говорять на те бабуня з мамою і не перешкоджають.

Дідусь намагається вкотити її духове „я“ на шлях, який сам вважає за єдино добрий і доцільний, і якби це зібрати коротко, воно виглядало б так:

Плекай у серці велику любов, подив і покору до нашого Найбільшого Сотворителя, але не корися перед іншою людиною. Коли Бог допоможе тобі добитися чогось — не дивися згори на інших людей, а коли не доб'єшся ні до чого — не почувай себе гіршою. Знай, що перед Богом ми всі рівні і нема в тому забагато ні особистої провини, ні заслуги, коли хтось іде в життю вище або нижче. Нам тільки здається, що це ми зробили. А воно просто нам дане, або не дане. Намагайся взяти участь у наших змаганнях за самостійне державне життя, але роби це розсудливо і спокійно. Пам'ятай, що для поневоленого народу є тільки два шляхи: відвертий і підпільний. Обидва йдуть до одної мети і коли станеш у рядах одного, не суди і не оскаржуй без причини другий...

Влітку дідусь каже запрягати коні до драбинястого воза, застелює веретами сидження і збирає всіх охочих звидіти особливості Поділля. І на возі, крім Квітки з мамою, сидить ще реєнтного син — лікар, Михайлишинові дві доньки, семінаристики, двоє учителів з села і син начальника станції. Після таких поїздок залишається втома тіла і радість душі. Втома минається через ніч, а радість триває довше, спиритичне розмови, шукання по книжках і перемінюється в гордість, коли після ферій Квітка показує світлини в клясі. Бачите? Це печери у Кривчу Долішнім. Це такі підземні коридори, що тягнуться до сімдесят кілометрів і доходять до триста метрів глибини. Там сталяктити і сталягміти і підземне озерце — страшно й цікаво! Знаєте, як їх відкрили? Божа Мати показала пастушкам і коли старші збіглися, щоб побачити з'яву, помітили вхід у землю. У той день тепер рік-річно відправляють Богослужби. А це печери в Більчу Золотім над Серетом. Там знайшли глечики й людські кістки, правдоподібно населення ховалося там перед татарами. Це знову „Яструбине Гніздо“ в Медоборах. Це кам'яний стіл, також там, що ще поганам служив за вітвар. Це яр Дністра коло Заліщик, а це село Козаччина, що його перехристили на „Окопи Святої Трійці“, щоб затерти наші сліди. Так, тепер не говоріть їй більше, що на Поділлі нема нічого цікавого!

Її мама працює в Маслосоюзі і через те деякі знайомі переходять на другий бік вулиці, коли бачать, що вона надходить. Мама має тепер на голові біле зав'язання з вишивкою на

самому крайчику, білий плащ-фартух і стоїть за білою лядою та продає такий же білий набіл. Єдине, що там не є біле, це зібраний у маленькі слоїчки гірський мед. Мама має там для людей свій гарний усміх, але коли приходиться додому, її очі втомлені й сумні. І тому Квітка радиться сама з собою: а що якби я так помагала вчитися молодшим ученицям? Потім вона додає самопевно: і своїм співученицям. У тій хвилині вона має повно плянів: мама не даватиме грошей на черевики, мама не купуватиме їй більше зошитів, вона зможе передплачувати журнал для молоді; вона часом піде до кіна, вона купить собі тістечко. Собі і мамі...

Квітка мала чотирнадцять років, як мама спитала її:

— Чи ти дозволиш мені вдруге одружитися?

Квітка була понад міру здивована. Але потім їй страшно подобалося, що в неї питали дозволу. Не надумуючись, дала свою згоду. Але коли в мешканні появився чужий, широкоплечий чоловік з тонкою зачіскою і в окулярах та почав поводитися, як у себе дома, зненавиділа і його, і дім, і цілий світ, дарма, що мала тепер свою кімнатку, що дома був добробут, що мама не стояла вже за білою лядою в Маслосоюзі, а вона сама могла часто ходити до кіна. Це був чужий чоловік, який забрав їй маму. Ніколи не дивилася на нього, відповідала тільки на питання, не могла сказати йому „тато“. Почувала незнаний їй досі сором, йшла до школи із схиленою головою і не дивилася в очі ні товаришкам, ні вчителям. Мама бачила, що вона не може відізватися до нього, як до батька і запропонувала називати вітчима „Дусько“. Він називається Богдан, будуть казати йому так обидві, добре?

— Ні! — сказала Квітка вперто і мала сльози в очах. Вони приходили до неї легко і зовсім без причини в ту чотирнадцяту весну її життя.

Враз із появою в домі „Дуська“ зацвіла політика. Тепер приходили нові знайомі, поважні пані й панове і всі провадили поважні розмови, яких уривки Квітка часто чула в своїй кімнаті.

— Те, що при парцеляції польських дворів боронять нашим селянам купувати землю, може мати погані наслідки для нас.

— Війна неминуча, вона перекреслить всі польські пляни. Вода піде на наш млин.

— Невідомо тільки, чи війна буде цього року, чи ще доведеться ждати.

— Проволока некорисна для нас.

— Боюсь, щоб війна не знищила всіх наших надбань: кооперативи, маслосоюзи, фабрики...

— Навіть, як знищить, дасть нам більші користі. Дасть нам у першій мірі свою державу. А „в своїй хаті своя правда і сила і воля!“

— Щоб тільки не розлетілося все. Війна — це динаміт!

— О! Песиміст! Ви завжди песиміст, пане директоре! Нехай держави тремтять, вони можуть впасти! Ми свою можемо тільки збудувати!..

Такі розмови тоді ще не поривали Квітку.

Несподівано вона почала цікавитися своєю красою. Мала темні очі, а її колись руде волосся мало тепер кольор лісного горіха. Ставала перед дзеркалом і оглядала своє обличчя ніби якусь річ. Прижмурювала одне око, а другим приглядалася до своїх каштанових, підкочених у гору вій. Спинювала погляд на своїх ледве зарисованих бровах, не минала трохи підтягненого вгору носика і химерно закросних губів. Я гарна, чи погана? Я гарна?..

Це було дуже важливе. Ціла п'ята кляса цікавилася такими питаннями. Знали риси своїх облич, як знали свої зошити. Знали теж, які фільми в кінах і в якому фільмі який актор. Потім почали підглядати своїх професорів. Жіноча частина учительського збору цікавила їх менше. Критикували одіж і зачіску. Виголошували авторитетні уваги. Компонували вірші до предметів своїх зідхань. Математик був гарний, як Аполло, зате історик був сам Отелло! Робили солодко-невинні очі, коли їх викликали до таблиці, а вони мало що знали. „Мій любий Левку, серденько моє, Не хмур так брови і чоло своє. Сінуси, козінуси, тангенси, котангенси, логаритми, третій корінь, не питай мене!“

Все їх смішило і над усім могли плакати. Квітка була до того ж повна бунту і не хотіла з ніким погодитися. Не математик і не історик, вони їй зовсім, але то таки зовсім не подобалися! Не хотіла цікавитися тим, чим цікавилася ціла кляса, не хотіла чесатися, як інші дівчата, не хотіла йти до церкви парами, як це кожної неділі робила ціла гімназія! Ні! Вона піде сама!

Мама всміхалася і була повна виrozumіння для химер своєї доні. Але як одного разу Квітка образила Дуська, не мала для неї усміху.

Літній, поважний і скрізь люблений директор Союзу Кооператив Богдан Тарасевич вирішив здобути любов своєї пасербиці золотим нашійником. Спинився за нею, коли заглядала крізь бальконові двері, чи перестав падати дощ, поволі пересунув нашійника під її бородою і запняв ззаду. З усміхом чекав на наслідки. Прийшли дуже швидко і були дуже несподівані. Квітка вхопила обидвома руками нашійника, рванула раз і другий, кинула й побігла до своєї кімнати.

Що потім діялося в її душі, довго не хотіла навіть згадувати. Спершу плакала й чекала, що мама ввійде до кімнати і добре „вичеше“. Почувала сама, що вчинок був поганий і що вона заслужила на найгірше. Сама не сподівалася такого від себе, була зла і соромилася. Раптом згадала дідуся і те, що йому скажуть про те. Тоді рада була, щоб земля під нею запалася і вона безслідно зникла. Години минали, але земля не западалася і мама не приходила. Тепер уже було їй жаль цього Дуська, людини, що була добра й хотіла їй зробити приємність, а вона навіть не зуміла бути чемною. Плакала щораз голосніше і цілком поважно вірила, що виплаче свої очі. Хотіла цим стягнути до своєї кімнати маму, „обіrvати“ що швидше від неї і якимсь виправдатися, хоч цілком не знала, де знайде такі слова. Але в їдальні, що межувала з її кімнатою, включили радіо, видно не бажали слухати її хлипання, а більше їм було цікаво, що нового зайняв Гітлер і що на те скажуть західні держави. Мама не приходила. В кімнаті стало темно. Чула, як у кухні, куди вели другі двері з її кімнати, дзвонив посуд, легко скрипіла під ногами підлога, потім ще трохи звуків радіо в їдальні і врешті тишина. Вони пішли, певно, до своєї кімнати й зачинили за собою двері, щоб не чути її плачу.

І тепер Квітка весь свій жаль звернула на маму.

Певно, мама повинна була заступитися за неї, за свою доню, а не за... якогось чужого мужчину. Що він тут має шукати і панюшитися в їх домі? Чому через нього має бути в неї непорозуміння з мамою? Але зараз у її серці відізвалося щось ніби голос іншої людини: у тебе ж самої питали згоди... Добре, нехай так. Значить вона винна, вона сама і піхто інший. Тепер стало їй жаль самої себе і вона цілком розманіжилася над собою. Найкраще було б, якби вона тепер умерла. Тоді мама не зачиняла б дверей і плакала б. Плакала б і калялася б, бо сама довела до того, що серце доні трісло з жалю. Вона, Квітка, лежала б на високому „катафальку“, як колись її батько, при затемнених вікнах і вся в квітка. Її товаришки не зводили б з неї наляканих очей і говорили б пошепки, а професори хвалили б, що другої такої в класі не було. А всі погоджувалися б в одному: яка вона молоденька і яка гарна!

Вона розвивала образ за образом із завзятою насолодою, доки не дійшла до тієї хвилини, коли її накриває віко домовини.

Їй стало страшно.

Кімната зникла у темноті, навіть не бачила, де вікно. Сльози вже не пили з очей, їх просто не стало. Сіла на ліжку, зідхнула глибоко, це боліло і від цього не було легше. „Тату“ — сказала раптом, але це не відносилось до Дуська,

тільки до її власного батька, образ якого зовсім розпливався в її пам'яті. — „Тату, повторила, якби ти був... якби ти був з нами...“

Раптом вулична ліхтарня, що була перед її вікном, зайняла світлом. Квітка побачила годину. Десята. Значить, всі вже пішли спати. Ніхто з нею не хотів говорити, не хотів навіть бачити. Деяку хвилину вона ще сиділа в темряві, а потім нечутно підвелася з ліжка і тихенько відхилила двері до ідальні. Крізь щілину дверей проглядало світло з сусідньої кімнати. Зупинилася і не знала, що далі робити. „Ніколи, казала собі, ніколи в життю не зроблю чогось подібного“. Не могла уявити, що буде вранці. Повна скрухи й невдоволення з себе, вийшла до кухні, щоб перейти до лазнички й помитися. Від води стало зимно й приємно. Від неї наплила думка, що найпростіше було б піти до мами і вибачитися перед нею. Але там був Дусько і, власне, це все відносилось до нього, тож така можливість відпадала. Зле, эле, зовсім эле, вона страшенно погана!

Як виходила з лазнички, зударилася віч-на-віч із Дуськом. Вліпила в нього очі і в першій хвилині подумала, що він її вдарить. Але він спокійно пропустив її до кухні, а коли вона переступила поріг, повернувся за нею і взяв за обидві руки. Повернув долонями вгору і приглядався уважно.

— Не болить? — спитав турботливо і вказав очима на червоний слід.

— Ні... — відповіла Квітка, якій від несподіванки застамувало віддих. Щось замерзало і водночас топилось в її душі від цього тону і від його погляду.

— Приятелі? — спитав Дусько і приложив її долоні до свого обличчя.

— Приятелі... — відповіла Квітка без віддиху.

— Дусько? — спитав знову.

— Дусько, — відповіла.

Від тієї хвилини був кінець з її дитинством.

На п'ятнадцятому році життя Квітка почала визнаватися в політиці. Вищими клясами гімназії йшла підземна течія, повна небезпеки, принади і чару. Якись сходини, якись таємні накази, якись карточки з загадковими значками переходили з рук до рук. Сьогодні збірка! Тривога! Наспіває війна! Скинути ярмо Польщі! Перед Зеленими Святами і перед Першим Листопада завжди знали у кого був трус і кого арештували. Про це шептали на лекції географії, про такі речі писали одні до одних їм лише відомими літерами на лекції історії. Перед німецькою мовою хтось розповідав про Березу Каргузьку, страшний концентраційний табір десь на поліських болотах.

Це все не викликало в Квітки страху, тільки нервову напруженість, а потім жаль і навіть сором: десь в інших хтось із членів сім'ї завжди у в'язниці, а вона цим ніяк не може похвалитися...

Те, що з кінцем шкільного року вже й вона мала чим гордитися перед своїми співученицями, не принесло їй сподіваної радості. Це був перш усього біль, а потім жаль і брак людини, що була їй дорога. Квітка скрізь ходила з мамою, шукаючи порятунку для Дуська. Адвокат, якого просили взяти справу в свої руки, поінформував їх, що Тарасевич „небезпечни дзялач сполечни, дзялайонци на шкоден Паньства Польскаго“ і його вивезли до Берези. „Одружився з удовою й тепер має дві, — сказала дружина адвоката, що любила вишукувати сенсації в справах свого чоловіка. — Стару і молоду, яку хоче“.

Місто раптом було зайняте автами з утікачами, бо якось несподівано, з одного дня на другий, прийшло до воєнних дій між Польщею й Німеччиною. На верхах авт мали валізи, з боків були дочеплені гілки, або цілі деревця, щоб звести тепагу літунів. А вони налітали на місто двічі, або й тричі денно, і фабричні гудки, що досі спокійно скликали робітників до праці, сповіщали мешканців про їх близькість. Люди бігли до ровів і сховищ, що намножилися в місті, були повні переляку, плакали й молилися. Вгорі гудили літаки, спершу тихо, потім щораз голосніше і цілком голосно, щось стрясало повітрям і тремтіла земля. Коли відкликали тривогу, краєниці були повні людей, і товари зникали, залишаючи тільки порожні полицьки. Всі безупину обговорювали наліт на левовище й відгадували, що буде наступною метою літунів. Життя почало рахуватися на години, не можна було робити найменшого пляну. Міністер Бек крикнув у сенаті: „Польска од можа одепхнонць сен не да!“ — після чого спакував речі і втік, маршал Ридз-Смігли наказував своїм воякам стріляти помалу, щоб кожна куля поцілила ворога, тож польський вояк стріляв, не поспішаючи, а німці йшли щораз дальше в глибину краю. Місто було повне тривоги, а його Управа поговорювала про оборону. Мешканці почали тікати на села. За два дні місто все ще говорило про оборону, але вже не так бойово. Ще за день білі, малі летючки понесли між мешканців повідомлення посадника міста про те, що брати-слов'яни перейшли річку Збруч і населення має привітати їх не як ворогів, але як приятелів. Люди мали здивовані, налякані, або вдоволені обличчя. Большевики! Значить, німці залишаться десь поза межами Галичини і сюди прийдуть большевики? Але чому їх вітати? І як може домагатися цього представник польської влади, яка з ними ворогувала? Але польська частина насе-

лення раділа: „Слов'яни — це не німці, — казали, — москалі добрі люди, — впевнювали себе й інших. Мали в споминах першу світову війну і думали, що душа народу не міняється серед ніяких обставин. — Солдати приносили тоді цукор і сало — згадували.

Днями і ночами їхали вантажні авта, йшло військо. Везли кухні, радіовисильні, коней і корови. Сунули повзи, повзенята. Хлопці з червоними зірками на вояцьких шапках, що сиділи на автах, майже не дивилися на боки, їх погляд був чуйний і недовірливий. Вночі було чути на вулицях стріли і кожен дім організував свою оборону. Квітка з мамою йшли спати не роздягаючись, бо самі не знали, що може принести наступна година.

Дусько прийшов спухлий від голоду. Повіки звисали над очима, ніби два мішочки. Їв подорозі гичку з картоплі й моркву. Але жив. Скоріше як за тиждень зголосився до своєї праці. Три дні був героєм, його показували на мітингах, як мученика „Панської Польщі“. На четвертий день прийшов з Києва новий директор, партієць. Ще за кілька днів Дусько прийшов додому блідий. Розповідав про допити й настирливі питання: що він робив і за що сидів у Березі.

Вранці, коли Квітка йшла до школи, бачила скрізь наліплені червоні афіші, в яких прокурор закликав населення зголосувати свої кривди й доносити на ворогів народу. В залі одного з кін судили багатих купців за спекулянтські ціни, після того їх вивезли до Москви. Військо перестало їхати, відновлено міський автобусовий рух, на дверях установ появилися червоні таблички з золотими літерами, що українською мовою сповіщали всім про їх назву, по крамницях тут і там появилися товари, а на базарі люди продавали все, що могли, щоб здобути гроші. Уночі їздили вантажні авта, що зупинялися тут і там перед домами, після чого ніхто більше не бачив мешканців тих домів. Знайомі, що перед війною приходили до Тарасевичів двічі в місяць і весело розмовляли за вечерю, більше не показувалися. Цього і того арештували.

— Коли випустите їх? У чому їх провина? — питали в прокурора жінки арештованих.

— Якщо невинні — випустимо. Якщо винні — засудимо, — була відповідь.

— Але в чому їх провина?

Мовчанка. Або:

— Для вас краще менше питати і знати!

І знову мовчанка. Потім жінки й діти арештованих кудись зникли. Ще за деякий час прийшов від них лист: „Ми в Казахстані. Вироби Микитюка (Микитюк мав у місті пекарню) тут невідомі...“

— Вивозять! — йшло від дому до дому, від людини до людини. — Арештують невідомо за що! Вивозять на Сибір! На місто влав жах.

Дусько не ночував дома, мама майже не їла й не спала. Польські гроші з одного дня на другий втратили вартість і треба було думати, звідки дістати нові. І одного дня Дусько вирішив, що треба їм якось перейти річку Сян і вдатися під опіку німців, якщо хочуть мати здорове серце.

Якісь села, якісь дороги, якісь доми і якісь люди, яких обличчя затиралися зараз у пам'яті, як тільки були за порогом. Якісь стодоли, повні пахучого сіна, в якому ніяк не можна заснути, бо серце повне тривоги. Якась людина, що в нічній годині обережно провадить у напрямі Сяну. Потім одна кімната без килимів і квітів, на столі примус, що тричі денно варить чай, або якусь юшку, і нова школа для Квітки з іншими товаришками, від яких віє холодом. У цьому надмірно скромному житті просвічує, ніби вифлеємська зірка, одна надія: вернемося додому! Скоро вернемося додому! Дусько вмовляє це в маму і в Квітку, він вичитує це зі сторінок газет, на які видає останні гроші. Тому він сидить недалеко Сяну й тому не шукає ніякої праці, бо війна німців з большевиками немінуча, а тоді, ясна справа, німці підуть за Збруч, а вони вернуться додому. Квітка слухає його слів і вірить, мусить вірити в них, бо тужить за дідусем і бабунею, за Яблінкою Лісною і за всім тим, що там за Сяном лишилося.

Два роки пізніше німці справді перейшли Збруч, і вона знову сиділа з дідусем на лавочці під соснами, слухаючи оповідань про недавнє минуле, про пережите. Але бабуні з ними вже не було, вона спокійно лежала в могилі край села поруч інших членів дідусевої родини і його парохіян. Її більше не турбувало те, що в двох кімнатах приходського дому залишилися сліди амбуляторії, яку там відкрила була советська влада, ані те, що в ідальні все ще живе новий учитель, що прибув з Полтави. Вона перенеслася вже на „той світ“, одягнена в давно приготоване одіння, з запасом добрих діл, щоб гідно з'явитися перед престолом Бога.

— Людина має дуже обмежений запас енергії, розуміння і сприймання чогось, — говорив дідусь після того, як розповів Квітці про те, що реєнтий помер, що Михайлишина забрали большевики з собою, а син начальника станції в німецькому полоні. Дідусь був пригорблений, а ціле обличчя вкрили зморшки. Але усміх, який мав для Квітки, був незмінний.

— Я, наприклад, не розумію теперішньої нової течії. Ці комуністи, прошу я тебе! Приходять і оповідають нам про наше життя! Таж ми його краще знаємо, бо ми його пережили!

Потім ота їх справедливність! Кожен нарід має право признатися до свого, розвивати свою культуру. Чудово! Я підписуюся під цим два рази. Але чому тоді українці обов'язково стають шкідливими націоналістами з якимсь новим гріхом „ворога народу“, коли виявляють любов до свого і бажають говорити своєю мовою? Таж кожен нарід хоче й повинен говорити своєю мовою! А потім, Ісусе добрий, чому конечно відкидати віру? Чи наш Великий Учитель, Христос, не мав у своїй науці тих ідей, які сьогодні називаються комуністичними? Це все може бути в добрій згоді з вірою. Рівність, братерство, злука пролетарів усього світу, гм... тільки де це все, де? Мабуть я застарий для цього. Але ти, Квіточко, поглянь назад, на цілі століття, що проминули від народження Христа. Скільки добра, скільки шляхетних, вічних творів, скільки прекрасних рис душі створила віра Христова! І сьогодні це відкидають. Ні, я не розумію цього. Радію, що в мене вже рештки життя і я не буду бачити, що з цього вийде. Але ти маєш обов'язок вийти за священика і стояти далі на сторожі села. Ти створена для цієї доби, розумієш її краще і зумієш краще діяти.

— Дідусю, — попробувала. Він, здавалося, жив уже справді тільки своєю добою і не сприймав усього, що давала дійсність. — Я не можу виходити за священика, бо вони тепер не одружуються...

— Як же це так? У найтяжчі часи, що безсумніву надходять, село буде без нас? Без нашої підтримки, остороги й допомоги? Триста років ми були з ними, а тепер лишаємо? Лишаємо тоді, коли найбільше треба бути з ними? Це ж... злочин... Але мені пора вже йти за мамою, пора вже бути з нею...

Це „мама“ відносилось до бабуні, і коли Квітка дивилася на нього, їй здавалося, що він уже далеко-далеко від неї, хоч сидить ще поруч на лавочці. „Я не буду жалувати за дідусем, неможливо жалувати за ним, як він уже думками не з нами“, думала. Проте, коли він незабаром потім лежав нерухомий в обрямуванні високих горючих свічок і присипаний квітами, а дяк читав над ним псалтирю, важкий тягар лягав на серце, а сльози нестримно лилися з очей. Боже милий, Боже милий, дідусю мій, дідусю, куди ж ти пішов, як це я без тебе?

Спершу життя в місті було спокійне. Перше невдоволення, а за ним і непорозуміння виринуло тоді, коли німецька окупаційна влада проголосила прилучення західних українських земель до Генерального Губернаторства, яке створили з залишків польської держави. Заки до цього дійшло, українці встигли зорганізувати адміністрацію, а навіть проголосити

українську державу. Це викликало переслідування окупаційної влади і масові арешти.

У Квітки дома був ще спокій. Дусько знову працював директором Союзу Кооператив, мама господарила дома, Квітка здавала матуру. Мала почервонілі від надмірного читання очі, бо інакше не хотіла здати, як тільки „відмінно“. Одночасно знайшла час навчитися писати на машині, познайомилася з скорописом і бухгалтерією. Одного разу Дусько сказав, коли вона вже мала свідоцтво зрілості:

— Питав мене окружний лікар, чи не знаю якоїсь доброї секретарки...

Квітка відразу вирішила, що вона саме і є цією доброю секретаркою. Цілий день сиділа за письмовим столом і стукала на машинці, або виповнювала наряди на набіл для хворих людей. Часто, йдучи вранці до праці, бачила похід жидів, що помалу сунув серединою дороги в оточенні гестапівців. Достойні, з відбиткою згрідливої байдужості, але й страху на вихудлих обличчях, мали щось біблійне в собі. Їх привозили з довкільних міст і містечок або з Мадярщини і провадили до гетто, що знаходилося в найгіршій частині міста. Коло полудня відтіля чулися стріли. У складних, незвичайних справах Квітка завжди викликала в думках дідуся. Але тепер вона щораз більше відчувала, що його шляхетна наука переминюється в цінну, але музейну річ. Щось інше треба було мати в душі, щоб приймати спокійно все непередбачене і нелюдське, в що така багата війна.

Увечері Квітка йшла до „Просвіти“, що на бажання німецького окупанта мусіла прийняти назву УОТ і розважалася з молоддю. Співали, танцювали і по-своєму обговорювали політичну ситуацію. Проводили палкі розмови, судили всіх і вся, вірили тільки у власні сили і власне знання. „Старі“, тобто їх батьки, вже пережили свою добу і зовсім не надавалися до нової, бо не розуміли її. Гнули спину і скрізь питали дозволу. Це негідне! Цього більше не сміє бути! Ніхто не має їм нічого дати, вони самі собі мають взяти те, що їм належить! Тільки тоді, коли вони, молодь, включаються в провід, тільки тоді буде перемога!

Перше місце в таких розмовах провадив Мирослав Білий. Квітка не знала, як це сталося, що вона раптом була закохана в нього „по вуха“. Все їй у нього подобалося. Почавши від його стрункої постаті, скінчивши на палких розмовах. Так і вірилося, що вільна Україна от-от за порогом і проголосить її не хто інший, а сам Мирослав Білий! Могла цілими днями співати: Славко-Славко-Мирославко! Говорила про нього, кому могла. Звірювалася літній пані, з якою працювала:

— Я нікого більше не хочу любити, тільки Мирослава! Не бажаю жадного пережиття! Хочу, щоб для мене Славко залишився назавжди!

— Він такий цінний? — всміхалася виrozumіло літня урядничка.

— Ви не знаєте Мирослава? — дивувалася налякано, — Боже, як можна не знати Мирослава?!

Але коли була з ним, не виявляла найменшої ніжності й захоплення ним. Робила йому все наперекір. Любила спостерігати, як хмурився від її слів і як його обличчя роз'яснювалося від її усміху. Часто ходила з ним до кіна. Коли брала платню і бачила довкола себе затурбовані обличчя урядників, думала весело: ах, вони не знають, що в добу нарядів і обмежених харчових приділів існує на світі кохання!

Її питали:

— Як же цей твій Мирослав виглядає?

Відповідала без надуми:

— Як грецький бог!

Цілувалася прихапцем, як мала до цього нагоду, пригорталася до нього в кутку коридору, робила десятки дрібних дурниць, які роблять усі закохані вісімнадцятьлітні дівчата на світі. Приносила додому таємницю свого почуття і велику мудрість:

— Мамо, не дивися, чи це прийнято, чи не прийнято, бо на те ніхто тепер не зважає! Дуську! Кланятися і просити у „власть імущих“ перестало бути модне! Будемо чекати аж німці нам це і те дозволять? Вони ж ніколи не дозволять! Що? Чекаєш, що нам дадуть? Той, хто виграє, ніколи нічого не роздає! Він тільки тоді роздає, як ще сам нічого не має! Наше право державного існування мусимо вибороти собі самі! Живемо в добі, в якій творяться нові закони. Чому маємо чекати, що хтось їх для нас створить? А в нас голов і рук нема?

Дусько трохи думав над її словами.

— Спокійним і дозволеним способом теж багато можна зробити, — відповів нарешті, і це було дуже схоже на те, що колись казав їй дідусь. — Підпільна робота забирає багато жертв. Адже про те думаєш? А ми не маємо так багато людського матеріялу, щоб не дорожити ним.

— Як ліс рубають — тріски летять!

— Легше це сказати, як бачити, чи пережити. А втім, я думаю про гармонійну співпрацю легального руху з підпільним.

— А такі ваша доба була романтична й непотрібно романтична! Ми більше тверезі й тверді!

— Тож доля не щадить вам камінчиків!

Але в її душі теж був сентименталізм і романтизм, тільки вона не виявляла його і не дала йому розвинутися. Але впевнилася сама, що ці два, вже, здавалося б, віджиті почуття, гніздяться в її душі, як почувла, що Славко вступає до війська. Такий наказ проводу підпільної організації. Мусіли опанувати найновішу військову техніку в німецькому війську, мусіли бути кожної хвилини готові на поклик рідного краю.

— Очевидно, мусиш іти, — заявила Квітка.

Ходила горда й щаслива. Хвилиночка, а побачите, що Славко створить Вільну Україну! Але коли кілька днів не бачила його, бо саме полагоджував всі вступні церемонії, ставало їй якось сумно й зле. Самота боліла після того, як уже пізнала щастя, що його приносить інша людина. Увечорі зверталася до Бога своїми словами, як це робила ще в Яблiнці Лісній, і тоді Славко був її головною турботою. „Я не хочу його втратити, я не хочу його втратити“, шепотіла в подушку. Сну не було. — „О, Боже, невже вільна Україна не може створитися, заки в втрачу Мирослава?!“

Але Славко пішов. „Просвіта“ була пуста, хоч там було багато молоді. „Натягали“ її, що солом'яна вдова. Жартівливо пропонували своє заступство. Сміялася голосно й жартувала з усіма, але коли була сама в своїй кімнаті, здавалось їй, що всі ті пусті слова, які виголосила впродовж вечора, повертаються до неї і тугарем лягають на серце. Читала Славкові листи, приглядалася його світлинам в однострою німецького вояка і казала собі, що так мусить бути, так саме повинно бути. „Хорони й бережи його, Боже, — молилася кожного вечора, коли написав їй, що відходить на фронт. — Збережи його життя, добрий Боже“.

Прийняла вістку про його смерть з дивним отупінням. Не плакала. Десь майже в підсвідомості крилася відрада, що не бачила його похорону. Він для неї від'їхав і десь жив, тільки без неї. Його більше не було, але найбільш болюче було те, що вільної України, за яку віддав своє життя, теж не було. В її душі створилася пуста, але так мусіло бути, він мусів це зробити. Це її не зломить, ні!.. Вона зможе ще всміхатися.

Бачила полонених, трупів, в'язнів. Ніщо до неї не доходило й не зворушувало. Йшла вранці до праці, їла обід і поверталася додому по шостій. Увечорі знову була в „Просвіті“. Тиждень посвятили там Славкові, потім знову танцювали й співали. Казали, що сьогодні він, а завтра вони. Проте дiб'ються свого! Голова догори!

Канцеляріями установ пронеслася тривожна вістка, що будуть звільнювати молодших працівників і забирати на роботи до Німеччини. Люди боялися виходити до міста. Поліція

замикала вулиці і ловила людей, які не мали посвідки праці. Потім збирали їх у переходових таборах і висилали до Німеччини. Слово „вивозять“, що виринуло за советської влади, заступило тепер „ловлять“. Звільнений з праці молодий працівник, що не мав посвідчення праці, був згори засуджений на вивіз. Вийняток були одружені та сімейні.

А проте Квітка не могла б сказати, що саме тому погодилася одружитись з Остапом. Федяк був працівником у Союзі Громад і Квітка знала його ще з тих часів, коли був Славко. Але вона ніколи не зважала на нього. Він завжди сидів за столом і читав газети. Дратував його надмірний шум інших. Не належав до підпільної організації і не збирався добровільно вступати до війська. Признався Квітці, що вже здавна зідхає до неї і що вона сниться йому дуже часто. Відпроваджував її з „Просвіти“ додому. Всміхалася, коли він говорив до неї. Був спокійний і самопевний. Любив жартувати і трохи висмівати самого себе. З ним ставало Квітці якось спокійно і затишно. Ніби заховалася за ріг вулиці і вітер більше не віє на неї. Коли спитав її, чи не хотіла б бути його дружиною, відповіла майже без надуми, що так.

Стояла з ним перед тетраподом і сама не знала, чи це справді вона. Все вийшло якось нагло й нежданно. Але була переконана, що її почуття до Славка було єдиним правдивим почуттям у її житті і ніякого вона більше не знатиме. А втім, Квітка викомбінувала собі, що до подружжя не треба глибшого почуття, великого кохання, тільки виrozumіння для своїх хиб, однодумности і ще, щоб людина не була відразлива. Напевно між мамою і Дуськом нема великого кохання, проте життя пливе гармонійно. А все таки, коли священник насував на палець обручку, мигнула в неї затривожена думка: що я роблю?

Молодь з „Просвіти“ влаштувала їм несподіванку. Кричали „слава“, як вони виходили з церкви, спинили на порозі, казали всміхатися і з усіх боків робили світлини. „Дивіться на себе!“ „Квітко, дивися на мене, а ти, Остапе, дивися на Квітку“. Потім взяли їх до домівки „Просвіти“ і веселилися за спільним столом.

Потім Квітка не могла нагадати собі, в кого це виринула думка піти до театру. Напевно не в неї і не в Остапа. Проте вони погодилися і пішли всі шумно до театру, що його облягали люди. „О! Немає вже квитків!“ — відіззався хтось з товариства, помітивши зачинену касу. Вестибюль був повен людей. „Квитки завжди випродані ще перед наліпленням афіш!“ — сказав хтось збоку досвідченим голосом. „Та як це можливо? — інший голос. „Спекуляція! Навіть на квитках

спекулюють!“ „Яким способом?“ „Викуплять, а потім продають за високу ціну“.

Квітка не була розчарована. Як нема, то дарма, підуть іншим разом. Чому саме в такий день іти до театру? Цей день належав до неї й Остапа. Але Остап раптом вирішив, що цей день треба обов'язково завершити прем'єрою в театрі. Нагадав собі, що цього і того з акторів він особисто знає, дістався до будинку через акторський вхід, показався в фойє, зник десь за виступом стіни, а коли показався знову, мав у руках квітки, а на обличчі усміх.

— Нам збоку приставили крісла, — заявив з тріумфом, а Квітка подумала з незнаючою гордістю: „Він меткий, він, мій... чоловік...“

І от сиділи недалеко стіни в заповненій залі, а з оркестріону випливали грайливі, бадьорі звуки. Квітка бачила голову диригента і палочку в його руці. Ясний відблиск світла пнявся вгору по вишневій завісі. „Це мій чоловік — думала, — це мій чоловік. Чоловік“. Ще вранці був чужий, але тепер сидить отут біля неї і їй страшно хочеться, щоб йому було добре і щоб його любили. Кожен погляд звернений на нього сприймається тепер інакше, як досі. Не буде більше „я“, тільки „ми“. Взагалі тисяча дрібничок і великих справ буде виглядати інакше. Як це дивно, гм!..

Коли відслонили завісу, не думала вже ні про що. Слідкувала за грою акторів, всміхалася, намагалася підхопити дію.

Не знала скільки часу минуло. Раптом усі двері до фойє одночасно відчинилися і зала зайасніла світлом. У дверях появилася поліція з витягненими до стрілу автоматами. Акторка, що співала на сцені, застигла з відчиненим ротом. Оркестра з розгону потягнула ще кілька тонів, але зараз замовкла спершу перша скрипка, тоді фагот і вальторн. Диригент обернувся до залі, а його рука з палочкою застигла в повітрі.

— Спокій! Не рушатися з місць! Руки вгору! — крикнув голос німецькою мовою.

Ліс рук піднявся вгору, а поліція кинулася між людей. Світили маленькими ліхтарками під рядами крісел, схилилися, чогось шукали. Запанувала якась несамовита тиша, крайня гостримі словами гестапівців. Страх завис у повітрі. Акторка стояла на сцені з піднятими руками, сама одна перед повною заллю людей і, здавалося їй, ніби вже мають її стріляти. Квітка встигла замінити погляд з Остапом. Її серце товклося десь аж у горлі, але очі намагалися не зрадити йому цього. „Не турбуйся, нам нема чого боятися!“ — казали вони. „Будь спокійна, нам нічого не може статися!“ — відповіли його. Раптом були одною думкою і одною тривогою тут, серед маси людей, в обличчі небезпеки.

— Знайшов! — крикнула нараз людина в цивільному одязі, що прийшла разом з ними і ревно шукала чогось під кріслами. Квітка силою здержала себе, щоб не оглянутися і не подивитися, що саме знайшов він поруч їх крісел. Залею пронеслася команда:

— Всі жінки залишити залю!

На коридорі залунав постріл. Хтось на другому балконі крикнув „Слава Україні“, десь забряжчала розбита шибя.

Квітка опинилася сама в темній вулиці. Остап залишився на залі. У натовпі наляканих і схвильованих жінок загубила дівчат, з якими прийшла до театру. Сторожа, що стояла довкола будинку, відігнала її геть. Сильні рефлектори освітлювали будинок з усіх боків, не дивлячись на загальне затемнення міста.

Квітка знову не знала, чи це справді вона, коли нога за ногою йшла темними вулицями. Остап залишився там, серед тієї наглої і їй цілком незрозумілої небезпеки. Вона не могла залишитися з ним, тільки от ішла вулицею й ніхто нею не турбувався. Ще перед хвилиною були разом, а тепер вона йде додому сама, хоч це повинен бути їх спільний вечір. „Йому нічого не загрожує, — сказала собі. — Остап нікуди не належить, нічого забороненого не робить“... Раптом його образ був для неї далекий і невиразний, ніби вже давно його втратила. Притиснула руки до грудей, вся сповнена тривоги, і не знала, куди йти та що робити.

Дусько спитав її із сміхом, де її „половина“. Подивилася на нього і не могла відповісти.

— Що сталося, Квітко? — налякалася мама.

— Я не знаю, — відповіла нарешті. — Я не знаю... Остап... Остап залишився в театрі, але те саме сталося з іншими, так, те саме...

Наслухувала кроків, голосу, дзвоника. Коли настала поліційна година і за вікнами була тишина, губилася в здогадах: може прийти тепер, чи аж вранці?

— Боже, прошу Тебе, виведи мого чоловіка з небезпеки. Прощу Тебе, Великий Боже, — збирала свої думки і кликала на поміч Бога. Не роздягалася й не лягала. Ждала. Години тієї ночі замінювалися в роки. Коли вікна заясніли світланком, підійшла до дзеркала і була здивована, що її волосся не переткане сивиною. Ще трохи ждала, а коли не приходив, побігла під будинок театру.

Возів з рефлекторами і сторожі вже не було. Обидва входив будинку були зачинені. У вікні канцелярії мигнуло якесь бліде обличчя. Було незнайоме, проте Квітка підійшла до вікна, що починалося над її головою і спитала голосно:

— Чи всі ще там? Я хочу знати, що з моїм... чоловіком?

Людина за вікном розвела раменами і, не відчиняючи вікна, крикнула до неї:

— Ми зачинені! Не можемо вийти! Ждемо аж нас випустять! Уночі Гестапо забрало багато людей! Інших Уряд Праці!

— А Федяк? Не знаєте? Федяк?

Людина знову розвела раменами, але зараз оглянулася, спитала, очевидно, когось захованого в глибині і за шибою появилось інше незнайоме бліде обличчя.

— Гестапо взяло, — сказало їй.

Квітка бігала до кого могла. Находила начальника Союзу Громад, де працював Остап.

— Витягніть! Витягніть його відтіля, благаю вас! Він не винен, — просила. — Боже, поможи мені, Боже, поможи йому, — йшло з душі інше прохання.

— Якщо не має за собою нічого компромітуючого, тоді витягнемо, — обіцяв начальник Союзу Громад. — Ви знаєте, що тепер важко щонебудь робити. Найгірше, що може бути, це та збірна відповідальність, яку запровадили німці. Молодь гостро реагує на несправедливість, яка, сказати щиро, виявляється скрізь. Німці ж карають молодь за їх вчинки. Твориться колесо, з якого важко вийти. Одне створює друге.

Визначив їй годину, коли мала прийти, і коли з'явилася, мав для неї сумну новину:

— При ньому знайшли компромітуючий матеріал. Скажіть мені, дорога молоде, як ви можете бути такі необережні?

— Пане докторе, вибачте мені, але це неправда! При ньому нічого не могли знайти! Він не належав до підпілля. А якби й належав, то жадний підпільник не йде до шлюбу з компромітуючим матеріалом!

— Ах, ви саме тоді брали шлюб... Справді прикро мені. Мені сказали, що під його кріслом знайшли якісь заборонені...

— Це смішне! Я вам присягну, я вас запевняю, що він нічого не мав! Це хтось підкинув, або вони самі! Як ми в театрі сідаємо на призначені місця, то ніколи не дивимося, що під нами! Згода?

— Я вас розумію, молода пані. Я дуже співчуваю вам. Але ми, старші, теж не всіли багато зробити. Робимо, що можемо, робимо, що можемо...

— З німцями щось сталося, — казав Дусько. Він теж робив, що міг, щоб звільнити Остапа. — Це не ті німці, яких я знав у вісімнадцятому році. Тепер вони не тільки вороги всього, що ненімецьке, але й вороги сами собі. Бо коли нищать людей, які їм прихильні, то тим самим підтинають галузку,

на якій сидять. Вони війни не виграють, о, вони війни напевно не виграють!

Все пішло блискавичним темпом і не було часу на ніякі дії. Суд визначили за два дні. Він відбувся в тому ж театрі, наче на глум і для більшого болю. Судді сиділи на сцені, там же були й підсудні. На столі стояв мікрофон, а на будинку два гучномовці. Квітка сиділа на тому самому місці, що тоді з Остапом, і не могла повірити, що це суд, а не гра акторів, що це дійсність, а не жахлива театральна вистава. Кожне слово судді й підсудних записувалося в її душі, і вона знала, що ніхто й ніщо не зітре їх до кінця життя. Спершу не мала сили поглянути на Остапа, а потім не була певна, чи краще, щоб її побачив, чи навпаки. Серце тріпоталося так дивно, наче було завішеною на шнурочку перлиною.

— Людоньки добрі! Скажіть мені принаймні за що гину? — пронісся залею захриплий голос. Квітці стало так зимно, якби хтось приложив їй до плечей брилу леду. Це гуцул у постолах і вишиваному киттарі стояв перед столом судді з висуненою до переду головою і правою рукою, а з його обличчя можна було читати весь жах і незрозуміння, і ще крихітку надії. Квітка стримувалася, щоб не розплакатись. Треба бути сильною й усміхом підбадьорити Остапа, коли погляне на неї. Гуцул любив свої гори і напевно нікуди не належав і нічого не робив, як і Остап. Проте, коли його провадили з переповненої залі до стовпа, що їх аж чотирнадцять закопали на майдані перед будинком, крикнув так само, як ті, що справді були підпільниками: „Слава Україні!“

Остап був шостий з черги. Власне Квітка його цілком не пізнавала. Не тому, що приблизд, що мав синці під очима, що був непоголений, а тому, що в виразі обличчя було щось визивальне, горде, чого в ньому ніколи не помічала, і цей новий Остап конче хотів усміхатися. Він повернув голову до залі і всіхнувся кудись у простір, не шукаючи нікого очима, але вона знала, що це призначене для неї. „Боже, Боже, рятуй його, прошу Тебе...“ — повторяла, коли чула присуд: „На смерть!“ Сплела пальці і не знала, що в кістках були схожі на білий папір, а кінчики були червоні, мов вино. Цей хлопець отам на сцені, що всміхався якось так несамовито, був її чоловіком, належав до неї, а вона сидить тут німа й безсила і не може нічого зробити. Ні, як це так, як це так?.. „Дідусю, о, дідусю, як ти добре казав, що йдуть важкі часи“...

Вийшла з залі, як тільки вивели Остапа. Продиралася до переходу, до нього, і крикнула, сама не знаючи, як і відкіля з'явилася в неї така думка:

— Остапе! Вони зараз пустять тебе! Вже прийшла телеграма!

Його повели до стовпа, а він усміхався повен надії, навіть тоді, як його голова схилилася на груди. „Боже, дай чудо, Боже, зроби чудо, Ти все можеш, Боже“... — почала Квітка і замовкла на пів реченні. Під стовпом Остап був уже мертвий, а її біль якось неочікувано перемінювався в почуття помсти і жорстокої відплати за незаслужену кривду, за його молоде життя.

Все, що вона виконувала потім, не мало нічого спільного з тією Квіткою, в яку дідусь намагався впоїти спокій і розсудливість у виконанні своїх вчинків, з тією Квіткою, що слідкувала в люстрі за своєю красою, що переживала друге одруження своєї матері. Це ожила та Квітка, що з захопленням прислухувалася таємним, забороненим шепотам у школі, що всміхалася до розмов молоді в домівці „Просвіти“. Десь були ушкоджені рейки, десь вибухла пожежа, десь висадили в повітря міст, десь була стрілянина. Квітка не була ні ініціатором, ні виконавцем того. Але була зв'язковим. Передати щось в пору — це половина успіху. Дія, що зродилася в неї з бажання помсти, переходила в фазу загального великого змагання і Квітка ходила завзята й горда, що вона теж включилася в підпільну боротьбу. Кожної хвилини могли її переловити і тоді чекала її доля Остапа, але вона не почувала страху. На німців дивилася з насмішкою й погордою. Коли з'являлася в „Просвіті“, була осередком уваги. Краєм ішла підземна течія незадоволення й бунту. На німців ждали з надією, що допоможуть відновити Україну, коли ж показалися жорстокими самолюбам, бажаючи перемінити світ у німецьку колонію, спішили їх якнайшвидше позбутися. Все хиталося в основах, хоч німецька господарка силою давнього розгону йшла далі.

„Нічого не діється, — думала Квітка, повна незаспокоєного почуття. — Це для них замало, а ми з цього не будемо мати держави“. Нічого її не зворушувало й не лякало. „Життя можна завжди втратити, кожної хвилини“, думала і мала в думках Остапа і гуцула, Славка, і інших. — „Можна втратити життя цілком невинно. Тому треба його дорого продати!“

Залишила працю зв'язкового, коли захворіла мама. Цілими днями лежала в ліжку, не могла нічого робити, ані виходити з дому. Квітка одержала лікарське посвідчення, що з огляду на хворобу матері не може виконувати ніякої праці, тож могла спокійно виходити до міста. Тепер не грозив їй вивіз до Німеччини, проте спокою дома не було. Мама завжди мала налякані очі. Питала в кожного, хто приходив: „що сталося?“ Кожен знав, про що думала. Ловили людей на вулицях і вивозили на роботи. Арештували закладників. Потім на таблицях для оголошень появлялися червоні, як кров, афіші з прізвиськами розстріляних закладників.

У тому часі Квітці доводилося спати вдень. Уночі можна було спати тільки перед ранковими годинами. Двічі вночі, в одинадцятій і в другій налітали на місто літаки. Попереджені гудками, зависали над містом світляні ялинки. Було видно як удень. Вгорі гуділо, а червоні кульки здіймалися від землі і гинули десь у просторі. Стрясалася земля. Квітка виходила тоді на поріг дому, дарма, що мама протестувала й просила.

— Нічого мені не станеться, не бійся, абсолютно нічого мені не станеться, — впевняла, бо так почувала.

Німеччина хотіла творити нову Європу, Нацисти гордились, що кожна радіостанція надає передачі німецькою мовою, але фронт гріщав і на сході і на заході і все валилося й летіло стрімголов до упадку. І тікало. Цілими днями їхали валки знеможених німецьких, мадярських, італійських вояків. Втікачі заповнили місто. Залізнична станція раз-по-раз перепускала повні цивільного населення транспортні. „Тепер нарешті діждемося свого, — казала молодь. — Тепер буде вільна Україна!“ Старші журливо хитали головами: „Наші бажання — одне, а можливості — друге“, — казали. — Надходять знову показові суди, безсонні ночі, нічні вивози людей, переслухання . . .

— Я замовив вагон, — сказав одного дня Дусько. — Заберемо все, що зможемо, і виїдемо до Криниці.

„Це сором тікати“, думала Квітка. Таких думок у неї раніше не було. „Це сором кидати рідний край! Це сором!“ — повторяла. Кожна селянка, яку бачила на вулиці, була їй дорога, кожна плитка на пішоході, кожне дерево в парку — конечно для її доброго самопочуття. — „Це сором! Це сором!“

Потім стояла на ступенях дому, в якому жила в темноті зимового вечора і кидала кудись у простір скаргу без слів. Краю мій! Чому гониш нас від себе? Чому пригортаєш і кормиш чужих людей? Чому нас не любиш? Чи мало тебе любимо? Чи наша любов тобі непотрібна?

Все залишилося за нею. Знайоме, люблене, миле, чи болюче, але рідне. Перед нею розгорталася дорога в незнану даль, з невідомими переживаннями. До Криниці не доїхали. Літаки збомбили шлях і несподівано їхали долиною ріки Тиси, через землі, що кілька років тому боролися за власне існування, попали проти своєї волі до Будапешту й раптом опинилися в Німеччині.

Третій Райх, що його службовці виявили стільки жорстокости й гордості на окупованих землях, був голодний і по-вен руїн. Тільки два слова були скрізь правосильні: „шпаррен“ і „ферботен“. Без картки можна було купити тільки пиво й газету. Але люди, з якими стрінулися, не мали нічого спільного

з розшалілим Гестапо в краю. Були недобрі, як оси. Тягнули ярмо війни і мовчали. Промовили, як над домами повівали білі прапори капітуляції. Мали досить Гітлера, бомб, обмеження, як казали.

Німецький Уряд Праці привітав несподівану появу транспорту людей, як господар, у якого захворів наймит. Зараз мали для них працю. У гірській оселі, серед Альп, що перемилилася в місто лікарень, саме чекали таких, як вони. Скрізь повівали білі прапори з червоними хрестами. Квітка мусіла змивати підлоги в одному з шпиталів, Дусько носив повні якихсь продуктів мішки і скрині, що їх перевозили з магазину до лікарень, мамі, з огляду на її хворе серце, дозволили існувати без праці, зате не мали для неї ні приміщення, ні харчових карток. Дуськові й Квітці давали ліжка в кімнатах для працюючих. Для мамі не було місця ніде. Оселя була заповнена до найменшого кута раненими й евакуйованими. Після спішних шукань знайшлася в одному домі ще ніким не зайнята пивниця. Господиня не хотіла пустити до дому людей, бо вони врятували ще від бомб чотири валізи. Без валіз могла б ще їх прийняти. Люди з речами виводили її з рівноваги. Кричала й проклинала. Але зм'якла, як одержала трохи цукру й солонини. Одначе зараз же заповіла, що не сміють нічого варити.

Квітка змивала підлоги шпиталю і продумувала, яким би то способом винести мамі трохи гарячої зупи. Чула розмови, що їх ранені провадили між собою. Відколи до оселі ввійшли французи, рахувалися полоненими і не сміли вийти на вулицю.

— Армес Дойчлянд, армес Дойчлянд. — повторяли. Мали в собі гордість, що були під Сталінградом і під пірамідами та одночасно жаль до свого проводу, що завів їх на манівці.

— Ми скрізь були. В Європі й Африці. І ніде не здобули приятелів. В Україні населення вітало нас квітами, а працювало кулями. Ми сьогодні не були б невільниками у власних лазаретах, якби зміли були прийняти ті квіти!

Мусіли коритися перед французькими вояками, що виганяли їх з домів, переводили труси, казали німецьким жінкам вітати найнижчого французького вояка. Ранені намагалися відгадати, яка доля їх стріне, коли вилікують свої рани. Полон? Але ж війна скінчена. Вивезуть їх на роботи? „Я б не боявся нічого, якби не був у партії...“ „Ти був у партії? Чоловіче! Що тобі сталося?“ „Нічого не сталося. Я мусів...“

Квітка вимітала солому з-під їх ліжок, що натерлася з ходаків, і думала: „може хтось з них стріляв Остапа, або інших?“ Вона не відчувала потреби мститися на цих хлопцях з пора-

неними тілами, тільки якесь гірке вдоволення в душі: ось лежать тут безсилі, здані на ласку французів чи американців: недавні горді переможці, що вміли стріляти невинних людей!

Кинула працю, як тільки змогла одержати квартиру й харчові картки. Ходила з порожньою душею. Не могла нічим зацікавитися. Навіть тоді, як війна скінчилася і радіо звивало всіх чужинців вертатися до рідного краю, але ніхто в тих умовах, не хотів вертатися, хоч і не знав, що його тут чекає, навіть і тоді Квітка не вийшла з свого отупіння. „Американська влада віддає до вжитку переселених осіб касарні в С“ — довідалася одного разу в місті. Дома було трохи нарад, нерішучости, роздумувань, а потім одного дня зібралися і переїхали до великих будинків сметанкового кольору, які стерегла американська сторожа. Дусько видобув рештки життєвої енергії і раптом став дуже діяльний. Скрізь було його повно, а все, що робив, мусіло виглядати так, як у краю. І скоро на терені німецьких касарень виросло Т-во „Просвіта“, зацвіла кооператива, створилися спортові дружини, церкви, театр і школи, а навіть Народний Університет. Мав близькі стосунки з працівниками УНРРА, що в тому часі опікувалася переселеними особами, і... масу ворогів серед мешканців табору. Ніби в нагороду за те мав становище команданта табору. Незабаром прибула ще інша приємність: окрема кімната в адміністраційному бльоці, без чужих людей, без стін з порозвішуваних коців. Але ворогів від цього не поменшало. Спритно винюхували, чим він був у краю, що робив і де був, скомбінували нашвидку його життєпис і тільки чекали нагоди, щоб пошкодити.

Міські ресторани були повні виголоднілих німців, яким давали на картку скупу їжу. У каварнях витанцьовувала молодь, кормлена досі бомбами й голодом. Держава була розбита і почвертована, міста в руїні, а мешканці на схиялях голови, не плакали й не погорджували переможцями. Приступали до руїн, розбирали їх і казали, що „ес іст ніхт зо шлім!“ І всімалися до переможців.

Саме це німецьке „ес іст ніхт зо шлім“ і ця енергія, з якою німці взялися до відбудови зруйнованого життя, вивело Квітку з її отупіння. Вона живе! Вона може ще відродитися душею! Вчитися! — появилось перше бажання. Раптом була повна енергії, прагнула знання, зайнятих днів і вечорів, повних здорового сну ночей. В кілька тижнів пізніше була студенткою ветеринарії в Мюнхені. Все хотіла здати з відзначенням і не мала часу на зайві думки. Студенти вчилися, бавилися, шукали знайомства і вражень. Квітка тільки вчилася. Всі свої зацікавлення і любов звернула на тваринний світ і бажала

його пізнати й помагати. Належала до студентських організацій і ходила на всі збори. Мала для всіх усміх і скупі слова. Спершу вставала о п'ятій годині вранці й доїздила на лекції, потім замешкала в студентському домі на Фюріхштрассе. Дедалі забажала окремої кімнати тільки для себе, забажала бути вільною людиною, яка належить тільки собі. „Я б узяла якусь працю, — думала. — Я б погодила працю з наукою...“

Маріян Сріблінський з'явився в студентському життю, як блискавка. Заговорили про нього всі студенти і хотіли бачити, як він виглядає. Чоловіча частина студентства цікавилася корисністю його ініціативи й праці, жіноча ж долучувала до того зацікавлення його зверхнім виглядом. Коли побачили — розчарувалися. Не нагадував ні одного фільмового „зоря“. Був середнього росту і ходив трохи розхитаним кроком, ніби собі все легковажив і на все мав час. Мав проникливо-допитливий погляд чорних очей і це робило враження, що він гострий і непривітний, але коли всміхався, ставав якось відразу добрий і милий і притягав до себе увагу людей. Чорне, блискуче волосся зачісував набік, а коли похильювався, воно спадало йому на чоло, тоді він нагадував молодого хлопця і в тому був його чар. Був теж студентом ветеринарії і робив диплом. Але мав час зайнятися також іншими справами. Створити Союз Студентів усіх національностей на вигнанні — це була його ідея. Не творив жадного ініціативного комітету, не скликав зборів, але походив сюди й туди до установ, що опікувалися втікачами, вивчав їм потребу такої організації, домагався фондів на їх потреби і в короткому часі мав у Переселенському Центрі свою канцелярію, де був письмовий стіл, столик з машиною, шафа на різні документи і квітуча альпійська рожа для прикраси. На стіні висіло щось ніби афіша, на якій земна куля була опоясана стяжкою з написом: „Світовий Союз Студуючої Молоді. Скоро всі студенти знали, де міститься та канцелярія, кожен мав якесь бажання, і роботи було багато, а сил до роботи мало. „Може знає хто машиністку?“ — питав між студентами Сріблінський. „Треба знати англійську й німецьку мови. Про слов'янські не говорю, це зрозуміле, що їх треба знати. Може хто зі студентів міг би це робити? Заробить“...

Тоді Квітка видобула з пам'яті все своє знання машинопису, набуте ще в краю в канцелярії лікаря та знання чужих мов і з'явилася перед ним.

Столик з машиною стояв під стіною і Квітка сідала за нього, звернена до Сріблінського плечима. Не дивилася ні на нього, ні на людей, що приходили в різних справах. Писала відповіді студентам, установам, організаціям. Були справи

стипендій, одноразових допомог на зроблення диплому, на хворобу студента, або його сім'ї, було організування доповідей, курсів, товариських сходів, прогульок. За деякий час столик з машиною стояв під вікном і Квітка не здогадувалася, що Сріблінський хоче дивитися під час праці на її профіль.

— Я мушу вам диктувати, — сказав ніби на виправдання. — Так мені ліпше говорити, а вам слухати.

— Безперечно, — відповіла Квітка і не дивилася на нього. Писала в такт його слів і думала тільки про те, щоб не пропустити якогось слова і щоб письмо мало гарну форму. — Вислано Вам... — повторила за ним. У стукоті машини загубила його слова. Повернула до нього обличчя і спитала, як далі?

Сріблінський дивився на неї і мовчав. Спершу всміхався. За хвилину усміх зникав.

— Прошу?... — спитала Квітка і відвернула від нього погляд.

— Що? Ага!.. Так... — промовив він нарешті і диктував далі.

Квітка бачила цей його погляд навіть тоді, як уночі прокинулася із сну. Вінс у її душу неспокій, розбудив приколисане бажання уважливості й кохання мужчины. Ні! Ні! — налякалася і не хотіла ні про що знати. Не дивитися на нього, не виявляти зацікавлення ним і це минеться! — наказала собі. — такі справи не для мене, ні! Ні! — казала вона собі трохи згодом, але вже не так сильно і не так переконливо. Потім повертала до нього голову, коли він диктував, і дивилася в очі.

— Скільки копій? — питала річево і не чула його відповіді. Він почав вимовляти її ім'я, чи цього треба було, чи ні. „Квітко, це треба зробити...“ „Ви маєте, Квітко...“ „Подивіться між ці папери, Квітко...“

Студентська прогулька їздила оглядати замок Людовика Баварського на Хімзее. Студенти ходили на оперу „Кармен“, їздили дивитися на пасійні гри в Обераммергав, відбували високогірські прогульки на шпиль „Цугшпіце“ в Гарміш-Партенкірхен, на „Карвендель“ в Міттенвальді, на „Шляфенде Гексе“ в Берхтесгадені, на „Небельгорн“ в Оберстдорфі. Сріблінський був завжди біля Квітки. Це ще нікого не дивувало. Те, що цілі недільні пополудня були вдвоє в ботанічному або звіринному городі теж нікого не повинно було цікавити. Відомо, що ветеринарів цікавить тваринний світ, в якому виді він не був би! Але студенти вже почали:

— Е-е! Вони щось завжди разом! Е-е!

Квітка вміла на це всміхатися. В приязності Маріяна було їй особливо добре. Відчувала якусь зміну в душі. Охопили її бадьорість і радість. Все дістало інший зміст. Маріян — стояло в думках кожної пори дня і ночі. Це не було почуття до Славка, про яке хотілося говорити кожному. Це не було якесь розсудливе і вираховане відношення до Остапа. Почуття до Маріяна хотілося заховати глибоко-глибоко в душі. Про це можна було сказати тільки йому одному.

Проте вони говорили про справи важливі і про тисячі дрібничок, які їм видавалися великими, але ніколи не торкалися своїх особистих почувань. Те таке легке й зрозуміле у відношенні до інших студентів „ти“, було в них важке до вимовлення.

— Які ваші пляни на майбутнє, Квітко? — спитав її, коли в мюнхенській оранжерії оглядали різні роди водних рослин. — Виїзд? А можна знати куди?

Власне, Квітка не мала ніякого пляну. Наразі про виїзд не думала. Покінчити студії. Повернутися додому. Бути близько Маріяна. Це було все. Його питання заскочило її й насторожило.

— А ви? — спитала замість відповіді. — Які у вас пляни?

— Якщо нічого не зміниться, думаю виїхати до Америки, але спершу зроблю докторат.

— Я... до... Канади... — сказала Квітка і чекала на щось.

— До Канади?.. — допитливо повторив за нею Сріблнський, і Квітці здавалося, що він хоче ще щось сказати. Але не сказав.

Мав уже титул доктора ветеринарії, коли сказав їй:

— Ага! Знаєте? Мені прислали американське число, — і підняв погляд з-над паперів, які переглядав дуже пильно. Квітка сиділа за машиною, він за письмовим столом.

— Будете оформлятися? — спитала, не повертаючи до нього голови. Закладала новий папір на валок машинки і була дуже зайнята тим, що робила.

— Думаю. Але це ще не значить, що мушу виїхати, — докинув зараз спішно. — Канада теж цікавий край, — промовив за деякий час, коли вона мовчала.

— Цілий світ цікавий, — відповіла.

— Квітко!

— Прошу диктувати, — сказала вдавано спокійно. Дивилася за вікно.

До маленького бараку, де містилася канцелярія, входили й виходили студенти.

— Я кінчу студії, — сказала. Це були уривки думок і почувань, які мучили її голову й душу, і які конечно треба було

сказати, поки черговий студент ввійде до канцелярії. — Я маю свій край, до якого належу, — додала. — Здається, що він має місце в нашому серці і скрізь іде за нами. Крім того думаю, що люди, коли вони... погоджуються з собою, можуть жити і на Сагарі.

— Ця думка подобається мені, — сказав.

— Покажіть мені мапу Америки, — привітала його одного ранку такими словами. — Хочу знати, де Дітройт.

— Не дуже далеко від Чикаго, — сказав, коли похилили свої голови над мапою Америки. — Ветеринарі тут швидше можуть знайти працю...

Невисказані слова зависали в повітрі, проте виглядало, що за океаном саме вони зведуть дві людські долі в одну. Але тоді, коли Квітка з мамою й вітчимою переїхали до Переселенського Центру, щоб після конечних комісій переїхати до ЗДА, вороги господарювання Тарасевича в таборі витягнули свої книжечки з його „гріхами“ і нараджувалися між собою, що саме написати на нього, щоб його не випустили з Європи? Фашист? Працівник Гестапо? НКВД?

— Фольксдойч! — знайшла нарешті людина, яка ніколи не була в родинному місті Тарасевича, а після першої світової війни жила постійно в Чехії і до заснування таборів не знала його навіть з прізвища. — Це, правдоподібно, ціла сім'я є фольксдойчами, — впевнила людина сама себе і написала таку вісточку до ІНС.

Вислідом цього було недопущення їх до консула й відіслання паперів до Берліна, де такі справи можна було перевірити. Після чотирьох тижнів стверджено, що Тарасевичі ніколи не мали нічого спільного з німецьким походженням, але теж стверджено, що в 1940 р. вони перейшли були за Сян. Не відомо, з яких причин це видалося еміграційній владі підозрілим, але затримали їх на неозначений час.

3. ПЕТРО ВОЛОНДРА

Коли Петрові минуло шість років, мати дала йому розв'язати вузол, який сама зав'язала на шнурку. Такий звичай вона привезла з рідного краю, так робила її мати, коли треба було йти до школи, так вона зробила своїй дитині. Розв'яже — буде добре вчитись. Не розв'яже — не буде з нього потіхи.

Петро розв'язав за дві хвилини. Трохи над тим сопів, але розв'язав. Батьки зразу ж заспокоїлися його майбутнім. Але коли післали його до школи, ніщо не заповідало, що буде добрим учнем. Не виявляв найменшої охоти йти до шкільного будинку, не хотів брати книжок в руки, не любив писати задач. Вранці треба було випроваджувати його за двері, замикати їх на ключ, відходити від них і тоді тільки він переконувався, що справді треба йти до школи.

Подорозі було багато цікавих речей. Горобчик стрибав з камінчика на камінчик. Чому він не ходить, а стрибає? Що він шукає? О, прилетів другий і третій, такі сірі клубочки! Всі хочуть з'їсти одну й ту саму кришку хліба. Чому вони всі сірі? Ось сорока має білі боки. Сорока-білобока! Сорока-білобока! Вона так гарно чекоче! Тішиться, мабуть. Мама каже, що це вона так заповідає гостей. До кого прийдуть гості? Ось їде потяг. Тепер заборонено переходити. Петро мусить повернутися і дивитися, хоч рейки він уже перейшов і міг би мандрувати далі. Але це цікаво. Це приїздять учні. Треба підняти руку вгору та помахати до них: Го-го! Го-го!

Взимку вранці завжди була несподіванка. Вода, що попереднього дня стояла край хідника, перемінилася в лід. Неодмінно треба було попробувати: міцний? Можна по ньому поїхати? Трас! Заломався на самій середині. Це дрібниця, що від цього черевики й штани стали мокрі, але ось, що скарпитки чомусь стали відразу брудні, це погано. Білі скарпитки заочені на черевики, потемніли ніби чорнило. Петро клав торбу з книжками на хіднику і намагався їх відчистити. Мама за те напевно не погладить по голові. Але її можна поцілувати і все буде добре. А от батько... І він чистив і чистив, хоч це

йому ніяк не вдавалося. Сопів над ними хвилин із п'ять і нічого не вийшло.

Думка про школу впадала цілком нежданно. Тоді він схоплювався і бігцем гонив до великого будинку, в подвір'ю за костелом ОО. Францісканів. Скрізь на коридорах було тихо й порожньо. Двері його кляси так відпихали своїм білим кольором, що стояв під ними і не мав відваги натиснути клямки. Учитель кожного разу дуже радів ним:

— Нарешті! — казав.

Після багатьох таких утіх, заповів йому:

— Скажи батькові, щоб прийшов до мене, зрозумів?

Тоді Петро почав сумніватися в його радість. Його сумнів перемінився в певність, коли після відвідин в учителя, батько спитав його:

— Може б ти сказав мені, якою дорогою ти ходиш до школи?

Петро почав страшенно багато говорити. Вмішав туди і сороку-білобоку, і горобчиків, і Вовка, сусідського собаку. Батько вислухав його дуже уважно, а тоді запрошуюче кивнув пальцем:

— Ану, ходи-но сюди, хлопче, — при чому зняв ремінь, поклав собі на коліна і грізно дивився, як Петро черепашиною ходою наближався до нього. Мама зникла в кухні. — Тепер уже знаєш, куди дорога до школи? — спитав після того, як Петро заложив руки назад і масував болюче місце. З-під лоба дивився на батька.

Кілька днів Петро пам'ятав, скільки повинна тривати дорога з дому до школи. А потім повторялася та сама історія. Горобчики. Сорока. Вовк. Потяг. Папірчики, які гонить вітер, цілі сотні різних дрібничок, що були цікавіші за науку. Коли приходив додому, кунав над книжкою, підперши голову долонями і тільки чекав, щоб хтось зайшов до тата, чи мами, що обов'язково сиділи поруч нього, коли він вчився. Тоді він зривався з крісла й біг до вікна. Горобчик перелетів, мотоцикліст переїхав. Куди? А-а, яка це машина! Ілюш, сусідська дівчинка, вибігла на вулицю й кличе до себе Вовка.

— Ілюшка-коптюшка, сама ти без ушка! — гукав до неї відчинивши вікно. Дівчинка піднімала на нього очі і, помітивши його висунений на цілу довжину язик, бігла з плачем додому. — Мамінько! Мамінько! — хлипала по дорозі. При найближчій зустрічі показала йому теж язик, але зараз сховалася. Петро в відплату копнув її коліном, як тільки знайшов нагоду.

— Слухай, чи то ніколи не буде з тобою спокою? — питав батько, коли назбиралося багато скарг. Батько приходив додому втомлений і приносив поганий настрій. Петро цього

не помічав. Ставав перед батьком, кліпав очима і продумував, чим би це зацікавити батька.

— Я бачив нову поштову марку! — знайшов нарешті. — Справді!

Дуже швидко зміркував, що це батька цікавить, чув, як батько годинами говорив про них із своїм приятелем, обережно брав пінцетою кожну марку та оглядав її на всі сторони. Один-єдиний раз прийняли Петрову вістку зі сміхом. На жаль, тільки одиний раз. Потім батько казав йому на його видумки:

— Добре, скажеш це потім. Тепер ходи-но сюди...

Рух, яким батько знімав ремінь і це „ходи-но сюди“, не залишало жадного сумніву. Починалася екзакуція. Спершу Петро плакав, потім вив, хоч це вже так дуже не боліло. Але на виття приходила з кухні мама і заступалася за одинака. „Та перестань, та чуєш, що дитина не може вже більше терпіти!“ Але в міру того, як приходилось купувати для нього щораз довші штанята, тихішали його плач і виття і, нарешті, він приймав батькове биття мовчки. Закушував зуби, коли батько відмірював десять ударів і не відзивався.

Провин було без міри. Ілюш обляв водою від голови до ніг. Її кітці відрубав хвоста. Порубав сходи. Перепалив килим, що приїхав з ними з краю його батьків. Задушив курку.

— Денник твоїх злочинів прийдеться провадити, хлопче! — сказав батько одного разу. — Я й половини не зробив того, що ти! Мій батько був би мені за таке пообтинав руки!

Це, звичайно, не було правдою. Батько був добра людина. І дід і прадід. Петро вже змалку чув історію про діда й прадіда, як чув і те, що пережив батько. Прадід називався Микола Волондарко і примандрував з Київщини на Волинь в давні часи. Пригнав коні на продаж. Був молодим хлопцем і ніякі труднощі для нього не існували. Підспівуючи, підганяв коней і було йому байдуже, куди зайде. Врешті безмежність степу зникла і земля почала то западатися в яри, то підніматися в горбовини. Всюди було повно садів у квіту. Над ними височіла зелена баня церкви. А край села стояла кузня — чорна й закурена. Перед нею стояв припнятий кінь, якому коваль, літній уже, чорний чоловік прибывав підкову. Прадід підїхав до кузні і запитав, чи не купив би хто коні. Коваль випростувався і довго думав, а прадід зісчочив з коня і присів під кузнею. Щодо ціни годі було їм порозумітися, але коли він все ще сидів під кузнею, прибігла дівчина, рум'яна, кароока, що побачивши його, зупинилася, засоромилася і не знала, що їй робити — тікати чи ввійти в кузню.

Прадідові стало приємно й весело. Забув за коней, що не пильновані ніким пішли на луку за кузнею і похилили голови

над чужою травою. Приглядався до дівчини, а очі сміялися проти його волі.

Прадід сам не вмів розповісти, як це сталося, що ця соромлива дівчина, яку звали Хотиною, стала його жінкою. „Волондрук“ називали його мешканці села і це пристало до нього, так що ніхто вже не пам'ятав його справжнього прізвища. Поклав хату, завів господарство. З воріт вибігала щораз інша дитина. Спершу показався Іван, потім Улька, за нею Микола, Василь, Тиміш, Хотина, аж прадід зажурився, що не вистачить стільки святих, щоб для кожного було християнське ім'я. Чотирнадцятим з черги був Петро і цей уже не втримався в садибі, коли почав парубкувати.

— Та що ж ви, тату, маєте для мене? — питав. — Не буду мулярем, як Микола, ні ковалем, як Василь. У садибі залишиться Іван. Що з цього буде, як роздробите поле на нас усіх?

— Що ж ти зробиш? — спитав його прадід.

— А піду десь шукати долі, — відповів дідо Петро. — Не тільки світу, що тут у селі.

Гонило його щось у світ, як колись його батька. Одержав на дорогу п'ять карбованців і батькове благословення та й пішов. Не гонив коней, не знав куди йде, але міркував, що оселиться там, де поля будуть урожайні і дівчата гарні. Але йшов з села в село і не бачив нічого приманливого, щоб залишитися. Одного разу зайшов під вечір у Берестечко.

Зайшов до заїздного дому і швидко пішов спати. Прокинувся на голос дзвонів. За вікном була ясність і чути було співи. Коли підійшов до вікна, побачив безліч горючих свічок, що припливали відкілься і посувалися вулицею. При їх світлі бачив бліді людські обличчя. Дідо Петро вискочив з хати, не знав, чи це живі люди, чи духи.

— Що це таке, — спитав у дівчини, що стрінулася йому на дорозі. Вона без сумніву була жива, не несла в руках свічки і виглядала, наче вибралася в далеку дорогу.

— Ховають же! — відповіла виразно, здивована його питанням.

— Кого ховають? — не переставав дивуватися дідо Петро.

— Мерця ж!

— Та чого вночі?

— А коли ж ховати? Звісно, вночі!

Дідо Петро бачив уже напереді відкриту домовину з мерцем, а перед нею священників. Він ішов зацікавлений, хоч не знав, кого це ховають. Дівчина йшла поруч, не несла свічки як інші і це виглядало, що не цікавиться тим, у чому бере участь. Дідо Петро кинув їй слово й друге, але люди, що йшли попереду і співали пісень, незадоволено поглядали на нього.

— Я боюся, — сказала йому дівчина.

— Не бійся, — впевнив дідо Петро. — Він уже нікому не зробить зла!

— Я не мерця боюся, — призналася дівчина і прилишлася, як процесія повернула вбік. Дідо Петро пішов за нею. Йшла швидко й оглядалася. У темноті вулиці несподівано зрадила дідові таємницю. Вона користує, що всі зайняті похороном і хоче перейти на другий бік, до „Гавстрії“. Але боїться, щоб її не зловили і не посадили.

— Та чого? — здивувався дідо Петро.

— А то ж не можна межу переходити, — відповіла дівчина. Дивувалася: народ то один, одною мовою говорить, в одного Бога вірить, а от один до одного не може піти!

— А чого ж тобі туди йти? — спитав дідо Петро. Те, що стояв з чужою дівчиною в незнаному містечку, цілком його не дивувало.

— Та до баби.

— А до баби чого?

— А, баба переказували, щоб прийти. Старі вже, вмирати либонь будуть. Давно вже треба було піти та боюсь. Баба масток мені запишуть. А тут я сама сиротина лишилася...

Дідо Петро пішов з дівчиною до „Гавстрії“. Трохи тому, щоб дівчина не боялася, а трохи тому, що так приманливо розмалювала йому те бабине поле. Шукав же долі в світі і сам не знав, де її знайде. Ніхто не бачив їх, як переходили кордон до Австрії, ніхто не спитав, куди йдуть. Баба мешкала край села, не думала ще вмирати, але хотіла, щоб було кому зварити свиням їсти, щоб хтось видоїв корови, щоб засадив город. Внучку оглянула уважно, похвально похитала головою, але на діда Петра насупилася, як сич.

— А то хто такий? — спитала, а коли вчула щось дуже неясне, відразу накинулася: — Та щоб дівка волочилася по ночі з чужим парубком, та щоб так зараз кожному вірити, та хто коли таке бачив і чув, та...

Дідо Петро вийшов з бабиної хати, але з села не пішов. Найнявся в священика і здалеку поглядав на бабину хату. Треба б її покрити новою стріхою, а довкола садиби — там казали „обійся“ — дати новий пліт. Худоби можна придбати більше, бо трави там росли буйні, і тримати пару коней, щоб не спрятатися з сусідом, тільки самому орати, чи їхати по дрова, коли захоче й коли треба.

Возив священикові з поля снопи, складав їх під оборіг, а вечорами йшов напувати коні саме там, де Калина брала воду.

— А як там баба, здорові? — питав.

— А, дякую, здорові, — відповідала вона спершу. Потім

мала іншу відповідь. — Щось нездужають. Зле з ними. Ой, так сумно в хаті...

Тоді дідो Петро посватав Калину.

Як прийшла бабина пора, покладали бабу на лаві, а сусіди приходили і дві ночі над нею говорили, але не про неї, а про жнива і посуху, і про те, що того року збіжжя не намолотне, а потім згадували ще, як то колись було. Зіснули бабу тихо в землю і ніхто не плакав, хоч зразу трохи її бракувало.

— Все б то хоч дітей допильнували, — казала Калина. Дідо Петро погоджувався з нею, але що Божої волі ніхто не може змінити, тож ніхто не міг повернути бабі життя.

Цих дітей було не так багато, як у його батька і дідо Петро вирішив вивести їх у пани. Післав сина Йвана до міста, як тільки скінчив сільську школу, хоч хлопець плакав і біг за возом, як цуцєня, коли з села привезли для нього харчі. Був певен, що так добіжить до села, до коров, коней і гусей, до волі сільської дитини. Але його гонили і били, і так він втягнувся в тісноту й обмеженість міського існування, в дисципліну школи. аж вийшов відтіля двадцятилітнім юнаком і називався пан Іван Волондрук.

Швидко після того став новобранцем, коли цілий край горів війною. Одягнув військовий стрій і мерз в окопах. Спершу не знав, чому має гинути, або стати калікою. За цісаря — вчили його, а той цісар сидів у Відні, був далекий і чужий, тож Іванові ніяк не хотілося давати за нього своє молоде життя. Закохався в медсестру, хотів одружитися і спокійно жити, але замість того мусів іти з місця на місце і мати напоготові рушницю. Чув розмови між вояками, почав читати книжки і якось раптом зрозумів, що має свій рідний край, за який згинуть — це щось зовсім інше. Незабаром став чотарем, воював за Київ, Львів і був ранений під Чортковом. Серед пожеж і жаху війни знайшов час одружитися з медсестрою Олею, панночкою з Печеніжина, а навіть охристити сина Петра. Перейшов з частиною Галицької Армії Карпати, як війна закінчилася і мандрував долиною Тиси, Вагу, аж добився до Праги, а потім до Братислави.

Чужа держава оточила його опікою, вилікувала рани, змогла доповнити знання. Спершу жив у таборі, але згодом знайшлася праця і дім. Може не така праця, якої бажав, може не про таке становище мріяв колись дідо Петро, але остаточно бути бухгалтером у „леговарі“ не було ще так зле. І батько був задоволений. Мав дім, міг учити малого Петра. Його дружина варила борщ і вареники — вони казали „пироги“ — бо так було в її батьків і такий звичай вона принесла в мале словацьке містечко, де вони осіли.

Петро біг вранці до школи, вітав кожного, кого стрінув на дорозі: „Добрий ранок! Добрий ранок праєм!“, або коли це був хтось старший: „Руки боскавам!“, причому проковтував „руки“ і залишалося тільки „боскавам“, бо так він чув скрізь. „Добрий ранок праєм!“ — чув кожного ранку і з кожного боку, трохи розтягле і співуче, виглядало, ніби ціле містечко доброзичливо і щиро бажає собі доброго початку дня. Приносив додому безліч чужих слів, які годі було викоринити з домашнього вжитку.

— Кам ідеш? — питав маму, коли виходила з дому. Вона поправляла його кожен раз: — Куди йдеш?

„Кам“ було легше і Петро не хотів говорити „куди“. „Кам“ казали всі діти в школі, всі люди в містечку, чому він мав говорити інакше?

— „Кам“ будеш казати до дітей і до всіх людей. Дома маєш казати „куди“, — сказав йому батько. Петро цього не міг зрозуміти, бо це було для нього заскладне, але згодом було йому байдуже, як буде — „кам“ чи „куди“.

За будинком школи був великий город. Було там трохи городовини, а трохи вільного простору і виглядало, наче толока. Школу провадили ОО. Франціскани. Молоді і старші ченці виходили кожного ранку на цю толоку в своїй бронзовій монашій одежі, підпоясані грубими шнурками, з головами обголеними на чубках і кидали диском. Петро радо піднімав диск і біг до ченців, хоч вони його не просили. Але йому подобалося слідкувати, як далеко впаде диск. Ці ченці говорили „кам“, там він не смів сказати інакше, вони не казали „куди“, це була взагалі якась „батьківська“ мова, якої Петро ніде не чув.

Але одного дня знайшлася людина, що говорила теж тією мовою. Людина була прастара, мала може сорок років. Сіла в ідальні за столом і казала Петрові сісти напроти себе. Підсунула йому книжки і зошити і почала говорити.

Спершу Петро нічого не розумів. Але потім зміркував, що цієї чернечої школи в будинку за новим костелом було замало, і йому влаштували ще одну дома. Прастара людина з'являлася в них кожного дня, несамовито точно, і саме тоді, як Петро тільки пообідав, сідала за стіл і починала свої вимоги. Казала вчитися новій абетки, а що в ній Петро пізнав уже відомі літери, все раптом переплуталося в голові і він не міг собі дати ради. Всі літери йшли наперед, але в новій абетці одна повернулася і втікала назад. Це було „я“ і Петро не злюбив її відразу. Намагався відвернути її назад, але тоді з нього робилося латинське „р“. За це на нього кричали й казали, що не йому змінювати літери.

Прастара людина, що виявилася товаришем батькових маршів по Україні, казала на себе, що вона „стара война“, душею й тілом вояк, що віддав би всі скарби, які ще може мати, щоб вдягнути знову військовий стрій і воювати за Україну.

— Душуся в цім цивільнім лахміттю! — казав „стара война“. На голові носив якийсь рід військової „кепі“, а вітаючись з кимсь, прикладав до неї три пальці.

Оповідав Петрові про князів з Києва й Галича, про Чигирин і Батурин, про гетьманів з козацьким військом, про Січових Стрільців і Галицьку Армію, про події вивчені колись у школі і про ті, яких сам був учасником, оповідав з любов'ю й захопленням, що залишалося десь глибоко в його душі і цілком не переходило на Петра, бо мовою не підходило до його віку. Це був принадний і цінний спогад, зрозумілий для слухачів високих шкіл, і батько, що завжди був при цьому присутній, заслухано всміхався та часто докидав якесь слово доповнення. І врешті Петро догадався, що це вони вдвох говорять до себе, а він чомусь мусить при цьому сидіти разом з ними. Не міг зрозуміти, що злого зробив він, Петро, цим козакам, чи цим Січовим Стрільцям, що тепер мучать його, і він через них не може побігати по подвір'ю, як інші діти. Брав свій „школьски записнік“, де на двох перших сторінках був „розврг годин“ і з жалем стверджував, що в нього і перед і після обіду нема місця на гру й забаву, тільки на навчання. Не любив читати, ні писати задач, хоч тепер уже приходив до школи точно й не зупинявся, щоб побігати по травнику перед костелом, де видніла табличка з написом: „Дякуємо вам, що не топчете травників!“ Колись Петро саме тому любив побігати по травниках, але тепер уже цього не робить. Любив бавитися м'ячем, щось виробляти і рисувати. Виробляв якісь столики, клітки для птахів, а рисував черевики. Коли був у шостій класі гімназії, прибуло ще одне зацікавлення: дівчата. Вони сиділи з ним в одній класі, і він їм спочатку покривлявся, потім їх не помічав, але раптом вони стали для нього чимсь дуже цікавим, і йому не хотілося вже відвертати від них голови, підставляти ногу, чи показувати язика. Тепер він бажав, щоб вони дивилися на нього, говорили з ним, мали для нього усміх і ласкаве слово, а потім несподівано не хотів уже цього від усіх, тільки від одної. Ця „одна“ була чорненька, мала зелені очі і гнучкі рухи, тож у класі назвали її „кіточка“.

„Кочечка“ — називалася це там. Але її ім'я було Валіка.

Школа ОО. Францісканів навчила його, що над цілим світом існує Бог, якому люди побудували дома, куди кожної неділі й свята треба ходити і думкою побути з Богом. У бічній наві костела були „Єрусалимські сходи“, широкі й високі, що

провадили до горішнього вівтаря. І коли хтось хотів, щоб його бажання здійснилося, піднімався навколішках до вівтаря і на кожному ступені відмовляв молитви. Петро це залюбки робив, ще як був у нижчих класах гімназії, хоч не мав ніякого особливого бажання. Хіба те, щоб „Стара війна“ перестав приходити так точно. Йому просто подобалося човгання сходами вгору і голосне, швидке збігання вділ сусідніми сходами. Він це робив навперейми з іншими учнями, аж хтось із братчиків, напоминав їх: „Не так голосно, хлопці! Це ж Дім Божий“.

Петро прийняв ідею християнства в такій формі, в якій подавали йому ОО. Франціскани, і коли покінчив школи, ходив щонеділі до костела, хоч щораз менше перебував думками з Богом, а щораз більше приглядався до Валіки. Він яось з одного дня на другий перестав бути хлопчиком з найженою чуприною, пооббиваними колінами і чолом, а зробився юнаком з гладко, завжди „на мокро“, зачесаною чуприною, з „кантами“ на штанях і цілими ліктями в блюзі. До його черевиків можна було чесатися. Взагалі, вся його увага була звернена на взуття, він залюбки проектував нові фасони й уявляв собі їх на носі Валі. Ніякі проблеми його не турбували, пад нічим не роздумував. Коли дивився на інших юнаків, що заглиблювалися в вивчання різних теорій, коли прислуховувався до їх розмов, в яких не завжди все було йому зрозуміле, думав повен подиву: які вони мудрі! Але при тому він сам не видавався собі гіршим, чи дурнішим, тільки іншим.

Молодь швидко почала орієнтуватися в подіях світу, молодь знала чим для словаків був Глінка, тож вступала в ряди „Глінкової Гарди“ і ширила клич: „Na Slovensku po slovensku!“ Деякі з них вірили, що найкращі ідеї ті, які ширить „рус“. Ідеї Карла Маркса. Взагалі „рус“ здавався їм втіленням доброти й справедливості, тож бажали з ним співжиття, в які б ідеї не вірили. „У мене своя теорія і своя мудрість“ — міркував Петро. — „Вони знають своє, а я своє. Вони розтягають своє зацікавлення на світ, а я обмежую до себе самого, до корення мого роду, з якого йдуть гілки життя. З якої речі хтось може мені заборонити це? Перш усього кожна сім'я повинна бути в порядку, тоді і суспільність буде здорова“. Тож рисував моделі черевиків і ходив з Валікою до кіна. Валі цілком погоджувалася з ним. Її теж не цікавили складні проблеми. Мати чоловіка і дітей, мати дім і достаток, це, на її думку, було все, що потребувала жінка. Її батько мав шевську майстерню і крамницю, а вона сиділа там при касі, як тільки покінчила гімназію. Те, що до неї відчував Петро, не було якимсь коханням великого стилю. Це він просто, спокійно і розсудливо обміркував, що з Валікою добре було б йому

одружитися. В батька вона була одна, і він сміло міг би перебрати шевську робітню. Цим нагадував діда Петра, коли отак плянував, що він змінив би в робітні й крамниці. Передусім виробляв би черевики на хворі ноги. Ортопедична шевська робітня — назвав би її. А виробляв би фасони за своїми проєктами і подбав би, щоб ціле містечко купувало у нього. Валі сиділа б за касою і виглядала б, як дама, і це ввійшло б у моду зайти до них і купити, що треба.

Батько й мати не були захоплені, коли Петро заявив їм, що піде ще до шевської школи. Привезли з собою погірдливе наставлення до ремісничої професії і не могли зрозуміти сина. Що інше сидіти за письмовим столом і писати, а що інше мати в руках шило і горбитися над взуттям. Але Петро висміяв їх. Створить ремісника нового типу. Не згорбленого, не брудного, а гідного пошани. Мати довго не згоджувалася. Походила з урядницької сім'ї галицького містечка і відтіля винесла деяку погорду до ремісників. „П'янюги і не шанують самі себе“, — казала. Таке її ставлення до інших людей. Чи на те вона недосипляла ночі і не доїдала, щоб син набивав кілки? Ну, що таке ремісник? Ніякого значення не має, ніхто з його словом не рахується, ніхто з пошаною не підійде. Ну, хай батько провадить тільки бухгалтерію в „леговарі“, але син може досягнути більше, син тут виріс, знає мову, має громадянство, син повинен йти вище. Навіщо в такому разі він кіпчав гімназію?

Але Петро обняв її лівою рукою, а правою гладив під бородою, як маленьку дівчинку. Якщо досі ніхто не мав пошани до ремісника, то він зробить початок. Він має відвагу. Він і Валі. Вони обидвоє.

Приблизно в тому часі на політичному овиді Європи явився Гітлер. Якось швидко після цього молода чесько-словацька держава хиталася в своїх основах. Батько і „Стара війна“ раптом перестали цікавитися, що каже радіо про далекі землетруси в Японії і що діється в Манджурії, а нетерпляче слідували, що діється в Ужгороді, Хусті й Берегові, цій частині чесько-словацької держави, що була заселена українцями і раптом захотіла жити власним життям. „Стара війна“ мав готовий план:

— Карпатська Україна стане ядром. Відтіля підуть промені на Галичину, Буковину і далі на Велику Україну. Ну, а тоді, що ж хочеш? Як усі землі будуть злучені, то створити уряд і проголосити незалежність не буде так важко.

Кожного дня приходив, слухав радіо, обговорював з батьком події, а коли Карпатська Україна мала вже свій уряд, але

й ворогів збоку мадярів, вирішив, що його місце там, де б'ються за Україну, і не міг довше всидіти.

— А ти хлопче? — звернувся до Петра. Петро був уже великий, голив вуси, до нього всі казали „Пан Волондра“, бо Волондрук було їм важко вимовляти, але „Стара війна“ пам'ятав ще давні часи і говорив до нього „ти“. — Такий молодий чоловік, як ти, повинен теж іти туди, де рішається доля нашої батьківщини.

— Батьківщини? — спитав Петро і, власне, тільки тоді подумав, що він цілком не розуміє значення цього слова. Десь був край, з якого прийшли його батьки, дорогий їм край, про який вони згадували часто і теплими словами. Для Петра, який цілком цього краю не бачив, став для нього поняттям, подібним до поняття про Бога. Десь існує, далекий і святий, але недосяжний, не дійсний. І він думав і не міг відразу відповісти своєму бувшому вчителю.

— Ти тут виріс, але там твій рідний край і туди ти повинен повернутися і вмерти для нього. Це єдина чесна смерть для вояка, це взагалі єдиний сенс умирати. Нічого іншого не прагну, як тільки вмерти на полі слави!

Але тут раптом Петро промовив. Він раптом знав, що і як має сказати:

— Батьківщина? Гарно. Рідний край? Добре. Певно, що для нього треба щось зробити. Але чому вмирати? Чому ви всі хочете для батьківщини вмирати? Я думаю інакше. Я не хочу вмирати. Не тому, що боюся, а тому, що не бачу кінечности. Чому? Пощо? Хочете, щоб я був вояком? А я вам скажу: я згинув би першого дня зустрічі з ворогом. Я в цьому впевнений, я це відчуваю. Просто тому, що з мене поганий вояк. Ніхто з цього не скористав би і батьківщина не віджила б. Я вас питаю: чому ви воюєте? Хочете здобути волю? Мати нарешті вільну батьківщину, де шанували б закони батьків, де б діти мали майбутнє, а цілі покоління жили спокійно? Добре, згоджуюся. Але чому її не можна купити? Заплатити за неї не ціною крові дітей тієї ж землі, а золотом? Людське життя — це цінність, ним треба дорожити, а не розкидати, мов кусень м'яса собаці! Як я дороблюся майна, я вам дам гроші, а вони вам будуть корисніші, як моя кров!

„Стара війна“ сів у фотель і сидів так хвилин з вісім з безмовними устами.

— Ця конкретна грошова пропозиція молодого хлопця відібрала мені мову, — промовив нарешті. — Це перше. А друге: За ціле своє життя я ще не чув такого, щоб хлопця не притягало військо. Видно, що я не вмів навчити тебе, що таке ідея.

— Ви мене добре вчили, — відповів Петро. — Я не хотів учитися, бо не розумів навіщо. Це правда. Але я вам щераз повторюю, що як я згину, то буде одна могила більше і тільки. Але як я буду жити, тоді буде більше камениць, домів, крамниць, бо я почуваю в собі силу довести до цього і тоді буде більша користь з мене.

— А з вашого дозволу спитати, хто буде мати більшу користь? — поставив „Стара війна“ питання дуже чемним тоном і несподівано на „ви“.

— Моя сім'я, мої діти, моя батьківщина.

— Не завжди так буває, як ми думаємо, пане, не завжди. І були люди, що майно, поля, доми залишали, а мали тільки те, що мала їх голова і серце!

— Гм... то тим більше шкода проливу крові...

„Стара війна“ більше до нього не говорив. Але незабаром після того, як розгорілися бої на Карпатській Україні, пішов туди разом із Петровим батьком. І ніхто з них не повернувся.

— Кому придалася батькова смерть? — питав Петро в матері, що ходила в чорному, сумна і достойна. Маленька Карпатська Україна, видвинена до життя полум'яними серцями її гірських мешканців, згинула під напором сусідів, наче слабе немовля.

Гроші грають у житті людини першу роль, — міркував Петро. — Без них і найчесніша і наймудріша одиниця не досягне багато. Так є, подобається це кому, чи ні. Це треба прийняти до відома і використати як слід.

Валі — була його перша ціль. Крамниця і робітня — друга, і швидко всі в містечку й околиці знали про крамницю і шевську робітню Петра Волондри. Старе закінчення призвища відпало зовсім і не нагадувало свого волинського походження. В касі сиділа пані Валіка Волоandroва і чарувала всіх усміхом. Мали свої невинні радощі і такі ж гордощі. Ховалися в крамниці в ті дні, коли не торгували, і підглядали, з яким виразом обличчя приглядаються люди до їх виставових вікон. „Валі! Глянь! Бачиш?“ „Пет! Позріса!“ Потім ішли обидвоє на прохід, переходили на другий бік вулиці і поглядали на свої вікна. Гарно? Завіси, квіти, штудерної форми лямки. „Завеняю тебе, в цілому містечку нема, як у нас, Валі!“

— Що скажеш, Валі, як би ми купили дім?..

Валі, очевидно, нічого не мала проти купівлі дому. Питала тільки, де і який? Дім став Петровою мрією, в нього він хотів вложити перший свій зарібок і йому було байдуже, що в цілій Європі розгорілася війна. Франція, Англія, Німеччина, Польща, а згодом Советський Союз — все билося й ворогувало, а радіо було повне воєнних звідомлень. Але на „Словенську“

було тихо і тільки згодом почали боятися налетів. Власне, якби не ті всі події, не було б мініатюрної словацької держави з маленькою столицею Братиславою і не поширився б клич, Словаччина для словаків. І якби не ті події, не міг би Петро так швидко розбагатіти. Молода держава бажала позбутися чужого елемента, в тому числі й чехів, і всі шевці несловацького походження залишили містечко. Валі шаліла з утіхи. Хотіла зараз перебирати залишену чеську крамницю, але Петро не погодився. Він сам хотів дійти до багатства, він не хотів чужого. Це були якісь старі порахунки між чехами й словаками, обидва народи мали до себе якийсь жаль і претенсії, він не хотів у те вступати.

— Я не хочу чужого добра, — сказав дружині. — Коли я почну від малого, тоді я знаю, що це моє.

„Velkovyugoba obuvy“ — було написано на шильді. І ще „Ортопедична шевська робітня“, і люди приходили і приїздили, і всім раптом було з ним добре, і всі його хвалили. „Слєчна“ Янічка бігала від крамниці до робітні, що була в подвір'ю і питала головного шевця:

— Пан Петраш, мате уж то готове?

Виставові вікна були заповнені черевиками проєктованими самим Петром. При касі всміхалася привітливо Валі. Ще всміхалася, хоч перша турбота вже гнітила її серце. Петро почував те саме, що й його дружина, одначе одне одному не зраджувало своїх почуттів. Вони не мали дітей, а Петро конечно хотів мати дітей, він відчував, що бездітність вбиває його енергію, ініціативу, поменшує бажання праці і багатіння. Його не тишили гроші, що пили до нього потоком, немилый був добробут і новий дїм. Дарма, що десь була війна, що фронт міняв свою лінію й місце, Петрове життя плило без турбот.

Раптом у містечку появилися нові люди. Прийшли десь з земель його батька, діда й прадіда і нагло змусили всіх говорити про себе. Приїздили особовими потягами, по кілька днів стояли на станції в товарових вагонах, заїздили вантажними автами, і навіть кіньми, а потім погубилися десь між домами. Всі говорили „куди“, а не „кам“, їх мову чути було тепер тут і там, ота батьківська мова, від якої Петро почав потрохи відвикати. Сусіди, Валі і Петро дивувалися, що вони кинули свої маєтки, свою землю і йшли не знати куди і не знати пощо. Кинули все, що здобули самі, або їх батьки, стали жебраками, але були щасливі, що врятували життя.

— Чому ви втікаєте? — спитав одного з них, що зайшов до нього купити черевики. Це було питання, що цікавило всіх, і Петро зацікавлено чекав відповіді.

Молодий чоловік поглянув на нього, як на дитину, що ще не бачила злих діл на світі і відповів:

— Одним словом не можна сказати. Треба було б пережити те все, що ми, тоді вам усе було б ясне. Я можу вас тільки спитати: хіба від добра хтось утікає?

— Ні! — признав Петро.

— Ви тут живете спокійно, доробляєтесь, плянуєте, вам і не сниться, скільки на світі діється зла і скільки лється крові.

Петро крутив головою. Трохи він про те знав, але воно було від нього далеко, тож довго про те й не думав. Прийшли нові замовлення, нова робота, треба було її виконати і не було часу думати. Працював чесно, складав гріш до гроша, свій гріш, здобутий працею власних рук і голови, тож був спокійний. Хто може відібрати йому те, що він запрацював?

Петро почав приглядатися українцям, хоч спершу сам не був свідомий, що це робить. Вони всі були для нього чужі, але він хотів пізнати й збагнути їх думки. Вони трохи нагадували йому „Стару войну“, проте були якісь інші. Петро не вмів окреслити їх. Фанатики? Мали свій хор і свою відправу в костелі ОО. Францісканів, за браком церкви, і Петро вперше бачив і чув, як молилися його батьки. Зараз провідали хто він з походження і питали: „Ви українець? А як це так, що рідною мовою не говорите?“

Петро говорив, але соромився. Не мови, але своєї мови. Ще в гімназії він переплітав рідну мову словацькими словами, ніби косу стрічками. А коли Валі почала грати в його житті велику роль, а батька, а згодом і матері не стало, він уже й дома говорив по-словацьки. Але від уваг прибулих людей ставало йому ніяково. Вигребав з пам'яті забуті слова і пустих їх в рух. Вони звучали якось інакше, як новоприбулих, деяких слів Петро навіть ніколи не чув, але відразу зрозумів і швидко вмів їх сам сказати. Що його найбільше в цих людей дивувало, це їх з'єднаність з батьківщиною. Треба було тільки зачепити когось на розмову, як він зараз влітав у свої особисті переживання події краю, політику, кривду, цілий ланцюг сумних подій, що на землях його батьків ніколи не миналися. Вони той край любили, за нього гинули і зла в собі самих не бачили. Зла в них самих не було, зло приходило ззовні. Петрові здавалося, що зло було і в них самих, в їх поділі, в їх замалому самокритицизмі. Вони прийшли з двох різних впливів, мали інші добрі й злі риси. Нарікання й погорду до фізичної праці, до всього, що не було дипломом і титулом у західних українців, і недовір'я та сварливість у східних. У цьому відношенні Петро не розумів ні одних ні других. Як можна було недовіряти другій людині? Навіщо зараз вибухати сваркою, коли

щось було інакше, як бажав, чи думав, коли з цього можна було посміятися? Чому так завжди нарікати. І хіба людина, що живе з праці рук і не має перед прізвисьцем титулу, не може бути повновартною людиною? Не розумів, чому літній чоловік, що вчився в нього краяти верхи, нагадував при кожній нагоді і без усякої потреби йому і кожному, що в краю він був адвокатом. Петро мав гроші, в містечку його шанували, проте він часто ставав за високим столом і залюбки краяв верхи. Це йому подобається, — казав здивованому адвокату.

— На станції су українці, — зголошував він що кілька днів Валі. Вона всміхалася повна виrozumіння. Знала, що Петро забігає на станцію, а коли помітить новий транспорт людей, що прибувають з краю його батьків, має для старших хліб, а для дітей молоко й овочі. Вона ненавиділа німців і чехів, але до українців не почувала ворожості. Що й її чоловік належав до них, не приходило їй навіть на думку. Було їй жаль, коли влада видала наказ, що новоприбулі мусять покинути містечко.

Петро дізнався про те, поки це стало відоме українцям. Староста викликав його, щоб доручити йому нові замовлення для війська. Коли Петро ввійшов до почекальні, чув, як староста питає у референта:

— Коли виправляєте українців?

Урядник відповів: все готове, наказ виконано. Петро загострив увагу, але староста з'явився перед ним і подав руку:

— Вітам пекне! — Потім запросив його до свого кабінету і говорив скільки чого треба для війська. Петро записав усе, що потребував знати, вислухав уважно, що староста говорив, але коли відходив, спитав, ніби ненароком:

— А що це з українцями, пане старосто? Вони не можуть у нас залишитися?

— Адже робимо те, що німці кажуть! — сказав староста.

— Добре, знаю, що мусимо. Але ж ніхто з тих людей не хоче їхати до Німеччини! Як можемо висилати людей на голод, бомби і примусові роботи?!

— Хіба ми, словаки, такий малий народ, можемо робити, що бажаємо?

Але коли Петро відходив, докинув теж ніби ненароком:

— Правдоподібно кожна людина вміє знайти власну стежку, що заведе її до цілі, правда?

На вулиці перегнав Петра наколесник. На голові мав округлого кашкета, на грудях перевішений бубон. На яких двадцять кроків перед ним зупинився і затарабанив у бубон. Коли Петро дійшов до нього, мав уже довкола себе поважну громадку людей і читав заповідження. Спершу було про побір до війська, потім податок, харчові картки, початок навчання.

Накінець був заклик до „утеченців“, щоб наступного дня вранці були готові з усіми своїми „багажами“ до виїзду до Німеччини. Вантажне авто під'їде до кожного дому і забере їх.

В руках у Петра була картка з замовленням, до якого треба було негайно взятися. Проте він не пішов додому, тільки завернув у вулицю Мартіна Чулена, де жив бувший адвокат. У кімнаті, де в куточку заслонена старими газетами висіла здобута на дорогу стара солонина, а під ліжками видніли валізи, панував переполох. Ніхто з сім'ї адвоката не хотів їхати до Німеччини.

— На все є рада, — сказав Петро. — Завтра досвіта підіть у ліс і сидіть там до сумерку. Увечорі можете сміло вернутися, ніхто за вами не буде шукати.

— Як же? — здивувався адвокат, якого голова була наповнена параграфами. — Адже прийдуть перевіряти, чи запорядження виконано?!

— Будьте спокійні. Нікому тут не залежить на тому, щоб ви виїхали. Це німецьке запорядження. Перекажіть іншим, щоб зробили так само. Але це тільки тоді, коли хочете залишитися з нами. Я думаю, що краще тут, як у Німеччині.

Петро сам дивувався, що хвилюється тим, наче б це грозило йому самому. Не так то й давно, коли „Стара війна“ кликав його боронити свою батьківщину, боронити життя і долю цих же людей, це здавалося йому далеке й чуже. Але тут до нього прийшло саме життя, прийшло з краю його батьків, прийшло з своїми труднощами, болями, кривдами, і не допомогти їм він не міг. І задоволено всміхався, коли за кілька днів вітав у своїй крамниці адвоката, а цього, чи того зустрів на вулиці.

У нього дома настала тепер радість: народився син. Валі не сиділа вже при касі, не заходила до крамниці, чи майстерні, тільки щохвилини похилилася над дитячим ліжечком і відгадувала, чи не треба чого малому Стефові. Для Петра не було тепер різниці між днем і ніччю. І одне, і друге було на те, щоб виконати замовлення, виробляти нову продукцію, щоб збирати для сина гроші.

— Слухайте, — сказав до адвоката, який все ще не вмів добре кроїти верхів. Його руки не склалися ні до ножа, ні до шила, голова кожної хвилини ладна була продукувати промови, — ми ж воюємо. Ми повинні мати якийсь фонд. Купуймо те, що дасться купити, і не проливаймо крові. От я можу дати. Ну, нехай з радості, що мені народився син. Яка різниця, що спричинить жертву? Головна справа її наслідки! Тепер покажіть мені тільки ту касу, що збирає гроші на державність...

Щодня налітали ворожі літаки. Цілі валки тікаючих малярів проїздили містечком. Важке бомбардування Відня, віддаленого з тридцять кілометрів, від якого в домах тремтіли шиби, наганяло на мешканців страх. Боялися каліцтва і наглої смерті. Цей страх збільшився, коли несподівано бомби впали на шляху до села Кериполець.

Як тільки сирени сповіщали „поплах“, Петро спішно натягав на голову шолома, сідав на колесо й їхав до Міського уряду, де мав у тому часі службу.

— Валі! Бери Стефа і до сховища! Бійся Бога, тікай до сховища! — напояв жінку і затурбовано дивився на сина.

Щоденні тривоги, що забирали по п'ять-шість годин, помалу в'їдалися в нерви. Коли літаки відлітали і все знову верталосся до нормального життя, Петро заздалегідь журився, що за кілька годин повториться те саме і хто зна з якими наслідками. І от в його пам'яті ожило те, чого навчили його ОО. Франціскани. Одного вечора, коли скінчився більший налет на Відень, Петро помандрував навколішках „Єрусалимськими сходами“. Коли вже був нагорі, декілька хвилини зосереджено дивився на велику статую Матері Божої з пробитим серцем, а потім сказав просто і трохи зворушено: „Великий Боже, Творче неба і землі! Хорони мого сина, хорони мою сім'ю, хорони мій народ. Виведи нас з небезпеки, зішли нарешті спокій на землю!“ Потім ще клячав, хоч уже не висловлював ніяких бажань, тільки чекав, коли в його душі створиться певність, що все буде добре. Коли був уже внизу, підійшов до афіші, що від кількох днів висіла на дверях, і накреслив кілька рисочок. На афіші був розмальований Христос серед розмороженого народу, а під ним напис: „Slovensko sa modlí za pokoj“. Рисочки визначували день, коли людина ладна молитися за спокій на землі.

Петро турбувався, що через налети він багато втрачає і працював тепер без огляду на пору. Ціле містечко чекало „русів“, бо зненавиділи німців, які робили в їх маленькій державі все, що хотіли. „Руси“ напевно такі не будуть, „руси“, це були слов'яни, браті, від них можна чекати тільки добра.

— Ви думаєте, що за „русів“ зможете мати таку роботу? — спитав його одного разу адвокат. Приходив тепер до нього додому, розповідав Волондрам про життя в краю за Польщі, за советів, за німців. Була це якась наскрізь сумна повість, аж нарешті Валі вирішила одного дня: „Як це добре, Пет, що ти не ріс у своєму краю, тільки тут!“

— Візьму артіль в аренду, — вирішив Петро. Адвоката це розсмішило. Не міг заспокоїтися. Спитав:

— Що, ви справді не уявляєте, на чому основана влада в Советському Союзі?

Потім почав пояснювати. Приватної власності нема. Приватних фабрик, робітень, поля теж нема. Все державне, держава наказує робити і за години, чи за дні платить гроші.

— Вашу „вельковиробу“ і вашу каменіцю, звичайно, заберуть вам, — запевнив його спокійно.

— Як заберуть? Це ж моє! — дивувався Петро. Коли він вкладав ключ у замок своєї майстерні, відчував силу, певність і право, що все це його, здобуте власними руками, чи головою і ніхто-ніхто не має права до того.

— Це ви так думаєте, — відповів адвокат. — Вони мають свої теорії.

— Навіщо тоді я працював? Інший за цей час вигривався до сонця, а тепер візьме все це від мене?

— Це замало, що ви так собі думаєте, — сказав адвокат. — А вони думають, що це ви або ваші діди вигривалися до сонця, а вони на вас працювали.

Петро похитав головою, дивувався і не вірив. „Кожен має свій підхід до життя“, думав. „Адвокат з усього робить параграфи, а я собі знайду свою стежку“. Після такого висновку заспокоювався і те, що вкороткому часі покинув містечко, дім і шевську робітню, не мало нічого спільного з якимибудь політичними поглядами. Фронт затіснявав свій круг, наближався з заходу і сходу. Вдень налітали американські літаки, вночі советські. Правдоподібно ні одні, ні другі не мали наміру бомбардувати малого словацького містечка, тільки минали його, прямуючи на Відень, чи Братиславу, проте, коли поверталися, викидали з літаків залишки на цілком випадковій місці. Одна з бомб упала в середмістю на банк „Татра“, після чого в будинку школи ОО. Францісканів, переміненому на шпиталь, не було ні одної цілої шиби. В сусідстві почало щось горіти і счинився крик і біганина. Коли наступної ночі бомба впала на залізничу станцію, недалеко Волондрів, він казав Валі спакувати все, що цінне й конечне і вирішив виїхати на село. Але ледве встиг осісти на селі, як усім мешканцям казали забратися, серединою копали окопи, обмотували кільчастими дротами і наміщували гармати. Спритно, з допомогою цигарок „Татра“, Петро виминув копання окопів і спішно посунувся зі своєю сім'єю далше від фронту, тим разом на територію Австрії.

III.

Перед відходом транспорту

1.

Ціла ніч проминула Квітці без сну. Навіть як на хвилину зникали її думки і відчуття, то це не був сон, що приносить відпочинок і свіжість думки, тільки якийсь важке запоморочення, що проходило за декілька хвилин, але залишало по собі тягар. Найрадше вона була би встала, засвітила світло і викладала пасьянса. Це забирало їй трохи думок і заспокоювало. Давніше вона цього не вміла. Навчив її лотиш, якого прізвища вона ніяк не могла запам'ятати, що деякий час мешкав із ними в спільній кімнаті. Як тільки дізнався, що в нього високий тиск крові, як його дружина мусіла робити великого „Рентгена“, а в два тижні після лікарських комісій їх все ще не кликали до консула — турботи, що припізнюють, або унеможливають емігрування — сідав за стіл і мовчки клав пасьянса. Розкладав карти на цілому столі, підпирив голову долонями і заглиблювався в міркування, куди б яку карту перенести.

— Ви цього не робите? — спитав одного разу у Квітки. — Коли маєте якусь журу, кладіть пасьянси. Побачите, як це заспокоює нерви!

Але тепер вона не могла цього зробити. Була ніч, у кімнаті мешкало кілька родин. Тут же поруч була мама, а на горішньому ліжку спав Дусько. Трохи далі на цілий голос хрипів Волондра, а пані Валі постогнувала крізь сон. Малий Стеф спав тихим, кам'яним сном, і це була єдина, блаженна пора, коли його в кімнаті не чули. Савчук теж спав тихо, а може тільки причаївся на своєму ліжку. Все затихло за своїми параванами і вимагало тишини й темноти. Тож лежала на ліжку, що немилосердно скрипіло за кожним її порухом, і відчувала, як усе менше залишається їй годин, щоб бути разом з Маріяном.

„Маріян, Маріян, Маріян, — могла повторяти без перестанку і в такт цього імени билосся її серце якимсь подвійним ритмом: безмежної радості і такої ж безмежної розпачі. — Він мене кохає! — вискакувало перше. — Він завтра від'їжджає на

завжди, — підповзало друге. — Самоти, — думала з тугою, бо хотіла обернутися на ліжку, встати, рухатися, або взяти в руки карти, але замість того мусіла вважати, щоб не збудити інших, що хотіли й потребували відпочинку. — Яка це насолода самота!“

Щораз голосніше хропіння Волондри виводило її з рівноваги. Ще хвилинку намагалася лежати спокійно і хоч при цьому супроводі якось впорядкувати свої думки, почуття та прийняти якусь постанову. Знову бачила себе і Маріяна у канцеляріях різних відділів, бачила чужі, неспочутливі обличчя за письмовими столиками, чула слова, які говорив Маріян і відповіді, які одержував. „Ви не маєте ніякого оправдання! Ви мусите їхати!“ „А якщо я не поїду?“ „Можете не їхати, але в такому випадку тратите право на емігрування!“

— Хрр-р-р-г! — пронеслося безжурне „форте“ з кута Волондрів. Квітка сіла на ліжку, кров вдарила в обличчя. Це було так, наче б хтось рванув її нерв, що біг до серця. Вікно на їх боці було відчинене, проте їй здавалося, що душиться. Мірка переповнилася, більш вона цього не може слухати. Встала і натягнула на себе ранкову сукню.

Крізь віконце, що над дверима, вливалося з коридору світло. Безладно завішені завіси, різного кольору й гатунку, заслонювали ліжка з людьми, малишаючи вільний перехід і стіл посередині. В кімнатній мові він називався „нейтральний пас“, бо в той час, як куточки з ліжками ставали чимсь ніби власністю замешкалого емігранта, до стола мав право і доступ кожний з них. На відсуненому кріслі стояла відкрита, повна речей валіза. На підлозі стояли ще дві, зачинені, з натягненими покривцями. Хтось від'їздив, хтось мав право влаштувати собі нове життя. Це боліло якось колюче й гірко, хоч Квітка ніколи досі не заздрила нікому. Натиснула клямку і помалу, намагаючись не скрипнути дверима, вийшла. Чула, що Савчук обернувся, бабуся, що мала одну дочку в Америці, а другу в Канаді, зідхнула тихенько: „Боже, Спасителю наш“. Квітка незадоволено стягнула брови, значить, збудила їх. Тільки хропіння Волондри не притихало. Було якесь задоволене, сите.

На коридорі три ясніючі світлом жарівки. Квадратові плитки під ногами. Тишина за дверима обабіч. Темні віконця над кожними. Відчинені двері і безупинний, одноманітний шум води в купальні. Все спало. У відчинене вікно ниші вливалось нічне повітря, повне свіжости й спокою. Тут і там видніли світла у вікнах сусідніх бльоків. Ряд малих жарівок навколо малого домику, де була кантина. Притінені лямпочки кидають бліде світло на намальований поїзд, що височить над домиком. Росохатий клен непорушно завис зеленим листям

над столиками, що були поруч нього. Безліч зірок на небі, молочна дорога, що бігла з заходу на схід.

„Маріян ще тут“ — подумала і дивилася в той бік, де над дахами ледь-ледь рожевіло небо. Там було місто. Там спав Маріян останню ніч перед вирушенням у світ, перед новою долею, перед початком іншого життя. Ще спав тут. А може не спав, може пакувався, писав ще до кого, але ще був. Останню ніч перед розстанням назавжди.

Раптом її сили кудись втекли, притулила чоло до віконної рами і так знерухоміла. Це було розстання назавжди, так, вона не сумнівалася в тому. Вона вже від довшого часу не вірила у свій виїзд за океан, хоч усе ще мешкали в Переселенському Центрі. Це не було дозволено, їх уже не одноразово виселювали, але все знаходила стежку, щоб триматися там, бо ж могло щось змінитися і кожної хвилини могли їх покликати. Вона з дня на день чекала зміни, вона читала списки викликаних на „просесінг“ людей, але даремно. Не можна було братися до ніякої праці, дні бігли без мети, нічим не заповнені. Ще досі був Маріян, були його щоденні відвідини, були його слова й усміх. Але від завтра не буде вже нічого. Ні-чо-го!

„Він мене кохає!“ — виринуло знову. Квітка сперлася ліктями на підвіконню і лакомо ковтнула повітря. Холоду, холоду, щоб знову стати спокійною і зрівноваженою, щоб уранці мати впорядковані думки, бути тверезою й рішучою. „Котра година?“ — подумала і дивилася на небо. Могла бути четверта. За яких п'ять годин ще побачить Маріяна. Цих кілька годин, що залишаться до відходу транспорту, промине швидко і тоді знову буде пустка й самота. Така знана пустка й самота. Така сама, як тоді, коли пропав Славко, як тоді, коли розстріляли Остапа. Яка різниця, хто забирає від неї людину, до якої вона прив'яжеться, яку вона полюбить? Забирає і все, вона має повне право ненавидіти того, хто це робить!

„Чому я в житті не можу »мати«? — кинула завзяте, повне бунту питання до блимаючих зірок. Багато років тому її бабуня в Яблінці Лісній теж турбувалася тим питанням, але Квітка в цій хвилині не пам'ятала того. „Чому я можу тільки одержати і втратити? Постійно трагити? Втрете трагити? Хіба є стільки сил? Ні! Ні! Ні! Цим разом ні!“

Немов якась сила збудилася в її душі від цього повного бунту крику. Думка шукала виходу. Вона не дасть Маріяна. Вона просто і цілком звичайно не дозволить йому виїхати. Вона ж його наречена. В уяві бачила його усміх, вираз обличчя, в очах було щось таке рідне, своє. Раптом знала, що не може вже жити без цього усміху і цих очей, які скрізь слід-

кують за нею, що конечна їй свідомість, що зі всім може піти до нього.

„Ні! Ні! Ні!“ — бунтувалася знову. Яким правом хтось завжди втручається в її життя і ломить його? Яким правом? Чому? Вона не пустить його! Ні! Цим разом вона переможе!

Проходжувалася нишею від стіни до стіни. Це, здавалося б, таке просте домагання не так легко було здійснити. За цим тягнувся ланцюг труднощів, непорозумінь, боротьби за своє право до життя, право бути знову людиною. „Що робити? Що робити?“ — питала себе. — „Я ж справді не знаю, як жити без нього!“

Тремтіла, щоб коридором не надійшов хтось знайомий і не спитав турботливо: „Вам може погано? Чим вам допомогти?“ Потребувала самоти і руху. Людське співчуття теж буває настирливе й непотрібне. Раптом хотіла якогось сильного тютюну, або вина, щоб заспокоїти свої думки, втишити нерви.

Ще кілька годин нічної тишини і прийде день. Принесе гамір, рух, біганину, як завжди, коли відїжджає транспорт. На рейках за станцією, переробленою з гаражу, стоять вагони. До них всідатимуть люди, вони заберуть її Маріяна. А вона буде спокійно стояти по цей бік огорожі, що відмежує рейки від бльоків і всміхатися до нього. Та ні, це ні!

— Квітко, прошу тебе, тут холодно, — вчула тихий голос. Мама виглядала з-за рогу стінки ниші, а обличчя мала затурбоване. Квітка не могла дивитися в мамині очі, в них було почуття провини, ніби мама була винна тому, що доля кидала щораз інший камінець на її шляху. — Прощу тебе, ходи до кімнати.

— Я зараз прийду, — відповіла Квітка. — У кімнаті страшенно душно, — додала і намагалася надати своєму голосові веселого звучання.

Мамима постать зникла тихо, мов тінь. Квітка знову стояла перед відчиненим вікном. Чийсь шлапаючі кроки пронеслися коридором. Вони, тобто мама і Дусько, знали, що діється з нею, це було гірш усього. Можна стерпіти все: терпіння, біль розлуку. Вони не є такі важкі, коли знається, що від цього не терпить хтось близький, — подумала.

Небо ясніло, молочна дорога кудись пропала, але рух у будинку ще не почався. Жарівки довкола кантини стали цяточками, що блідли з кожною хвилиною. Понюхуючи землю, тихо перейшов собака. Поліцист у білому шоломі й темно-синьому строю йшов голосним кроком в сторону гаражів.

„Чого я гризуся?“ — спитала себе. — „Адже Маріян сам казав, що не поїде без мене“. Але зараз нагадала собі: „Казав, доки не знав усіх труднощів і непорозумінь!“

Як бути? Що робити? Розлучитися в хвилині, коли прийшло кохання? Може хтось допоміг би, тільки хто, хто?

Раптом знову була маленькою дівчинкою, що бігає по широких стежках парохіяльного саду. Старі сосни шумлять поруч дзвіниці своє вічно-тужливе шу-у, шу-у. Дідусь похилив голову над молитвословом і на хвилину замовкло його безупинне наспівування, що чується, мов те шуміння сосон: гу-гу-у. Він має для неї таку усмішку, якої не має ніхто в світі. Каже при кожній нагоді: „Чудовий гатунок! Дуже добрий гатунок!“ Священічі ризи так змінюють його, що коло престола він уже здається їй самим Богом. „Там високо вгорі, каже їй дідусь, мешкає Бог-Батько, Бог-Син, що вмер для добра людей і Його Мати, що завжди заступається за всіх. До кожного з них можна кожної хвилини прийти і своїми словами сказати про свій біль, просити помочі та поради. Треба тільки вірити в Них, свято, без сумніву.“

Квітка заплющила очі, втулила голову в долоні. Цілий ланцюг давніх переживань просунувся в її думках. Батько, Славко, Остап, дідусь, її почуття, зв'язані з подіями того часу, і її молитва, яку посилала до Бога, а вона десь губилася в просторах і не доходила до Нього. Навіть її діввацька впевненість, що треба просити не того, чого бажається, а навпаки, нагадалося їй тепер.

І вона стояла під вікном, заслухана у власні пережиття, і, здавалося, без думок, розгублена, нерішена. Проте, десь у глибині душі, немов би без її волі й свідомости те щось давно насажене і вкорінене там таки шукало рятунку у Вищого Єства.

„Боже, Ти був свідком усіх моїх утрат. Тим разом уже ні, прошу Тебе“ . . .

Вона чекала, що від цих слів прийде спокій і певність, що все буде добре. Але нічого з того не відчувала. Навпаки, стало їй важко, неспокій збільшився, а певність прийшла цілком іншого вигляду. Вона в житті не може м а т и, вона приносить нещастя людям, яких полюбить, вона воліє за собою цілий ланцюг важких переживань і омотує ним своїх близьких. Не боротися за улюблену людину, не тримати її, а тікати від неї геть, далеко, щоб навіть не знати, де вона поділася. І раптом була певна, що як вона затримає Маріяна, з ним станеться якесь нещастя. Як не знайдеться в запасі якоїсь незвичайної події, то напевно попаде під трамвай, або згине в автобусовій аварії. Маріян згине, знову хтось згине поруч неї. Ні, о, це вже ні!

Не тримати їй Маріяна коло себе і всіми засобами боротися за нього, а зректися його!

Зректися. Зректися Маріяна назавжди. Як вранці прийде

сюди з валізами, але ще чекатиме на її рішуче слово, скаже йому спокійно, але твердо: „Мусиш їхати!“ Може він здивується, може навіть збунтується, тоді треба тільки переконати його, що саме так найкраще, що він має сам поїхати туди і влаштувати все, а вона скоро приїде до нього. Так, треба впевнити його в тому, байдуже, що це буде нелегко. „Так, обов'язково їдь тепер, а я за тобою і, прошу, вір мені, Маріяне. Не роби з того драми, бо тут нічого незвичайного нема. Не намагайся переконати мене, Маріяне, бо я знаю, що говорю“. Можливо, що він буде бунтуватися, але вона переможе, напевно переможе, бо свідомо своєї мети. Вона відведе його до низьких дверей станції і він увійде в них. Вона залишиться по цей бік, бо вона негідна того, щоб ввійти в них. Потім вона обійде будинок і підійде до кільчастих дротів, що відділяють рейки від табору. Маріян покажеться на „пероні“. Буде багато людей, але вона все таки знайде його очима. Він покладе валізу у вагоні і ще вийде до неї. Поліцист, що стежить за порядком при відході транспорту, не буде дозволяти йому, але вона всміхнеться до нього і скаже, що там „мій хлопець“ і це серце під темносинім строєм зрозуміє її. Вона казатиме Маріянові веселі, бадьорі слова, щоб не було задуми на його чолі і жалю в очах. Чекай мене! Я приїду швидко-швиденько до тебе! І, прошу, вір мені, Маріяне. Я хочу, щоб ти був щасливий. Так, я справді цього хочу і тому так роблю. Коли підкотиться паротяг, щоб завезти вагони до справжньої станції, вона простягне Маріянові руку і скаже: „Успіху в праці і багато радості в твоїх буднях, Маріяне! І до побачення! До швидкого побачення!“ Він вигляне ще крізь вікно вагону і буде махати рукою перед деревом, за деревом, перед будиночком, в якому переводять митну контролю і нарешті зникне за ним. Шу, шу, шу, буде шипіти паротяг десь на переді, а перед її очима просунуться цілі ряди вагонів із заплаканими, всміхненими, поважними обличчями. Білий дим ще буде розпливатися по небі, коли вона відійде до самоти, до пустки життя, в якому чомусь заборонено змагати до особистої мети і в якому тільки самовідречення може принести вдоволення.

Але там поїде Маріян. Поїде до нового життя, до спокою, живий, здоровий, без страху, що Дамоклів меч завис над ним. Поїде життя, що вона його врятувала, і в тому можна знайти радість і з того можна черпати силу.

Так, так мусить бути. Вона сама зречеться його, зречеться не чекаючи, що доля візьме його від неї.

І раптом, ніби сталося якесь чудо. Сплив на неї спокій. В серці стало якось тихо-тихо. Нерви перемінилися в волічку. Напруження зникло. не було тривоги, жалю, ніякого болю.

2.

Першим у кімнаті число 105 збудився Стеф. Деякий час мовчки сидів на ліжку й нерухомо дивився в вікно. Ще був цілий у сонних мріях і навіть не пам'ятав, як називається. Але раптом у його свідомості мигнув ніжик, такий невеличкий ніжик із викривленим вістрям, що мав шкур'яний покривець. Стеф одержав його від батька, коли виздоровів від кору, але вчора ввечері він кудись закинув його, а потім ніяк не міг нагадати собі куди саме. Заснув серед плачу, а потім снилося йому, що ніжик впав у річку. Він тепер голосно зіскочив з ліжка, пошукав на столі, присів на підлозі, але що ніде його не знайшов, поліз до спактованих уже до дороги валіз і почав відтіля все викидати. Коли добився до дна і не знайшов його, зверещав несамовитим голосом.

— Боже, Спасителю мій, — почувлося з бабусиногу кута.

— Що сталося? — налякано спитала Квітчина мати.

— Дитина збудилася, — відповів Тарасевич. Мати зідхнула глибоко і мовчки. Вона прокинулася, як тільки Квітка вийшла з кімнати і вже не могла заснути. Проте крик дитини молотком вдарив її по нервах.

Бабуся швидко натягнула окуляри і почала одягатися. Ліжко Розумовського, що стояло в її сусідстві, було вже застелене, хоч вона цілком не чула, коли він встав. Уночі не могла заснути, а вранці завжди будив її Стеф. Була втомлена його криком, чужими людьми і їх справами, але не мала куди від них сховатися.

Волондра зірвався з ліжка, потер підпухлі очі й сягнув рукою за годинником.

— Валі! — крикнув налякано. — Таж це вже восьма година! Стеф! Чому ти швидше не збудив тата? Що?

Бабуся взяла рушник і мило і непевним кроком, виминаючи розкидані Стефом речі, добилася до дверей.

— Добрий день, — сказала Квітка, входячи до кімнати. Була бліда, а під очима появилися синяві тіні. Пропустила бабуся і зупинилася перед розкиданими речами.

— Хто це зробив? — спитала Стефа.

Хлопчик стояв поруч стола і всміхався до неї, видно забув, що повинен плакати.

— Хто там прийшов? — спитав Волондра і вихилився з-поза паравану. — Ах, це пані Квітка! І де це молоді пані пропадають по ночах? І відкіля вертаються так раненько?

Квітчина мати вихилилася з ліжка і поглянула вгору до чоловіка, але побачила тільки висунену поза ліжко руку, в якій коптіла цигарка. До кімнати вернувся Юрко, за ним бабуся. Відразу стало тісно і не було куди рушитися.

— Ваші концерти мене дуже зворушують, — відповіла Квітка і знову опинилася на своєму ліжку, щоб не перешкоджати Волондрам, які за кілька годин мали йти до транспорту і musіли ще дещо спакувати. — Я не можу слухати їх спокійно.

— Які концерти? — здивувався Волондра.

— Мінорно-мажорна сюїта у виконанні композитора, — сказала Квітка.

— Ага! — сказав Волондра і шукав приладдя до голення. — Туди дорога! Щоб якось оправдати себе, треба скинути провину на інших! Ви хочете вмовити в мене, що я хроплю. Але я ще не хропів відколи живу! Це пан директор, — сказав.

— Богу дякувати, — сказав на те Дусько з висоти свого ліжка. — Нема відваги відповідати за власні вчинки, нема! Добре, що вже їдете і буде спокій!

— Але не буде з ким грати в карти, — сміявся Волондра. Валі збирала все, що розкинув Стеф, і повторяла: „Що ж ти зробив, синочку, що ж ти зробив!“

— Ти маєш гарні очі, — промовив Стеф до Тарасевича, що сів на своєму ліжку.

— Я? — здивувався Дусько. Нахилився над завісою і дивився на хлопця. — Теж ідея! Гарні очі! Дякую тобі, ніколи в житті не чув такого!

— Так, — сказав з признанням малий і показав на його окуляри. — Блискучого кольору! — докинув захоплено.

Сміялися. Навіть Квітка всміхнулася. Юрко — в кімнаті він був Савчук — стояв під вікном і відраховував до склянки з водою десять крапель ліку.

— Хлопче, — сказав, — через тебе пішло, мабуть, одинадцять крапель!

Валі включила під свої мліжком електричну кухонку і поклала варити яйця.

— Може тепер контроля не прийде, — потішила сама себе. Варити в кімнатах було заборонено, бо що хвилини світло гасло, проте вона завжди умудрилася доварити те, що бажав Стеф. Припрошувала тепер малого, щоб їв, а він відмовлявся і бив ногами. Потім нагадав собі знову ніжик і плакав на цілий голос.

— Тато купити тобі новий, — обіцяла Валі, — кращий. Ну, не плач.

Бабуся зав'язала під бородою хусточку, Квітка поклала на вухо подушину, а Юрко швидко кінчав одягатися.

— Щоб вас хоч не стягнули з транспорту! — промовив Тарасевич.

— Знаю, знаю, спокою хочете, — сказав Волондра. Він встиг уже поголитися і помитися в купальні, тепер стояв пе-

ред маленьким дзеркальцем, що його Валі повісила на віконній рямі, і нашвидку зав'язував краватку. Всього задоволено. Можуть бути спокійні. Йому таке не може трапитись. Він шевський майстер і більш нічого. Відколи живе, не робив нічого, незгідного з законом. Потім нарікав на порядки в Переселенському Центрі. Якби був не пішов сам і не попросив залучити його до транспорту, були б цього самі не зробили!

Бабуся взяла харчову картку і вийшла. На снідання було ще зашвидко, але вона спершу заходила до церкви, що була на горішці бльоку, а коли відмовила всі молитви й поцілувала образи на тетраподі, тьопала до ідальні. Ставала під зачиненими дверима і терпеливо чекала, коли впустять до середини. Коли падав дощ, там було холодно й вогко, проте вона вважала це за краще, ніж перебування в повній гамору кімнати.

Волондра стояв перед дружиною відсвіжений, одягнений і нагадував собі і їй, що ще треба зробити. Відголоситися, віддати коці, це і те купити на дорогу, взяти в агенції посвідчення, яких треба буде в Нью Йорку.

Вийшли з кімнати всі троє: Юрко, Квітка й Петро. Волондра питав:

— Доктор Сріблінський теж тим транспортом від'їжджає?

— Так, очевидно, чому не мав би їхати? — запевняла Квітка.

— Не пробував відкладати? — спитали її знову.

— Пробивав, але що не вдалося...

— Хто не хоче з якихнебудь причин їхати — того змушують. Хто хоче їхати — того не пускають, — промовив Юрко.

— Хочете їхати? — спитала Квітка.

— Чи хоче? — перепитав Юрко. Поглянув на неї, наче б хотів щось сказати, але зараз же дивився просто перед себе, туди, де на кінці коридору пробивалося світло від вхідних дверей. — Світе мій! Чи хочу?!

— Маєте труднощі? — спитав Волондра із зрозумінням у голосі. Квітка поглянула на нього і знову відвернула голову.

— Це мій транспорт, — сказав Юрко. Як що д-р Сріблінський поїде до нього, то я міг також. Але...

— Це не має ніякого значення, — потішила його Квітка. — Маріян поїде на додаткову листу. Ви ж поїдете наступним транспортом.

— Я бачив наступну листу. Мене нема. Ні, ні! Дуже вдячний, що бажаєте розрадити мене, але я прекрасно знаю, як стоять мої справи. І я сам завинив у тому, зрозумієте тепер моє почуття! Ви цього не розумієте, — промовив, коли стояли вже на порозі. З коридору було чути щораз голосніший крик дитини: „Тату! Тату! Чекай! Купи мені ніжик!“ Волондра

повернув голову до дверей, потім пригорнув до себе Стефа, що голосно висказував своє домагання, і знову дивився на Юрка. — Вам інакше, — говорив Розумовський і на хвилину спинив погляд на малому Волондрі, — але коли вас розлучать з кимсь, що вам... дорожче усього на світі, а знаєш, що той хтось існує і чекає тебе, то...

— Я розумію, — сказала Квітка, — але інші нас не розуміють. Іноді навіть не хочу, щоб хтонебудь мене розумів і знав мої переживання.

— Погоджуюся з вами. Вони мої, правда? Але одна справа, коли ви не хочете їх сказати, а зовсім інша, коли ви не можете! — сказав Юрко.

Квітка поглянула на нього і нічого не сказала. Волондра запевнив Стефа, що купить йому ще кращого ножа, як той, що він загубив, і звернувся до Квітки й Юрка:

— Панство! Йдете на снідання? Ходім, бо я дуже спішуся. Вже напевно відчинили їдальню.

— Я йду до міста, — відповів Юрко. — Дратує мене цей передвиїздний рух. Не можу спокійно слухати відголосу возика, що возить з магазину багаж!

Він сказав це з усміхом, немов сам сміявся з того, що нищило йому нерви, сказав їм „до побачення“ і швидко пішов до брами. Волондра поглянув за ним і промовив до Квітки:

— У кожного якись турботи. Не будемо їх відгадувати. Що ми йому тим поможемо? А втім, я спішуся.

— Йдідь, ідідь, я вас не затримую!

— Не йдете зі мною? Не бійтеся, Валі нічого не скаже!

— Я не відчуваю голоду, — сказала вона поважно, немов не чула його жарту.

— Розумію! — впевнив її Волондра. — Я також не відчував би, якби моя дівчина їхала за океан! А ви його не пустіть! Що має без вас їхати? — зробив один крок у її бік і докинув тихо: — Ще закохається там в іншу...

— Це чудова думка, — промовила Квітка. Волондра поглянув на неї і похитав головою, мовляв, розуміємо такі слова.

Він всіміхнувся до неї і пішов доріжкою до їдальні. Скрізь був уже рух, люди бігли до кухонь і до праці, несли в руках хліб і масло, а в баньочках каву. Їхали авта, недалеко гуділа машина, бо направляли дорогу. Над дверима станції повісили вже вивіску з написом в англійській і німецькій мовах: „Entrance“ — „Eingang“. На чорній дошці, що висіла поруч дверей, урядник крейдою випишував якесь запорядження, а всі, що були призначені до транспорту, підходили туди і з увагою читали.

— Змінили годину від'їзду транспорту, — казали один одному.

— Швидше?

— Ні, пізніше.

Волондра прийняв це до відома без найменшого враження і пішов до агенції. У коридорі, здовж дверей, що провадили до канцелярій, сиділи і стояли люди.

— Мене, будь ласка, перепустить, бо я до транспорту, — просив Петро, промошуючи собі дорогу до дверей.

— А як вас перепустимо, коли зачинено? — спитали його.

Волондра поглянув на годинник, перевірів о котрій годині приймають людей і пішов від дверей до дверей. Брав одну клямку за другою і натискав. Одні двері відчинилися. Волондра опинився в малій кімнаті з трьома столиками, але урядників було там багато більше. Всі стояли перед вікном і подивлялися травистого кольору светер, що його показувала одна з дівчат.

— Як вам подобається? — питала. — Правда, що кольор поганий? Але зверніть увагу на взір. Що? Це з Англії. Так, це вона одержала з Англії...

— Чудовий взір, — промовив Волондра за їх плечима. Всі оглянулися на нього і дивилися здивовано. — І кольор гарний. Мені подобався...

— Що ви бажаєте? — спитала дівчина з светером в руках. Інші помалу й нерадо пішли до своїх столів. Волондра зложив руки, як до молитви, і всміхнувся:

— Посвідчення, — промовив. Бажає посвідчення, бо від'їжджає. Йому боляче, що він турбує їх своєю справою, до того ж так раненько, але... А светер таки йому справді подобався...

Урядничка засміялася й виписала посвідчення. Товпа перед дверима збільшилася, коли він вийшов на коридор. Люди дивувалися, як це йому вдалося, нарікали й почали бити в двері. Волондра біг уже до Реєстраційного Відділу, щоб відголоситися. На чорній дошці були виписані дати найближчих транспортів літаками й кораблями. Тут же поруч жовта афіша заохочувала всіх учитися англійської мови. Друга афіша запевнювала емігрантів, що пральня в бльоці ч. 34 пере швидко й дешево. Фризієр нагадував, що гарна зачіска створює краще самопочуття людини і має вплив на еміграційну владу...

— Вибачте, — сказав Волондра до панночки з намальованими губами, що сиділа за віконцем. — Чи я маю зголоситися у вас перед від'їздом?

Його не відразу зрозуміли. Куди виїжджає? До іншого табору? Але коли зрозуміли чого хоче, відправили до бльокового.

Коли входив до свого блоку, чув, що в канцелярії дзвонив телефон. Не встиг зробити кілька кроків, як відтіля вийшов помічник блокового.

— Ви Волондра Петро, правда? — спитав його.

— Я, — відповів. — Маєте для мене пошту?

— Ні. Вас кличуть до четвертого блоку, кімната ч. 101.

— Чого? — здивувався Волондра і зараз знав, що це кімната в якій приймає інспектор Джекобсон.

— Я не знаю. Казали, що як хочете їхати...

3.

Юрко висів з трамваєм в середині міста і роздумував куди йому йти. Цей світ довкола нього не мав нічого спільного з тим, що діялося в Переселенському Центрі. Думав, що хоч на хвилину відбійжить думками від своїх клопотів і забуде про них.

З його виїздом пішло все не так, як слід, і він не сумнівався, що сам цьому завинив. Коли ще і ще вертався думками до перевірки в канцелярії Джекобсона, нагадував собі кожне його питання і свою відповідь, а потім пригадав хвилину, коли витягнув світлини Галки й дітей і прийшов до висновку, що сам собі загородив до них дорогу. Що вона була загороджена, Юрко не сумнівався. Інспектор не дав на його документах ні підпису, ні печатки, двох дрібничок, що дозволяють людині виїзд до ЗДА. Все зло було в тому, що мав ці світлини, бо в цю історію з померлим братом і братовою можна було ще повірити.

У його кишені був останній лист від Галки, але він прочитав його тільки один раз і більше не мав сили повернутися до нього. „Мій Юрчику, — писала Галка. — Я не вмію виявити Тобі нашої радості, що нарешті Ти в дорозі до нас! Діти про ніщо інше не говорять, тільки про те, що Тато приїжджає! Трохи фантазують, як це буде виглядати, коли будеш тут і відгадують, що їм привезеш. Напиши яким кораблем і коли виїдеш з Бремену. Ми будемо слідкувати, коли цей корабель приїде і виїдемо до порту“...

Юрко не міг повертатися до цього і знову читати, бо тоді діялося з ним щось дивне. Він не був тоді паном своїх почувань. В серці громадилася злість і почуття кривди та ненависть до всього. Події плуталися в непередбачений спосіб, а він не міг, чи не вмів з тієї плутанини вийти.

Вистави були повні книжок, дитячих іграшок, домашнього приладдя, матерій. Він міг би зайти сюди, чи туди і ку-

нити щось для Галки й для дітей, але замість того, ішов по-вільно здовж вулиці, загублений у товпі чужих людей, і знав, що він не має права на дрібні радості життя, скреслений з нього, покладений поза його межі. „Яким правом? — бунтувався. Доля викинула його з родинного дому! Доля відбирає йому дружину й дітей! Чому! В нього до них право! Він хоче бути разом з ними! Він чоловік і батько!“

Але зараз спитав себе, яке це право? Розумовський має право, безумовно, але Розумовський не існує. Савчук же людина вільна, у найвищому ступені непевна і не мусить бути там, де мешкає „братова“.

— Піду до музею, — сказав собі. Був утомлений своїми думками і своїм почуттям. — Піду до оперети, — подумав, коли чекав на роздоріжжю, щоб переїхали трамвай й авта. — Піду до музею й до оперети, — злучив ці дві думки разом, коли трохи далі відчитував заголовки книжок у вікні книгарні. — Так, треба трохи чужих переживань та інших вражень.

Здавалося йому, що години протягаються, а хвилина займає якийсь дуже великий шмат часу. Досі вони були заповнені лікарськими комісіями, чеканням на викликання до консула й INS. Були повні надій. Тепер це все урвалося і не було нічого.

Затримається в музею до полудня — планував. На обід повернеться до табору. А може не повертатися? Може хоч один день від ранку до вечора не бачити цієї еміграційної суєти? Можливо, що він так зробить. Побачить.

Музей завжди викликував в Юрка подвійне почуття: піднеслості і пригноблення. Якись люди жили, творили й відійшли. Мали якись свої клопоти, що затроювали їм дні і здавалися їм вічними. Мали свої радості та кохання, що було подумане „назавжди“, а проминуло, як і все. А нехай і маліють та розпливаються у вічності людські болі, але як це чудово, що живучи людина вміла знайти і проявити себе! — подумав Юрко.

Середньовіччя. Все камінь. Важкі нагробні плити, різьби, статуї. Народження і страсті Ісуса Христа. Святі. Катерина, Варвара, Анна, Магдалина. Реліквії. Яке це все важке й сумне. Як буде колись виглядати творчість нашої доби? Доби багатой у війни, революції, доби в якій прийшла на світ атомова енергія!

Довкола було тихо, з вулиці доходив дзвінок трамваю. Кількоро людей переходили з залі до залі, від статуї до статуї. Юрко приглядався до всього з великою увагою, роздумував, порівнював, поки не виринула з усією силою знайома думка: „Я не можу їхати!“ Вийняв хусточку і витер чоло, раптом

покрите потом, хоч у залі було холодно. „Я не хочу думати про це тепер!“ — наказав собі. Намагався бачити тільки те, що було перед ним. У середньовіччі так влаштовували доми. А Галка чекає його в якомусь незнаному йому домі. Як вона влаштувала його? Треба думати, що так, як у Львові. Це молитовник Вільгельма III. Чи такі речі вже цікавлять Родка? Йому напевно було б цікаво побачити дерево родоvodu Габсбургів і Віттельсбахів. Лялечки їм із собою не брати, все одно дитина нічого не зрозуміє.

У великій залі, що відтворювала костел середньовіччя, відчув, що далше не може йти. Сів на лавку і заплющив очі. Зле, з ним цілком погано. Навіть ліки, що їх записав йому д-р Маланич, не помагають. Серце тріпочеться, ціле тіло немов вогонь і в той же час робиться якомсь дуже-дуже холодно.

Не зважав на людей, що зрідка проходили залюю. Не розплющував очей, в голові не було думок. Здавалося йому, що западається щораз глибше і глибше в землю. Знав, що десь там на дні буде йому добре і спокійно. „Але ні!“ — рушився і розплющив очі. Довкола було пусто. Тільки св. Христофор, Тадей і Юрій дивилися на нього. „Я мушу знайти вихід“, — сказав до них. Не вставав, хоч хотів курити, знаючи, що від цього прийшов би спокій і якась нова думка. З цілою певністю знав тепер, що не може бути довше без Галки й дітей, знав, що мусить зробити щось таке, що заведе його до них, байдуже яким способом.

Знову заплющив очі, намагався зібрати думки. Але замість знайти спосіб, як вийти з положення, думка несподівано повернулася назад і завела знову на Старопоштову вулицю, до дому, що від подвір'я має галерію. Стара Афанасьевна — в його уяві Баба-Яга — світить вечорами світло, щоб дівтора могла трохи побігати, а батьки полюбуватися ними. Потім на тому ж подвір'ю засідає „Домком“, а між його батьком і шевцем Вергуновом починається перше непорозуміння, що кінчається так сумно. Свідомість і бажання волі, лозунги, навчання, хлоп'ячі й молодечі зацікавлення та чорнявий комісар, що вчить їх: На зрадника треба донести, хто б він не був!

От він уперше втрачає власне обличчя, бо молодий робітник, що вивчає ливарну справу, Ірша Петухов, то таки не він, не Юрко. Не він і студент Лисаченко, хоч має його зацікавлення. І один і другий боїться кожного погляду людей, один і другий тремтить, щоб його брехня не вийшла наверх. Тільки там, біля Галки, відживає давній Юрко, справжній Розумовський і з нею знову все стає ясне, незаплутане, виразне і щире. А потім він знову немов залишає десь у просторі своє прізвище, тим разом на те, щоб стати „гетьманом“ у Карпатських лісах, ладен віддати своє молоде життя за волю, за до-

бро інших людей, хоч про нього самого ніхто не смів знати. Перемінився в Савчука, щоб нарешті зірвати із злом, розпочати нове життя, бути знову з Галкою.

Неправда і втеча від самого себе тримається його життя немов сталь магнету. Там, у своїй батьківщині, брехав, тут бреше, чому так і доки? Чи ніколи не вийде з цього зачарованого коlesa? Він хоче правди! Він хоче сказати на весь світ, хто він, що робив, відкіля прийшов і чого бажає! Що він чоловік і батько!

Не бачив творчости давніх сторіч. Не роздумував, як буде колись виглядати творчість його доби. „Мамо“, — думав — „у твоїх зазочках була така шапка-невидимка. Мені її тепер треба. Мені її тепер конечно треба, мамо!“...

Задивився на вітражі з зображенням подій з життя Христа. Грав пальцями по поверхні лавки. Хотів би бути в згоді з собою і з іншими людьми. Але коли це неможливо, він піде по лінії тільки своїх бажань. Він знайде свою шапку-невидимку, він знайде її!

Раптом устав. Десь поділася його слабкість, зневіра, розгубленість. Ніби блискавка освітила темний простір і він побачив потрібну йому річ. Вхопив нову, а все ж таки знану вже йому думку. Савчукові не дозволяють виїхати. Але може іншій людині та в іншому Переселенському Центрі... Адже правда і так його життя не тримається...

4.

Волондра вийшов з кімнати число 101 зовсім прибитий і знищений. Він несподіванки й почуття незаслуженої кривди. Ступив кілька кроків, зупинився під аркадами будинку, повторив у думках усе, що в тій кімнаті закинула йому і рушив далі. Зійшов два ступені і знову зупинився. По хвилині рушив далі, спершу дорогою, а потім стежкою, і ще не міг зрозуміти, чому саме він не може їхати. Хтось, невідомий йому, зачинив шлях у майбутнє до життя повного праці, але спокійного і творчого, якого він саме прагнув. Валі — була перша думка в наступній хвилині. Його дружина раділа, наче мала дитина, що нарешті знову заживе життям пересічної жінки, в мешканні з кухнею, з гарно влаштованими кімнатами, без валізок, без чужих людей. До того ж Стеф уже великий, йому треба школи і нормальних умовин життя. Але несподівано можливість такого життя знову віддалилася від нього. Петро відчув, що від цієї свідомости його біль став ще більший і глибший. Зупинився і затурбовано думав. Куди йде? Чому спішитися? До Валі? Як їй це сказати, як їй це сказати?..

Перед будинком кухні, де вже стояла довга черга, знову зупинився і передумував їх питання й свої відповіді. „Відкіля вони прийшли до такого закиду?“ — думав. Раптом сам не був певен свого життя і вчинків. Завернув думки на Словачину, до малого містечка під Братиславою і згадував. Вчився і працював. Працював і вчився. Дороблявся. Це було все. У політичне життя не втручався ніколи, ні там, ні на еміграції. Він не розумів тих справ. Від того були інші люди. Такі, що вміли це робити і мали в тому приємність. Чому ж такі закиди? Не міг зрозуміти.

Перевіряв свої вчинки на еміграції. У таборі провадив шевські курси й робітню, не втручався в партійну боротьбу, яка там розгорілася і лояльно йшов до виборів Таборової Ради, хоч не видавав голосу ні на „урядову“, ні на опозиційну листу. Кидав до урни білу карточку. „Хіба я знаю, котрі кращі? — думав. „Хіба я знаю, за що вони сваряться“. Був певен, що тут і там знайде порядних людей, і не хотів кривдити ні одних, ні других. Але також вірив у те, що і тут, і там знайде людей із темним сумлінням, яких цілком не думав висувати і підтримувати. І одні і другі замовляли в нього черевики, вчилися шевського ремесла, платили і мали ввічливі слова.

Зупинився, коли побачив перед собою станцію. Перед дверима вже збиралися люди, хоч до відходу транспорту було ще кілька годин. Почуття незаслуженої кривди заповнило цілу грудну клітку і підступило до горла. Вдивився в ті двері і в білу двомовну табличку над ними, міг би тепер кричати, або клясти, або бити когось. Саме в ці малі, бляшані двері, крізь які люди проходили до вагонів, що були входом в інше, краще життя, він не мав права ввійти. „Але чому?“ — спитав себе знову і ще не йшов до Валі, тільки наближався до цих дверей, якби мали в собі якусь притягальну силу. — Чому? Чому? — з'являлося питання за кожним кроком.

Перед будинком збиралися вже цікаві. Волондра зупинився у віддалі від них, ніяк не міг оволодіти собою. Понад усе хотів увійти в ті двері, перейти в середині всю церемонію перевірки документів, вийти по другій стороні і всісти до потягу. Так, обов'язково всісти й поїхати, не бачити всіх цих людей, позбутися цієї невиразної назви Ді-Пі, добитися до вільної країни, бути знову людиною, що має право на працю, на відпочинок, на приємності і на те, що зароблене нею ніхто їй не може відібрати. Ніхто!

Раптом поцікавився, чи людина, що на нього донесла, приглядається тепер йому, чи ні? О, певно, чому ні! — відповів сам собі. — І радіє! Як же десь дуже радіє!

Знову був повен злоти і в той же час якесь невиразне почуття відізнавалося в його душі. Воно було схоже на страх. Непевність за майбутнє своєї дитини, недовір'я до всіх тих людей, що товаришили його будням. „Я був певен, що нікто навіть не знає, про моє існування на світі, а тут показується, що є люди, які опікуються мною!“ — подумав.

„Валі“, — виринуло знову. Треба вже було йти до неї і сказати про все. Шукав слів, якими міг би сказати їй те. „Я відложив“, скаже їй. Але зараз відкинув це. Зараз посплюються питання й докори. На них він цілком не мав відповідей. Але як сказати правду? Ця правда для неї була страшна.

Поволі йшов сходами вгору.

„Was gross sein will und gross werden soll muss hart und schwer erkämpft werden. Nur die Grösse des Opfers wird einmal die Grösse des Siegers offenbaren. Was leicht erkämpft wird, wird leicht vergessen und klein sein“ — прочитав, коли зупинився нагорі і збирав думки. Ця мудрість, виписана на стіні великими, готицькими літерами, може промовляла до німецького вояка, але Волондрі, крім нового напливу злоти, вона нічого не говорила. Він ніколи не хотів бути визначним, не мав навіть великих бажань, чого ж тоді в нього така важка дорога до мети? Пусті слова, які нікому не приносять користі!

Перейшов горішній коридор і зійшов знову вниз. Не мав відваги зайти до своєї кімнати. Перше — як це прийме Валі. Друге — що скажуть всі його сусіди. Здавалося йому, наче він вчинив якесь зло і тепер повинен соромитися його. За хвилину йшов таборовими вуличками. Недалеко четвертого бльоку помітив Квітку. Сиділа за одним із столиків, що стояли в тіні дерев побіч кіоску і задумано дивилася в напрямі брами. Першим відрухом Волондра хотів відвернутися і втекти. Але в наступній хвилині думка змінилася. Адже його кімнатні сусіди і так дізнаються про те, тож даремне ховання правди.

— Пані Квітко! — кликнув перескакуючи плитонький рів, що ділив дорогу від простору із столиками. Вона повернула до нього голову й Волондра здивовано відчув, як від її спокійного і прихильного погляду малі його злість. — Пані Квітко! Маєте нового товариша недолі!

— В чому справа?

— Мене зняли з транспорту.

— Зняли? Чому? Через Стефа?

— Ні! Тому, що я комуніст, фашист і ще якийсь „іст“ ось що! І ви не знаєте з ким ви говорите!

— Чоловіче! — сказала на те Квітка, — таж я впевнена в тому, що ви навіть добре не знаєте, що таке комунізм, чи фашизм!

— Правда! Знаю тільки, що одним і другим не можна бути одночасно. Але й цього я не певен!

— Мушу напитися води, — промовила Квітка, — а то мені здається, що хтось з нас непритомний!

— Але дивіться, як дивно: десятки разів перевіряють, а потім вірять на слово якогось дурня!

— Пані Валі вже знає?

— Ні. Не маю відваги, не знаю, як їй це сказати...

— Ох, Боже! — сказала Квітка. — І подумати, що знову прийдеться вислухувати ваші нічні концерти!

— Ох, ви з своєю вдачею! Ваша мова, це чудовий лік на розхитані нерви!

— Мило це почути.

Волондра з удоволенням відчув, що може всміхнутися. В наступній хвилині відхилився на спинку крісла і почав говорити. Хотів почути власні думки і чекав напливу нових, чекав настрою, спокійного і погідного, з яким можна б піти до Валі. Тоді він зуміє це легко й свobodно вияснити їй, а вона з свого боку прийме це інакше. Він не звик приходити до неї з важкими думками, він ніколи досі не приніс їй немилої новини. Перш усього запевнив Квітку, що йому на виїзді, як такому, трохи залежить, але країна справді байдужа йому. Інші говорять, що вірять у поворот додому. Як це дивно слухати! Вона цього може й не зрозуміє, але він завжди дивується, коли те чує. Бо де ж, власне, його дім? Де те, що люди називають батьківщиною? Вона, Квітка, росла там, куди вона належить. Але він полюбив і зрісся з чимсь іншим, як край його батьків. Доки він там жив, усе здавалося в порядку. Але коли вже хтось говорить про поворот, то хоч це далеко й наразі нереальне, він мимохіть думає: куди йому вертатися? До чужого краю, який став йому рідним, чи до рідного, який для нього чужий?

— Знаєте, мій прадід, дід і батько мандрували, шукаючи долі. Байдуже чому, в кожного була інша причина. Але це, мабуть, перейшло в мою кров. Я не боюся простору, і цілий світ мені може бути батьківщиною!

Ось нарешті було те, з чим можна було вже йти до Валі. Чого журитися, що не пускають до якогось краю? Хіба в світі нема інших? Ну, ще трохи побідуєть, ще трохи пожуряться, але він влаштує все, він влаштує їм так, що навіть те тимчасове життя буде добре. Раптом устав.

— Дякую вам! — сказав, а коли Квітка здивовано поглянула на нього, додав ще: — За те, що дозволили мені вговоритися.

— Що ви тут голову крутите молоденькій пані, коли вам пора вже всідати? — чули голос Розумовського. Юрко стояв коло столика й усміхався до них.

— Не їду! — сказав Волондра. — Не їду, бо хтось так хоче!

— Ми заложимо товариство відкинутих, — промовила Квітка.

— Яка шкода, що д-р Сріблінський не належатиме до нас! — сказав Юрко.

— Чому шкода? — спитав Петро. — Пані Квітка зможе присвятити нам більше часу! Думаєте, що ми пропадемо?

— Куди там! — сказав Юрко. — Вмремо, а не пропадемо! Як не в цю хвіртку, то в іншу, а ввійдемо!

— Згода! — сказала Квітка і з її голосу й виразу обличчя ніхто не міг би відгадати, що в її думках товчється неспокійна думка, чому Маріян не приходить. — Проголошую себе головою товариства! Хто проти мене, тому відбираю голос!

— Я підношу за вас дві руки, але так, щоб Валі не бачила. Інакше вона мене замордує!

— На те існує тайне голосування, — промовив Юрко. — Так, а тепер скажіть мені, чому ви не їдете?

Волондра почав оповідати від початку свої болі й кривду, несамовиті закиди і свої думки, але раптом зупинився й обличчя його знерухоміло.

— Панство! — промовив. — А мій багаж? Мої речі? Таж вони завантажені!

— Біжіть! — порадила Квітка. — Біжіть, може ще вдасться витягнути їх. Вас не пускають, але ваші речі можуть побачити Америку!

Петро зник в одній хвилині. Розумовський сів за столиком. — Ну, як тут тільки люди не перехвилюються! — промовив виймаючи цигарки. — Закурите? — спитав у Квітки. Підніс їй запаленого сірника, коли взяла в руки цигарку і дивився, аж вона зажевріла.

— Дякую, — промовила Квітка і затягнулася димом. — Жити, це значить хвилюватися, — переконувала його жартівливо. — Якби ми не хвилювалися, то, мабуть, не були б людьми, тільки посилкою, що мандрує по світі! Послухаймо, що будуть проголошувати, — перервала сама собі, коли включили голосники.

— Для мене нічого цікавого, — сказав Юрко.

— Увага! Увага! — почувся з голосника. — Звертаємо увагу, що такі особи звільнені INS і мають від'їхати наступним транспортом до Бремену: Авер Самуель...

Юрко поглянув на Квітку. Його брови піднялися вгору, а погляд очей зраджував напружене очікування. З голосника

плили і плили прізвища в абетковому порядку. Коли доходили до „С“, він випростувався, а потім швидко й глибоко затягнувся цигаркою.

— Савчук Яків, — почулося нарешті відтіля. Юрко сперся на спинку крісла і дивився нерухомо на поверхню стола, а його обличчя цілком не виявляло радості, тільки здивування й застанову.

— Я? — спитав нарешті. — Ви чули моє прізвище, ви чули Савчука?

— Напевно чула, — сказала Квітка. — Але коли на щось довго чекаємо і воно приходить, не вміємо прийняти його з радостю. Я розумію вас. Це ви, напевно ви!

Юрко глянув коротко на неї, а потім знову дивився на поверхню стола в той час, як його права рука торкнулася грудної клітки.

— Тріпочеться, — промовив, — тріпочеться, чи вчує щось погане, чи добре для себе. Але виліземо ми з цього, виліземо, як тільки...

Він устав, а його обличчя виявляло якусь задуману, чи заслухану в собі радість.

— Знаєте, — промовив, не дивлячись на Квітку, — моя Галка...

Він раптом замовк і уважно глянув на Квітку.

— Я знаю таку Галку, — докинув швидко, — просто Галку, знаєте?

— Знаю, — вирозуміло сказала Квітка. — Отже що ваша Галка?

— Моя Галка у такому випадку сказала б, що це Мати Божа вислухала її молитву...

— А вам це дивно, чи смішно?

— Ні-і... Ні одне, ні друге... А просто якась заздрість, чи що...

Квітка відкрила уста, щоб відповісти йому, але руки Маріяна, що непомітно підійшов до столика, заслонили їй очі.

5.

Валі чекала повороту чоловіка, але коли він не приходив, вирішила сама зайти до кантини і накупити ще дечого на дорогу.

— Нікуди не виходь, — сказала до Стефа, — і нікого не клич сюди. Зараз тато повернегься і будемо всідати до поїзду.

Та не минуло й дві хвилини, як кімната була повна дітей. Заповнилася їх рухливими постатями, дзвінками голо-

сами, пустими словами. Була білолиця Ляриска і кароокий Юрко, рум'яна Дзвінка і надмірно рухлива Мотря, потім ще Андрійко, Тарас, Ігор і Всеволод. Він був найстарший і з цієї причини став вроді провідника цілої громадки дітей.

— Я тобі покажу ніжик! — похвалився Стеф, що несподівано знайшов ножика в кишені. Всі раптом були поруч нього і хотіли бачити ніжик. Бабуся ввійшла була до кімнати, але побачивши повно дітей, завершилася й зачинила за собою двері. Тарасевич, що на горішньому ліжку вивчав англійську мову, похилився до жінки і шепнув:

— Може вийдемо трохи на прохід?

— Я мушу прати, — відповіла. — Можеш уявити собі, як би їх залишити тут самих?!

— Покажи! — наказав Всеволод. Узав в руки ніжик і критично оглядав його з усіх боків. — Добрий! — вирішив і сховав до своєї кишені.

— Віддай! — зверещав Стеф і кинувся до нього. Діти стояли мовчки і не знали чю сторону тримати.

— Як це сумно, що в таборі я зненавиділа дітей, — сказала Квітчина мати за завісою з коца.

— Своїх внуків полюбиш, не журися, — прийшла Дуськова відповідь з горішнього ліжка.

— Хто може говорити про внуків, коли дивишся, що дитина не виходить з тяжких переживань! Маріян їде, а ми...

— Все буде добре, побачиш!

— Ти мене завжди потішаєш, але добра якось нема...

— А ти вір! Треба в те вірити і тоді воно прийде!

— Віддай! — верещав Стеф і намагався бити Всеволода. — Віддай! Це мій ніжик!

— А хтось каже, що ні? Але тепер він у моїй кишені! Будемо бавитися в комісію, — вирішив нараз, бо Стеф знову кинувся до нього. Всі діти сиділи вже за столом і чекали на забаву. — Я буду „айенесом“, Тарас консулом, Ігор американським лікарем. Ви всі решта — емігранти. Зрозуміли? — спитав у дітей, що дивилися на нього з великою повагою. — Стеф, не кричи, ти перший переходиш комісію!

— Я хочу бути консулом, — сказав Стеф, забуваючи про ніжик.

— Ти не подібний до консула. Ти добрий на емігранта. Ну, йди до лікаря!

— Я буду іровським лікарем, — запропонував Стеф.

— А їхати не хочеш? — спитав Всеволод.

— Хочу!

— То ти емігрант!

— Я можу бути іровським лікарем і емігрантом, — вирішив Стеф. Але його закричали, щоб не переривав забави.

Іровський лікар і так не має багато голосу, — сказали йому те, що чули від дорослих по спільних кімнатах.

Стеф стояв похнюплений і невдоволений, але тому, що ні тата, ні мами в кімнаті не було, скажітулював і піддався лікарським оглядинам Ігоря. Ігор приложив до його грудної клітки коробку від сірників, яку назвав „Рентгеном“, покрутив головою і вирішив:

— Ти відложений на три місяці!

Стеф знову верещав. Мотря не могла вже довше всидіти і, боячись, щоб її хтось не випередив, побігла до лікарських оглядин.

— Три місяці! — знову вирішив Ігор.

— Ти! — запротестував Тарас-консул. — Та я також хочу щось робити!

У зв'язку з цією заявою, Андрійко перейшов без перешкод. Стояв тепер перед Тарасом, що з повагою спитав його, чи він жонатий, але не чекав відповіді, тільки подав руку і казав йому вже забиратися до Америки.

— Це залежить, що я скажу! — промовив Всеволод. Але зараз мусів залишити свій уряд, бо діти побилися. Виявилося, що Стеф не міг стерпіти думки, що він відсунений від гри на „три місяці“ і почав молотити п'ястками своїх гостей. Його заспокоїли, посадили й потішили, що він також виїде, тільки мусить ще трошки почекати. Тоді він сів за стіл і почав щось дуже завзято креслити на папері, який бабуся приготувала на листа до дочок.

— Стеф! Ходи! — запропонували йому, — вже три місяці минуло!

Але він навіть не ворухнув головою. Сопів і креслив.

— Та ходи, Стеф! Не переривай забави! Що ти там пишеш?

— Донос! — відповів гордо.

Тарасевич відложив англійську книжку і виглянув на „неутральний пас“. Діти сиділи за столом і дивилися на Стефа, що з висуненим кінчиком язика поволі вирисовував на папері якісь кривульки.

У дитячих обличчях пробивався подив і пошана.

— Не зважайте на нього! — промовив Всеволод. — Бавмося далі!

— Я вже їду! — запищала Мотря. — „Айенес“ не пропускає Дзвінку! Юро! Йди щераз до комісії, ти втратив візу!

— Скільки труднощів з виїздом! — сказав згори Тарасевич, але діти навіть не глянули на нього.

— Ляриско! Як ти заплатиш тисячу доларів, то можеш їхати! — заявив Всеволод-„айенес“ блідолицій дівчинці. На її обличчі виступили червоні плями, але вони зараз зникли.

— Я молода! — заявила гордо. — Це старі мусять платити!

— Куди там! — промовив він з погордою. — Тобі сто років!

— Овва! — сказала вона. — Можеш собі сховати свою Америку, я поїду додому і до Аргентини! І вже!

— Можеш їхати куди хочеш, — згодився Всеволод, — Америку я замикаю. Там треба працювати. Таких вимоклих, як ти, там не потребують!

Мотря розсміялася. Їй дуже подобалося слово „вимокла“. Ляриска з плачем вийшла з кімнати. Юрко хотів знати, чи відновлять йому візу. Стеф заявив весело:

— Я написав донос!

— Дай сюди! — наказав Всеволод.

— На кого? — спитав Юрко.

Стеф видивися на нього і після коротенької надуми, вирішив гордо:

— На себе! — Подивився на простягнену руку Всеволода і заявив: — І нікому не дам! Це моє!

— Я „айенес“, — пригадав Всеволод. — І ти писав це для мене!

— Ні! — відстоював Стеф, — я писав для себе! А ти віддай ніжик! Ти злодій!

Всеволод кинувся до нього, але зараз кинув ніжик на стіл і промовив згіржливо:

— Ти підлий, бо ти пишеш доноси!

— А ти злодій!

Кинулися на себе. Счинився крик. Мотря плакала: „Ой, Боже, так гарно бавилися в комісію“... — Дзвінка дерла на шматочки Стефів донос. Вона намагалася ще рятувати ситуацію.

— Пане Айенес! — сказала до Всеволода, що зробився червоний, як буряк і ворожо дивився на Стефа. — Я плачу вам тисячу доларів за Ляриску. Прошу! — і клада на стіл шматочки з доносу Стефа. — Тисячу, сто, двісті, п'ять! Може їхати?

— Як собі хоче! — сказав байдуже Всеволод і пішов до дверей.

— Де тато й мама? — плакав Стеф. — Я хочу вже їхати!

— Де Квітка? — почулося питання за завісою. — Дуську! Може б ти пішов по таборі і поглянув, де вона? Я так боюся за неї...

6.

— Ну, нарешті! — сказала Квітка до Маріяна. — Чому ти так пізно прийшов? Не міг спакуватися? Я думала, що

в тебе тільки одна валізка! Ну, кажім, дві, бо друга з книжками...

— Що ти п'єш? — спитав її Сріблінський і заглянув до її склянки. — Чекай! Я візьму щось інше! — пішов до кіоску, а коли повернувся з пляшкою вина й тістечками, спитав, сідаючи на столик: — Що ти мене питала? Які валізи?

— Маріяне! Та хіба кожний, хто їде, мусить мати якусь валізку!

— Правдоподібно. Тепер пиймо, Квіточко! За наше... —

— За наше розстання? — спитала вона і взяла келішок в руки. — Ні! За твою щасливу дорогу!

— За нашу злуку! — промовив він і дивився їй в очі.

— Добре! — погодилася. Випила келішок до дна і додала, коли поставила його на столику: — Не забудь тільки години, коли від'їздить транспорт.

— Він мене не цікавить! — відповів. — Я вчора тобі сказав, що без тебе не їду!

— Казав, доки не знав, що будеш мати стільки труднощів. Потім ти сам не знав, що маєш робити і вирішив, що зробиш так, як я скажу. Отже я через ніч передумала і вирішила, що нема сенсу без причини зрідкитися права емігрування. Зараз, зараз, дай мені докінчити. Крім того я самолюб і не люблю життєвих труднощів. Знаєш? Ти поїдеш перший, влаштуєш усе, а я приїду вже на готове! Бачиш, яка я погана?

— Кохана! — поправив. — Тепер дозволь мені сказати. Правда, що я був трохи розгубився, признаю. Але через ніч, я також передумав і вирішив, що без тебе не поїду!

— Маріяне!

— Знаю. Зараз знову нагадаєш мені право емігрування тощо. Добре, я про те теж подумав. Я можу в ту фіртку ніколи не ввійти, але хочу, щоб вона була відчинена. Розумієш мене?

— Але як ти сьогодні не виїдеш, ти її сам зачиниш!

— Ні! Я маю тебе!

— Квітослава Федяк не має права втримати тебе від транспорту! Ти чув це вчора цілий день! Хіба не забув?

— Квітослава Федяк не має, — сказав, — але Квітослава Сріблінська має!

Стало тихо. Було чути розмови за сусідніми столиками, ведені різними мовами і голосами. „Так, прошу, дякую!“ — доходило від кіоску напереміну українською і німецькою мовами. Фірмове авто над'їхало з глибини табору, привезло до кіоску ярину й овочі, а мотор гудів і приглушував розмову. З голосника, приміщеного на сусідньому бльоці, почувалася музика, партія з опери „Кармен“.

— Чому ти виглядаєш так налякано? Несподіванка? Адже кожні заручини повинні кінчатися шлюбом!

— Не в тому справа... — почала Квітка, та Маріян не дав їй докінчити.

— Це найкраща розв'язка, — сказав. — Я дивуюся, що вчора не додумався до цього! Я одружуюся. Нічого не можуть мені зробити. Вони будуть заспокоєні, а я щасливий! Кращого виходу не знайшов би й сам Соломон!

Квітка рвучко встала.

— Ні! — сказала, а її обличчя було майже жорстоке. — Цього ніколи не буде! Ми ніколи не одружимося!

— Ти не хочеш? — спитав Маріян здивовано.

— Ні! — промовила твердо. Раптом різко відвернулася і швидко пішла вбік дороги. Маріян випростувався, здивовано глянув за нею, потім спокійно погасив цигарку і пішов за нею.

— Квітко, — сказав, коли дігнав її. — Що сталося? Адже мої слова не могли тебе образити?

Вона повернула до нього обличчя й зупинилася. Її очі були сухі, але здавалося, що з них от-от поллються сльози.

— Ні, але прошу, благаю тебе, їдь!

— Але в чому справа, я не розумію тебе...

— Я не хочу, я не можу більше обтяжувати своєї совісті!

— А ти її обтяжиш, як одружишся зі мною?

— Так!

— Але ж твій чоловік не живе, Квітко.

— В тому справа! Ніхто не буде жити, що в якийнебудь спосіб зв'яже своє життя з моїм!

— Звучить грізно, — сказав Маріян. — Не знаю, що більше нагадує мені: сенсаційний роман, чи кримінальний фільм!

— Ти смієшся. Можливо, що це смішне, але не для мене.

— Не сміюся. Хочу тільки сполошити твій настрій. Як ми його сполошимо, то вже вигнати буде дуже легко!

Квітка подивилася на нього і в її очах мигнув блідий усміх.

— Ох, Маріяне! — сказала тихо й безсило. — Ти цього не розумієш...

— Власне хочу зрозуміти. Думаю, що це мені вдасться. Я не такий тупий, як ти думаєш?

— Ну, зрозумій, що я нарешті хочу, щоб хоч одна людина з моєї причини була щаслива!

— Я можу бути щасливий тільки з тобою.

— Але зі мною не будеш жити!

— Слухай, Квітко, ходи, сядемо десь у тіні і ти викинеш там те все хабаззя з своєї душі. Згода?

— Це нічого не допоможе, — сказала.

— Добре, — погодився. — Побачимо. Я не маю права до твого минулого, — говорив, коли вже провадив її стежкою

до столиків, що стояли довкола кантини. Крикнув до Тарасевича, що йшов в їх бік: — Моє поважання, пане директоре! За годинку прийдемо! Не їду! — додав, коли Дусько з питанням в очах вказав йому вагони на рейках. — Квітко! — звернувся до неї. — Розхмар личенько! Як усе скажеш, буде тобі легше!

Декілька хвилин сиділи мовчки в тіні старого клена. Маріян дивився на неї з терпеливим очікуванням. Вона сиділа із схиленою головою, брови мала стягнені, а уста затиснені.

— Отже! — промовив Маріян з погідною усмішкою. — Це було...

Квітка підняла на нього погляд, що був поважний, навіть важкий, але лагіднів у міру того, як дивилася в його очі.

— Це... було... так: — почала. І під старим кленом на німецькій землі ожила і Яблінка Лісна, і місто над Бистрицею, і дідусь з бабунею, і Славко, і Остап. Все пережите пересувалося знову в її уяві і доходило до Маріяна, що задумано слухав її, стріпуючи час до часу попіл з цигарки.

— Тепер знаєш усе і, думаю, зрозумієш мене, — сказала, коли скінчила. — Життя забило в мені віру у власне щастя. Як можна, з таким почуттям, в'язати своє життя з життям іншої людини?

— Чесно подумане, — признав, — але тепер послухай мене. В мене теж голова працювала в той час, як я слухав тебе. Твій страх на мене не перейшов, признаюся. Але я не дивуюся, що тебе огорнув страх. І що твої думки пішли тим шляхом. Правдоподібно, я думав би так само, як би був тобою. Не знаю. Це не важне. Важне те, що я не боюся. І знаєш, яка цікава думка виринула в мене? Доля має для тебе інше мірило, як для інших людей. Ти не можеш одержати чогось, чого ти бажаєш тоді, як ти просиш, тільки тоді, як ти зрїкаєшся. Це дуже дорога ціна і не кожен має стільки сили. А щодо мене, то ти цю силу виявила, тож тепер усе буде добре!

— Думаєш?..

— Вірю в те!

Вона взяла від нього цигарку й промовила задумано, дивлячись на неї:

— Можливо... Всі радо віримо в те, чого бажаємо...

7.

Волондра обливався потом, коли прибіг до кантини, щоб звогшити пересохле горло. Стрілки годинника щораз більше наближалися до години від'їзду транспорту, а його багаж усе ще був у вагоні. Він побував в урядника таборової залізничої

станції, в агенції, що займалася його переїздом, у знайомих, що працювали по канцеляриях ІРО з одним, як здавалося йому, оправданим домаганням: вивантажити його багаж. Задзвонили телефони, поплили слова, уваги, докори, прохання, але скрізь чулася одна відповідь: вагон з речами заплъомбований ще минулого дня. Відчинити його, відшукати його речі, вивантажити й знову заплъомбувати вимагає занадто багато часу і може спричинити спізнення виїзду транспорту. До цього не сміє дійти, бо кожному добре відомо, що залізничий рух обчислений на секунди.

Зараз побіч дверей кантини якась тиха людина розложила на столику еміграційні видання книжок і бажала продати їх за малі гроші всім, хто виїздив у далеку чужину. Але мало хто зупинявся побіч нього. Більшість узагалі не помічала його. Йшли просто до прилавка навантаженого овочами, яриною, м'ясивом, печивом, солодощами та напитками, або йшли до столиків, що стояли між прилавком і завікненою стіною. З радіо, накрученого на мюнхенську станцію, чути було симфонічний концерт. Його поважні, далекі від довкільних дій звуки трималися немов осторонь від гамору кантини і їх і не чув ніхто з тих людей, що пили за столиками, чи стояли перед прилавком. Тільки задумана людина за столиком з книжками з насолодою ловила кожен звук і нетерпеливо морщила чоло, коли гамір довкола надмірно зростав.

В сусідній кімнаті, де можна було пообідати, дзвонив уже посуд. З маленької кухонки розходився запах огірків, смаженого м'яса й „Маггі“. Від столиків перед прилавком плив йому назустріч випар з пива, вина, горілки, що враз із димом цигарок вдаряв кожного, хто входив до кантини. Люди, що випроваджували знайомих до транспорту, забігали до кантини докупити ще кілька коробочок „Фазано“, овочів тощо.

— Швидко! — просили, — просимо швидко! Вибачте, що перед чергою, але це до транспорту!

Волондра майже одним ковтком випив цілу пляшку пива. Крізь вікно кантини міг бачити, як до ряду вагонів, з яких уже визирали люди, з тихим сопінням підкочувався паротяг. Перед огорожею з дротів стояла гурма людей. Поліцист ніяк не мав для них зрозуміння і гонив їх від дротів. „Та тільки це передати! Та тільки це... Що, вони іншими людьми тепер стали, чи що? Ми хочемо їх ще бачити!“ — домагалися ті, що надбігли з кантини. Нарешті поліцист погодився передати тільки аптечні горошинки проти морської недуги, на все інше заявив, що не дозволено брати.

Волондра відвернув очі. Йому здавалося, що в нього напухає серце. „Речі, мої речі“, — думав безупинно про свій

багаж, який ось-ось мав від'їхати з транспортом. Його дружина і син залишаться без одєжі. Його більше не хвилювало те, що йому не дозволили виїхати, всю увагу забрав тепер його багаж. Видобути його — це було в цю хвилину найбільш важлива справа, і треба було це зробити за тих кілька хвилин, що ще залишилися до відходу транспорту. Всі його дотеперішні зусилля розбивалися, мов куля з глини об стіну. Він ще шукав дороги і вже сам не знав, куди ще йти і кого просити.

Раптом побачив Валі. З повним наруччям заповнених чимсь торбинок, вона намагалася пробитися з товпи, що облягала прилавок кантини. Волондра відчув, що кров вдаряє йому в обличчя і щось, наче сором, жаль і біль заповнює його серце. Він ладен був устати і вийти хильцем, або схилити низько голову і заслонити руками обличчя, щоб вона не побачила його і він не мусів розчаровувати її своєю новиною. Але нагло, під впливом неочікуваної думки, він закликав її. Голосно, майже гостро. З голосника поплили голосніші звуки і приглушили його. Тоді він крикнув удруге і втретє.

Вона швидко повернулася до нього і вираз її обличчя зрадив йому, що його зараз засиплять викидами. Він сперся ліктем на столі, а бороду взяв у пальці і спокійно чекав на її слова. Тут, в присутності багатьох людей, вони були йому потрібні.

— Пет! Як можеш! Нас уже напевно не приймуть до транспорту!

— Напевно ні! — відповів спокійно і відчував, як швидко кров його починає кружляти жилами. — Не хвилюйся! Ми нікуди не їдемо!

— „Пречо“? — спитала налякано.

— Хтось доніс на мене, — промовив Волондра голосно. Хоч дивився на неї, але знав, що від столиків звернулися на нього чужі погляди. Радіо неочікувано замовкло, сусідні столики затихли. Тільки в кухні жіночий голос крикнув: „Марійко! Принеси мені два хліби!“ Валі посувалася до чоловіка з нерухожим, блідим обличчям.

— Як? — почала і сіла випростувана, з вантажем в руках, напроти нього. — Як... доніс?..

— Так! — сказав він швидко, боячись, щоб несподівана думка не втекла з голови, поки він її вискаже. — Так, написав на мене, що хотів. Наразі вони не дозволяють мені їхати, але зате сказали мені хто це написав!

Він вимовив це надмірно голосно й одним поглядом обвів усіх приявних у кантині. Від задуманої людини, що продавала книжки, до шинкаря, що наливав пиво в куті. Чужі очі дивилися на нього. Хтось відвернувся, хтось вийшов, витя-

гаючи подорозі з торби сливки, хтось піднявся від столика, хтось заговорив до власника кантини. Потім знову хтось вийшов. Волондра побачив кожне обличчя, піймав кожен вираз, помітив хто вийшов.

— Як це доніс? — не могла зрозуміти Валі. Її обличчя було скривлене, а погляд впертий в очі чоловіка. — Як доніс? Що на тебе можна доносити? Ти ціле життя постачав людям черевики!

— Значить, я зробив комусь затисні черевики, — відповів. — Але ти не журися, ми влаштуємося добре, не бійся. А з цією людиною... я сам полагоджу, — додав і знову одним поглядом обвів усіх приявних у кантині. Це були слова призначені для цих чужих людей довкола нього і для власного спокою, він не мав ніякого пляну, цілком не знав, як би повів себе супроти людини, яка йому пошкодила, якщо б справді знав, хто вона. — Як це так? — промовив ще, — хтось шкодить другому і думає, що його самого вже ніхто і ніщо не досягне?!

— Справедливо! — несподівано відізвалася людина від столика з книжками. — Страшна підлість брати таку зброю в руки!

Волондра повернув до нього голову. Він досі навіть не помітив його. — Погоджуетесь зі мною? — хотів він спитати. Але неочікувано ця старша людина нагадала йому „Стару войну“. Ту людину, що вчила його любити, терпіти і вмирати за щось, чого він, Петро, ніколи не знав. За рідний край, за місце на землі. В одній хвилині, незалежно від його волі й бажання, пересунулися в його думках батько, мати, робітня, домок в малому містечку під Братиславою, де від костела ОО. Францісканів промінювало світло пізнання Бога й людини.

Він підвівся, взяв Валіку за руку і попровадив до дверей. За столиками знову говорили. Грало радіо. Перед столиком з книжками він зупинився.

— Я віддам усе, — промовив до нього, — віддам усе, щоб мої діти і внуки мали місце на землі, — сказав, а Валі дивилася на нього здивовано, бо не розуміла, який це має зв'язок із доносом і здержанням від транспорту. — Але наразі мушу добитися того, щоб мої речі не відійшли з транспортом!

— Що? — крикнула налякано Валі, але він тільки помахав їй рукою і швидко пішов у напрямі бльоку, де працювала Меліта.

Шолом поліциста, як ознака офіційности й поваги, білів під дверима канцелярії від самого ранку. Меліта помітила білу пляму в темряві коридору, відповіла на привітання і зараз забула про нього. Була невиспана, втомлена, не мала ні сили, ні охоти до праці. Увечорі прийшло до них трьох панів, поцілували її в руку, були уважливі, за вечерею говорили їй компліменти, але коли сіли до карт, — забули, що вона існує на світі, що час розбитий на години й хвилини, які невпинно біжать уперед, замінюючи темноту ночі в бліде світло ранку. Також не догадувалися того, що вони драгували Меліту в немилосердний спосіб. Спершу вона сиділа з ними і всміхалася до них. Слідкувала за зміною на їх обличчях. Дехто намагався сховати свою радість, чи турботу, але в тій хвилині зраджували його руки, а навіть ноги. Грачі стукали по столі, тарабанили пальцями, крутили колінами, стукали ногами до підлоги, ніби відмірювали такт. „Verrückt“ — вирішила вона. Вийшла до другої кімнати, а вони цього й не помітили. Рахувала в думках, коли після вечері змивала посуд: „Скільки це все коштує? Які непередбачені й непотрібні витрати! А в висліді вона і Великан будуть невиспані і треба буде вважати на слова, бо в такому настрою легко може дійти до непорозуміння. Чи з цим чужоземним чоловіком завжди так буде? Чи не краще відложити трохи грошей і купити бодай те, що необхідно?“

Гості не відходили, і вона лягла в другій кімнаті, але заснути не могла. Картярі за стіною нагадали собі, що вона існує, що бажає відпочинку і поводитися тихо. Проте спати не могла. Ця свідомість, що вони тут і що кожної хвилини можуть встати й виходити, забирала їй увесь спокій. Я мушу відпочати, щоб завтра з новими силами прийти до праці, — сказала собі. Заплющила очі й намагалася гонити всі думки з голови. Але вони лізли настирливо, вперто. Бачила сама себе в місті, як шукає за відчиненою ще крамницею, щоб купити щось на вечерю. Потім бачила себе, як вітає чужих людей у своїй хаті, вечерю на столі і цих людей за картами, цих людей, що ще й досі тут, що грають і грають і не думають відходити. Всьому винен Великан. Всьому винен він. Він повинен розуміти, що не можна нікого просити в будний день. Для цього є неділя, або свято. Ну, нехай, однак їй теж щось належиться, з нею теж треба, хоч час до часу, кудись піти. Але вона вже з цим погодилася. А втім це дрібничка в порівнянні з тим, що може вихати до якоїсь країни і за декілька років, на старі літа, повернутися знову до своєї багківщини, але вже не бідною, не людиною, що рахується з кожним со-

тиком і думає над кожним куснем хліба, що його в її домі має з'їсти чужа людина.

Сну не було. Могла б засвітити світло і читати книжку, або плести светер, як серед білого дня. Повернулася горілиць і лежала з відкритими очима. Взяла цигарку й закурила. Думала, що це заспокоїть її. З наступної кімнати доходили тихі голоси мовою, якої вона не розуміла. Часом вони тихо сміялися, часом договорювали. Якби зараз вийшли, вона могла б ще п'ять годин спати. Потім знала, що має тільки чотири. Думала, що добре було б, якби місс Волф мала якийсь довгий „мітинг“. Але на це не було надії. Щоправда, праці зовсім не зменшувалося від того, що її не було в бюро, але бодай не було того напруження й готовости їй до послуг, що висотувало всі нерви. У п'ятницю вона не має „мітингів“. Завтра вже двадцятого...

Меліта сіла на ліжку і засвітила світло. Мусіла перевірити сама себе. Якщо не помилилася щодо дня, то завтра вранці чекала її ще одна мила праця: уродини місс Волф. Світе! Як вона могла про те забути!

Коли вранці минала поліциста, несла в руках китицю твоздиків.

— Едито! — сказала від порога. Молода дівчина була вже в канцелярії. Не поспішаючи, стягала з машини покривець і витягла скриньочку з картотеками. — Едито! Ми забули, що сьогодні місс Волф уродини!

— Святий Йосифе! — скрикнула молода дівчина і поглянула в календар, що висів на стіні. — Справді! А ваші на другий місяць, — додала.

— Добре, — сказала Меліта і пішла по воду, щоб покласти квіти. — Якщо сьогодні також уродини Булі, а ми про те забули, то краще нам іти додому!

Едита сміялася. Цікаво, скільки так місс Волф може мати собі рочків? Напевно доходить до пів століття. Святий Йосифе! Яке це нецікаве число! Вона, Едита, навіть не може уявити себе в тих роках! І все ще бажати одружитися, чи це не страшно?

Місс Волф з'явилася в канцелярії саме в пору. Стіл був прибраний квітами, поруч стояли келишки і пляшка з вином, яке приніс урядник з сусідньої кімнати. Всі покинули свої столики і стояли в її кімнаті та з усміхом дивилися, як вона входила з коридору. Помітивши гурт людей у своїй кімнаті, місс Волф підняла вгору брови, але коли побачила квіти, пляшку й келишки, зараз приємно всміхнулася. Булі влетів за нею, понюхав кожною своєю кудлатою мордочкою, але зараз вискочив на крісло, на якому Меліта догадливо постелила коц і подушину та закрутився колачем.

— Ну, чи ж це не чудове? — висловила місс Волф своє захоплення квітами. Меліта всміхалася, а в її голові хтось невидимий вистукував молоточком. Едіта зайнялася собачкою, проте щохвилини повертала обличчя до місс Волф і захоплено слухала її слів. Урядник з сусідньої кімнати запропонував:

— Вип'ємо за ваше здоров'я!

— І за те, щоб ми з вами якнайдовше працювали! — підхопила панночка, що виготовляла транспортні листи.

— О, прекрасно! — всміхнулася місс Волф, сідаючи за стіл. — Беріть стільці, панство...

Задзвонив телефон, потім заглянув інспектор Джекобсон.

— Добрийдень, — сказав він. — Як почуваєтесь? — спитав і глянув на неї, як дивляться люди, що розуміють одне одного.

Едіта кинула на Меліту повний порозуміння погляд. Вона давно вже провідала про зацікавлення місс Смит інспектором і Джекобсона місс Волф.

— А Булі? — спитала місс Волф, коли вже всі тримали келишки в руках і урядник з сусідньої кімнати виголосив щось ніби промову. — Булі теж хіба повинен випити!

Всіх це захопило і Булі раптом опинився в осередку уваги. Договорювали до нього і хвалили, і подивлялися, а собачка спершу змуджено поглядав на них, але швидко поклав мордочку на передні лапки і вдавав, що спить.

— Так, це найкраще, хай вони не мучать тебе, — говорила Едіта. Вона ладна була сидіти отак цілий день і займатися тільки Булі. Картотека була нудна і не займала її уваги. Обличчя емігрантів, що появлялися в канцелярії в пополудневих годинах, теж не вносили нічого цікавого. Завжди одні й ті самі справи, питання, коли вже від'їдуть, що робити, щоб ще не їхати, претенсії відносно харчових карток, все одне й те саме, цілими днями, тижнями, місяцями.

— Дозвольте мені відійти і зайнятися моїми справами, — хотіла сказати Меліта. Її стіл був завалений паперами, за-порядженнями, повідомленнями, яких вона ніколи не встигала дочитати до кінця. Її чекала праця у зв'язку з виїздом транспорту, а години минали і вона не могла нічого зробити. Але вона не висказала свого бажання. Місс Волф була саме в самій середині оповідання з життя Булі в тому часі, коли вона оглядала Париж і вершком неуважності було б тепер перервати їй. Меліта задалегідь журилася. Після обіду, як почнуть приходити емігранти, вона знову не встигне нічого зробити. Не могла собі уявити, як добіжить цей день до кінця з її болем голови. Найкраще було б, якби взагалі не було приймання.

Вийшла з кімнати на дзвінок телефону. Несподівано вчула голос свого чоловіка.

— Скарбе, ти? — питав її ніжним голосом. Меліта слухала насторожено. Чи знову гості і вечера? Але ні. Чоловік питав, як вона почувається, чи дуже невиспана, чи сердита на нього, чому вранці так мало говорила до нього?

— Вже добре, — сказала Меліта, яка в своїй уяві бачила повні скрухи очі свого чоловіка. — Тільки, знаєш, не шкодило б пам'ятати, що в будні я працюю...

— Ми ж поводилися тихенько! Як миші! Справді, як миші!

— Вже добре, — повторила вона. Він не хотів її розуміти і тому шкода витратити слова, сказала до себе.

Повісила слухальце. У сусідній канцелярії місс Волф все ще оповідала про Булі. Показувалося, що впродовж свого короткого життя, він встиг уже мати багато цікавих пригод. Меліта стояла хвилину побіч стола і читала нове заповідження. Вона почувала щось, що можна б окреслити симпатією до Булі, як врешті до всіх сотворинь собачого роду, але слухати про його героїства в той час, коли її чекає ціла гора паперів, на які конечно було відповісти, виводило її з рівноваги.

— Перед полуднем людей не приймають! — чула слова поліциста сербською мовою. Вона цієї мови не знала, але це речення повторялося десятки разів на день, тож встигла засвоїти його.

— У мене важлива справа! По полудні буде запізно! — промовив інший голос, повен нетерпеливості.

— Якщо у вас така пильна справа, то йдіть до агенції, — порадив поліцист. — Всі так говорять, і всі можуть чекати!

— Я не можу чекати!

— Не можна перешкоджати! Вони там працюють!

— Тільки без рук! — почулося обурене, — я їх теж маю!

Двері до канцелярії місс Волф рвучко відчинилися. У темному обрямуванні одвірків показався Волондра, а за ним поліцист, що намагався витягнути його на коридор. При тому він очима давав знаки, що був безсилий супроти людської нахабності.

Несподівано Волондра всміхнувся. Цей усміх був з'їдливий і глумливий.

— Ваше здоров'я, ласкава пані! — промовив і дивився на порожню пляшку й келішки. — Вибачте, що перервав вам „урядування“, але, я бачу, ви справді не можете приймати людей! До того ж ці люди турбують вас такими дрібничками! От, наприклад, що таке велике, що мій син і дружина залишилися без одягу, супроти цього, що ви тут святкуєте?

— Чого він хоче? — спитала місс Волф у Меліти.

— Я не знаю, — сказала Меліта і звернулася до Волондри. — Ходить до моєї канцелярії. В чому справа? Чому робите напади й ображуєте людей, що бажають влаштувати вам майбутнє? — спитала, зачиняючи двері до кімнати місс Волф.

— Влаштовують? — спитав Волондра, витираючи піт із чола. — Згода. Але перше: не влаштовує особисто пані Волф, щоб давати нам це відчуття. Друге: такі, як вона, є найбільшми шкідниками своєї держави, бо настроюють людей вороже супроти держав, які бажають нам допомогти! Розумієте мене?

— Неважно, — сказала Меліта, якій щораз більше боліла голова. — Кажіть в чому справа?

— Коротко: мене стягнули з транспорту, а мій багаж зараз від'їде.

— Але за тиждень вас можуть пустити! Ви нічого не втрачаєте!

— Але мене можуть і не пустити, або аж за рік! Ні, я таки свої речі хочу мати з собою!

Меліта дивилася на нього задумано, а потім взяла слухальце телефону. Волондра швидко попередив її:

— Я вже був скрізь! Станція, агенція, дирекція табору, Суспільна опіка...

Меліта дивилася на нього, а слухальце тримала в руках. Раптом накрутила якесь число.

— Це ти, Великане? — спитала німецькою мовою. Назвала так свого чоловіка і цілком забула, що він Антін. — Слухай, що зробити в такому випадку...

Що можна зробити, коли транспорт зараз від'їжджає? Вправді на справжній станції він буде чекати до вечора, але хто там буде займатися цими справами, коли це поза межами Переселенського Центру, вимагає окремої витрати часу та...

— Я заплачу! — догадливо сказав Волондра, який напружував слух, щоб почути слова в телефоні. — Я це дуже добре розумію: кому охота займатися моїми справами безкоштовно?

9.

Місс Моррісон, голова Добродійного Товариства Пань у Лондоні з'явилася в Доріс цілком несподівано. Приїхала з Бритійського острова на суходіл, щоб пригланутися життю переміщених осіб, почути про їх болі, жалі й потреби, а що Доріс більш усього дивувало, це те, що голова Товариства була щиро схвильована їх долею. Ця достойна дама з сивою головою на довгій шиї і з фотоапаратом на рамени побувала

в кімнатах емігрантів, оглянула заложене польовими ліжками горище, заглянула до сиротинця, де між дітьми знайшла кілька мурият, була в кухні, коли за довгими столами обідали люди, і нарешті ввічливо заявила Доріс, що в таких умовах неможливо людям жити.

— Діти, молоді подружжя, старі люди, все стиснене разом, як книжки в бібліотеці, — промовила. — Зокрема ці горища...

— На горищах нема ні дітей, ні старих, — здивовано сказала Доріс.

— Зате є молоді дівчата й хлопці, все самітне, — сказала достойна дама. Витягнула золоту папіросницю і двома костистими пальцями виїняла з неї тонесеньку цигарку. Потім дивилася на коліщатка диму і ще на попіл, що його стріпувала з цигарки. — Це треба теж узяти до уваги. Серед таких умовин ці люди не повинні довше перебувати...

— А як перебували досі? — спитала здивовано Доріс. — Їм дається максимум, що можна дати. Нам задармо ніхто нічого не дає, а їм...

— Ах, моя люба, ми маємо батьківщину!

— Добре, але ж цим людям дається можливість влаштувати собі нове життя! Вони можуть здобути собі нову батьківщину! Я думаю, що за таку можливість можна перетерпіти навіть важкі умовини, а тут же такого нема! Цих пару днів, що вони тут перебувають... Ви не уявляєте, що це за люди! Вони навіть не ласкаві прийняти те, що їм дається, кожен хоче мати по-своєму!

Доріс була зла. Чого ця дама бере собі все так близько до серця? Що їй обходять ці люди? Того ранку Доріс журилася сама собою. Попереднього вечора вона почула вістку про швидку ліквідацію ІРО. Доріс обраховувала в думках зароблені гроші. Вона любила гарно мешкати й одягнутися. На те йшло багато грошей. Велику їх частину забирали розваги. В цьому місті, де на кожному кіоску, мурі, огорожі кричала про себе якась імпреза, дуже важко було втримати гроші. Те, що вона встигла заощадити, аж ніяк не вистачало на таке авто, якого вона бажала: кабріолет марки Шевролет. Якщо ІРО розв'яжуть, їй доведеться вертатись до родинного міста, додому, що увесь дрижав, як переїздив автобус міської комунікації, до бідно влаштованого мешкання, до підрядної праці. Якщо ІРО розв'яжуть... Але можна б якось діяти, виявити ініціативу, щоб перешкодити цьому. Знайти для себе якийсь вихід і показати їм фірточку. Але що, що? Наприклад старі люди? Хто займеться старими людьми? Створити для них такий притулок, старечий дім! Чудова думка! Треба вдарити в цей дзвін! Коли ініціатива вийде від неї, вона залишиться

працювати і дістане гарні гроші. Тоді нарешті можна буде купити авто. Хто знає, якщо це потриває довше, то вона ще дійде до власного дому. Ох, власний дім десь на півдні Англії!

Доріс цілком замріялася, що було в неї досить дивне. Вже ладна була йти до директора й починати діяти, тільки те, що напроти неї сиділа достойна дама й говорила їй про політику Англії, дратувало її. Така дама могла сказати слово-два кому слід і не слід і вона, Доріс, може опинитися в своєму місті швидше ніж розв'яжуть ІРО!

— Ці самітні дівчата й хлопці, — вчула свій голос, — так, безумовно, ними треба зайнятися. Мені це просто вийшло з уваги. Я більше піклуюся дітьми і старими людьми. Ви не думаєте, що вони в першій мірі заслуговують на увагу?

Достойна дама погоджувалася. Так, очевидно, що так. Але в праці завжди треба тримати середину. З якої речі на одних зважати, а на інших не звертати уваги? Кожен вік важливий, бо це живе ество, тільки кожен чоловік іншого потребує. Не можна задовільнити дорослої людини забавками, а бабусі шнурком до скакання. Що сказала б дитина на твори Шекспіра, то це легко уявити.

— Ми нав'язали зв'язки з швейцарськими і шведськими добродійними товариствами, — говорила достойна дама, а Доріс журилася в думках, коли вона нарешті піде. В Доріс важлива справа, в неї незвичайно важлива справа! Знову перебіжить її патикувата Волф! — Мусимо якимось вигоїти повоєнні рани. Така вже доля жінок, що їм завжди доводиться вигоювати рани, які їх чоловіки спричиняють своїми війнами. А потім... не погоджуюся з тим, що діється. Те, що вміємо помічати тільки себе, спричинює, що керма світу висовується з наших рук! Ще пора її втримати! Ще пора!

Вона, певно, зараховувала це до важливих і оригінальних думок, але Доріс не присвятила їм ні хвилини уваги.

Чому вона вже не йде? Чого вона ще хоче? Зробити для неї списки емігрантів, які не мають змоги нікуди виїхати? Добре, прошу дуже, але ж напевно на завтра будуть готові.

Нарешті достойна дама була за дверима. Ці добродійні пані, що не мають власної журби! — подумала Доріс. Сказала Лаймдоті зробити списки, а коли знову зачинилася в своїй канцелярії, знала, що про ніщо інше не може думати і нічого іншого не бачить, тільки телефонний апарат на своєму столі. Це сполука, швидка, безпосередня, невидима сполука з Джекобсоном! Услужлива пам'ять нагадувала: 7-2-5... „Ні!“ — пробувала ще боронитися, але це не було ні сильне, ні переконливе. „Чому ні?“ — спитала сама себе і поволі, хоч ще нерішено, взяла до рук слухальце. „Що вона йому скаже?“ — думала задумано, поглядаючи за вікно.

Можна буде почати з погоди, потім торкнутись імпрез у місті, справ емігрантів, відвідин місс Моррісон... Так, власне від Моррісон треба б почати! Мовляв, така небувала гостина, чудова людина, чи намагалася мати вплив і на нього? А може сказати йому, що вчора їхала за ним? Ні, не те, їй треба причини, чому саме дзвонить до нього!

— Ах, пусте! — сказала майже голосно і накрутила число. — Найважливіша причина, що я так хочу! Гелло, Тед! — сказала голосно, коли почула його голос.

— Гелло, Доріс! — відновів їй.

— Як почуваетесь?

— Гарно! Дуже гарно!

— Мали вчора милий вечір?

— Дуже милий! Давно такого не мав!

Доріс уже хотіла говорити про погоду, але тон інспектора насторожив її. Таким тоном не говорять без справжнього почуття й переконання, от, щоб тільки щось сказати!

— Тед... — почала вона, а він відповів весело:

— Так, Доріс?

— Знаєте... — продовжувала вона і раптом замовкла закончена новою думкою. Як вона могла раніше не подумати про те? Навіщо їй триматися організації, що не сьогодні-завтра розлетиться і видумувати якісь історії, щоб тільки втриматися, коли вона може піти працювати до якоїсь агенції, що займається перевозом емігрантів! Америка, це такий край дивний, що завжди має відчинені двері для людей з цілого світу, то ж і праця в такій агенції довготривала. До того ж тоді вона матиме нагоду зустрічатися з інспектором відверто, безпосередньо. Запитання в справі емігрантів, „гірінгі“ тощо. — Дуже працюєте? — спитала вона, щоб тільки не було тихо, поки припливе потрібна думка.

— О, як завжди! Перевіряємо! Одних пускаємо, коли все в порядку, або доходимо до висновку, що для нас нешкідливі, других затримуємо до wyjaснення, знову пускаємо, знову затримуємо. Словом — одноманітно!

— Ох, тільки не працюйте так важко і так нудно! Життя треба собі теж прикрасити!

— Я це роблю, повірте!

— Тед... — почала вона знову насторожено, але тепер він спитав її:

— А ви? Багато вам сьогодні надкраяли серця? Ввійдіть! — крикнув зараз і хоч вона знала, що він відтягнув від свого вуха слухальце, то проте вона вчула те слово вимовлене якомось очікуюче і нетерпеливо, скрип дверей і жіночий голос, що урвався на пів реченні. А потім голос інспектора

м'який, теплий, якого вона ніколи не чула: — Сідай, прошу. Я зараз...

— Мені надкраяли! — крикнула Доріс подратовано, не чекаючи, щоб він сказав їй „вибачте“. Без пояснень, без нічиїх заповнень знала, що туди саме ввійшла місс Волф. Слідом за тим приплила певність, що тих двоє зацікавлені собою, вони будуть разом, а вона, Доріс, на завжди залишиться на віддалі від нього, самотня, опущена, бо її доля бачити щастя інших, а не самій бути щасливою.

— Я слухаю вас, — вчула в слухальце. — Що там сталося?

— Сьогодні поганий день! Почав його Сріблінський, той Ді-Пі з претенсіями короля! Що ви сказали? Що він мила людина? Нахаба він, от що! Він мав сьогодні поїхати! Не поїхав! Просто не знаю, що зі мною діється, коли подумаю, що ви так піклуєтеся тими людьми, ладні розгорнути рамена й обняти їх! Вони цілком не спішаються у ваші обійми! Знаєте яка причина, що не поїхав?

— Навіть не догадуюся! — почулося веселе.

— Каже, що одружується!

— Поважна причина! — признав інспектор. — Краще їхати з дружиною, ніж самому!

— Нахаба він і більш нічого! Знаєте, що він мені сказав? Я думала, що його розідру! Він каже, що радо зрікся б своїх еміграційних прав у мою користь, але він, на жаль, не може цього зробити, як я не маю права відібрати йому їх! Чи це не нахабство? Ну, я справді співчуваю вам, що таких людей приймаєте до себе!

— Чому? Нам подобаються люди, що вміють відстоювати своє щастя!

Кінець

Мюнхен, 1950—1951 р.

ПІСЛЯСЛОВО

Перша повість Д. Ярославської „Полин під ногами“, яка вийшла рівно 15 років тому (Львів, 1938) й одержала літературну нагороду Т-ва Письменників і Журналістів у Львові за 1938 рік, була свого часу на західноукраїнському літературному ринку досить сенсаційною появою і викликала велике зацікавлення серед широких читацьких і літературних кругів. З приводу цієї повісти відбувалися навіть окремі дискусійні вечори, на яких обговорювано й коментовано повість на всі лади. Сенсацію викликала передусім актуальна тема з сірого сучасного галицького життя. Молода дівчина, закінчивши середню освіту, знайшлася в досить безвихідному становищі. Продовжувати студії — нема засобів, знайти відповідну працю — нема можливости, а жити треба. Вона йде на звичайну фізичну працю і так пробивається якийсь час крізь життя, помагаючи при тому своєму братові в студіях.

Сьогодні ця тема не в силі викликати такого зацікавлення, як тоді, бо сьогодні фізична праця для людей з інтелігентського середовища є нормальним і буденним явищем. Але коли ця повість і сьогодні не втратила свого значення, то це завдяки тому, що в ній є щось більше і важніше від актуальної теми та такого чи іншого її потрактування. Читаючи її сьогодні, читач напевно не зверне особливої уваги на те, що було таке сенсаційне кільканадцять років тому в іншому середовищі, проте читач і сьогодні смакуватиме цю повість, від якої залишаться в нього глибоке враження, абстрагуючи від її неактуальности. Події і факти, які авторка змальовує, належать уже до історії, але мистецькі засоби авторки, майстерність у змальюванні персонажів, глибоко відчута й майстерно змальована психіка, гостра сюжетність, а разом із тим незвичайна простота, щирість і непосредність, глибоке почуття смаку й міри і врешті легкий розповідний стиль — це ті риси повісти, які говорять, що Ярославська не принагідна авторка принагідної повісти, тільки органічна письменниця, якій творити написано було в книзі життя. І нічого більше Ярославська не

прагнула, як бути письменницею. Вроджена схильність до літературної творчості змушувала її брати перо в руки ще в шкільній лавці, однак обставини були такі, що перший її твір міг побачити світ аж тоді, коли авторка була вже зовсім зрілою людиною. Може це й краще, бо крім таланту письменникові треба і вміння писати. Це вміння авторка показала вже в першій повісті, а тут, у новій повісті, вона це вміння вдосконалила і талант свій розвинула.

Воєнні події і скитальщина не сприяли появі нових її творів, хоч авторка постійно писала, бо мусіла писати. Така вже доля справжнього письменника, що він не може не писати. Але 15 років треба було авторці чекати, щоб якийсь із її творів побачив світ. І в цьому новому творі бачимо ті самі риси її таланту, що в попередній: простота, безпосередність, ширість, глибоке відчуття психіки та майстерне змальовування персонажів. Чого вартий самий тільки образ Володдери, якого психіку зрозуміти й відчути може тільки справді талановитий письменник! А з якою прецизією змальовані постаті отих унівських чи іровських урядовців, особливо ж ті безумні, мальовані автомати, яким така чужа, далека й байдужа трагедія мільйонів переміщених чи викорінених осіб, для яких вони мають працювати. Не знати, чи хтось з наших (або й чужих) письменників знакомився колись на таку скитальську тему, але коли цей епізод у житті українського народу, а властиво української еміграції буде закріплений у літературі, то це велика заслуга Ярославської. В повісті маємо сконцентрований і сконцентрований образ глибокої трагедії людей, які, вирвані з рідного ґрунту, опинилися на самому дні життя. Боротьба і змагання за свої людські права і людське життя, це зміст їх життя. А фільми трьох існувань, які авторка подає в згущеній формі, це в більшій чи меншій мірі реальні образки тих, хто змушений був такими чи такими обставинами покидати рідну землю й опинився в становищі тварини, яку розглядають тільки як робітню силу з погляду її працездатності. Переживання цієї „тварини“, її почуття, прагнення і змагання авторка змалювала, треба сказати, майстерно. Гострий обсерваційний хист, вміння помічати найменші деталі та витягати з них відповідні висновки, незвичайно важні для відчуття й пізнання психіки творених постатей, це особливі риси авторчинного таланту. Вони дають запоруку, що за яку б авторка й не взялася тему, вона зуміє легко впоратися з нею і придбає нашій літературі ще неодну добру повість, яка збагатить скарбницю нашої культури.

Цієї авторки повісті:

вийшли з друку :

- 1. Полин під ногами**
- 2. Поміж берегами**

готові до друку :

- 1. В обіймах Мельпомени**
- 2. Жінка з тасмницею**

В ВИДАВНИЦТВІ „КИЇВ“

можна дістати такі книжки:

1. **СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ** — ювілейне видання
в полотняній оправі \$13.00
в шкіряній оправі 25.00
2. **М. Зеров: САТАЛЕРТОН**, збірка поезій, 80 ст. 1.00
3. **Є. Маланюк: ВЛАДА**, збірка поезій, 76 ст. 1.00
4. **Б. Полянич: ГЕНЕРАЛ W**, шпиг. повість, 256 ст. ... 2.50
5. **В. Марська: БУРЯ НАД ЛЬВОВОМ**, I, II част. 2.20
6. **Л. Оленко: ЗЕЛЕНІ ДНІ (Ірка)**, повість, 128 ст. 1.20
7. **М. Куліш: НАРОДНИЙ МАЛАХІЙ**, п'єса, 0.90
8. **КИЇВ**, літературно-мистецький двомісячник,
окреме число 65 ц., річна передплата 3.50
На поштову пересилку треба долучити 10 ц.

Адреса:

“KYIW” — 838 N. 7th St., Philadelphia 23, Pa.

0102295
\$ 500